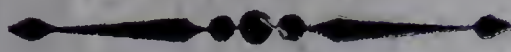

ประวัติสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (โต)

จากบันทึกของ

มหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา

(สอน โสหนั่นทนต์)

อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นายปาน มงคลสินธุ์

ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส

วันจันทร์ ที่ ๑๕ สิงหาคม ๒๔๑๕

294.30922

๓๒๔๔๓๒

คุณพ่อปาน มงคลสินธุ์

ช้าตะ ๙ มิถุนายน ๒๔๔๒

มตะ ๒๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๒

เลขหมู่

๕๗๑.๖๕๑๒๕
๕๕๕๕๕๕๕

เลขทะเบียน

๕๕๕๕๕๕๕

ประวัติ

ของ

คุณพ่อปาน มงคลสินธุ์

คุณพ่อปาน มงคลสินธุ์ เป็นบุตรคนที่ 2 ของนายทองอินทร์ และนางพุ่ม มงคลสินธุ์ เกิดวันอาทิตย์ ที่ 9 มิถุนายน 2442 ที่อำเภอจोधอ จ.นครราชสีมา สำเร็จ วิชาครูที่มณฑลร้อยเอ็ด (จ.ว. ร้อยเอ็ดปัจจุบัน) ได้เข้ารับราชการที่ จ.ว. กาฬสินธุ์อยู่ 4 ปี จึงลาออกเพื่อทำการค้าส่วนตัว เมื่อ พ.ศ. 2462 ได้สมรสกับ นางนิ่มนวล (สุวักดิ์) มงคลสินธุ์ มีบุตรและธิดา 8 คน คือ

1. นางเยี่ยมศรี ศิริวัลลภ
2. นางเพ็ญพิศ ศิริวัลลภ
3. นางนิรมล วัฒนานันท์
4. นางกอบกุล เนาวรังสี
5. นายชูเกียรติ มงคลสินธุ์
6. น.ส. เกศรา มงคลสินธุ์
7. น.ส. กรรณิกา มงคลสินธุ์
8. นายชูศักดิ์ มงคลสินธุ์

คุณพ่อเป็นผู้มีนิสัยขี้เยือกเย็น รักความยุติธรรม และมีศีลธรรมประจำใจ ชอบช่วยเหลือผู้อื่นอยู่ตลอดเวลา ไม่ชอบทำความเดือดร้อนให้แก่บุคคลใด ๆ มีจิตใจตั้งมั่นอยู่ในพระ ศาสนา เมื่อ พ.ศ. 2461 ได้อุปสมบทที่วัดกลาง จ. กาฬสินธุ์ 1. พรรษา ตลอดชีวิต ของคุณพ่อ ได้ทำแต่ความดี และบำเพ็ญตนเพื่อเป็นประโยชน์ต่อพระพุทธศาสนา ได้ทำการ อุปสมบทน้องชาย 5 คน

ปกติคุณพ่อเป็นผู้มีสุขภาพดี ร่างกายแข็งแรงไม่ค่อยเจ็บไข้ และเป็นผู้รักษาสุขภาพ
ของตัวเองอย่างดีเยี่ยม เมื่อวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2512 คุณพ่อได้ป่วยเป็นไข้หวัดธรรมดา
ลูก ๆ ได้รับหมอมารักษาที่บ้าน และเข้าวันที่ 11 กุมภาพันธ์ 2512 ได้พาคุณพ่อไปตรวจ
ดูอาการไข้ที่โรงพยาบาลตำรวจ ซึ่งมีหมอที่ลูก ๆ ชอบพอสนิทอยู่ ปรากฏว่าคุณพ่อป่วยเป็น
นิวมอเนีย และได้พักรักษาตัวอยู่ที่ตึกกรูจิรวงศ์ชั้น 2 ห้องเลขที่ 210 ที่โรงพยาบาล คุณ
หมอมทุก ๆ ท่านได้ช่วยรักษาพยาบาลอย่างดีเยี่ยม แต่ในท้ายที่สุดก็สุดความสามารถของหมอ
ที่จะช่วยชีวิตของคุณพ่อไว้ได้ คุณพ่อได้จากลูก ๆ ไปด้วยอาการสงบ ในตอนเช้าวันที่ 20
กุมภาพันธ์ 2512 เวลา 6.25 น. ที่โรงพยาบาลตำรวจนี้เอง รวมอายุได้ 70 ปี

การจากไปอย่างกะทันหันของคุณพ่อซึ่งลูก ๆ ไม่เคยคาดฝันมาก่อน ยังความโศก
เศร้าให้แก่คุณแม่ ลูก ๆ และญาติมิตรเป็นอย่างยิ่ง ยากที่จะลืมได้ ร่างกายของคุณพ่อได้
นำไปไว้ที่วัดเทพศิรินทราวาส ศาลาหีตุมุ เพื่อรดน้ำศพและสวดพระอภิธรรม ในวันที่ 28
กุมภาพันธ์ 2512 ได้บรรจุร่างของคุณพ่อไว้ที่วัดเทพศิรินทราว เพื่อรอลูกชายคนสุดท้องของคุณ
พ่อกลับมาจากประเทศอังกฤษ เพื่อร่วมฌาปนกิจร่างคุณพ่อเป็นครั้งสุดท้าย เมื่อถึงวันที่ 20
ของทุกเดือน คุณแม่และลูก ๆ ได้บำเพ็ญบุญอุทิศส่วนกุศลให้คุณพ่อตลอดมา ในวันที่ 9
สิงหาคม 2514 เป็นวันฌาปนกิจศพของคุณพ่อ และเป็น การจากไปอย่างแท้จริงในความรู้สึก
ของลูก ๆ ไม่เหลือแม้แต่ร่างที่ปราศจากชีวิตของคุณพ่อไว้ให้ลูก ๆ กราบไหว้ คงเหลือ
แต่ความอาลัยรักคิดถึงมิวายเว้น

ขออานิสงส์แห่งผลบุญกุศลที่คุณพ่อได้ทำไว้เมื่อยังมีชีวิตอยู่ รวมทั้งบุญกุศลที่คุณแม่
และลูก ๆ ได้อุทิศไปให้คุณพ่อ จงกลั่นตาลให้ดวงวิญญาณของคุณพ่อที่เคารพรักยิ่งของลูก
ไปสู่ความสงบ ประสพแต่สันติสุขในสัมปรายภพนั้น เทอญ

จากลูก ๆ

“รำลึกพระคุณคุณพ่อที่เคารพอย่างยิ่ง”

วันที่ 20 กุมภาพันธ์ 2512 เป็นวันเศร้าสลดอย่างที่สุดในชีวิตของลูกที่เพิ่งมี และ
คงจะฝังใจจำไปตลอดชีวิต

วันที่ 11 กุมภาพันธ์ 2512 ลูกยังจำได้ วันนั้นลูกพาคุณพ่อไปตรวจอาการไข้ที่
ร.พ.ตำรวจ คุณพ่อขังนั่งรถยนต์จากบ้านไปอย่างปกติ เบียดบีบประตูรถเอง ไม่ได้บอกอาการ
เป็นไข้มาหลายอะไรเลย เมื่อถึงโรงพยาบาล คุณพ่อก็ให้หมอตรวจดูอาการไข้ด้วยอาการยิ้ม
แย้มแจ่มใส และหมอก็บอกให้คุณพ่อนอนพักผ่อนที่ ร.พ. ประมาณ 10 วัน ลูก ๆ ก็
พากันสบายใจ ไม่มีใครจะนึกคิดเลยว่าคุณพ่อจะด่วนจากไป และจากไปตลอดกาล

เช้าวันที่ 20 กุมภาพันธ์ 2512 เวลา 6.25 น. เมื่อได้ยินเสียงกริ่งโทรศัพท์
ลูกไม่กล้ารับและไม่อยากรับเลย สงหรณ์ใจกลัวจะเป็นข่าวร้าย เมื่อลูกรับแล้วเป็นข่าวร้ายจริง ๆ
คุณพ่อสิ้นเสียแล้ว ยิ่งความโศรกเศร้าเสียใจอาลัยอย่างสุดซึ้งต่อลูก โอ้คุณพ่อเปรียบประดุจร่ม
โพธิ์ร่มไทรของลูก ต่อไปนี้จะหันหน้าไปปรึกษาใคร เมื่อลูกทุกข์พ่อทุกข์ด้วย เมื่อลูกสุขพ่อ
สุขด้วย คุณพ่อกอยให้กำลังใจลูกอยู่เสมอ คุณพ่อจากลูกไปเสียแล้ว จากลูก ๆ ไปอย่างไม่มี
วันจะกลับมาอีก ลูกตกใจเสียใจจนประสาทชาหมด เมื่อมีความรู้สึก ทำอะไรไม่ถูก ได้แต่
ร้องไห้ เห็นคุณแม่อดนึกถึงคุณพ่อไม่ได้ ความสงสารอ้างว้างอาลัยอาวรณ์ประดังกันขึ้นมาต้อง
ร้องไห้ เห็นพี่เห็นน้องอกร้องไห้ไม่ได้ ต้องขังตัวเองอยู่หลายวัน รดน้ำศพพ่อก็ก็นั่งไม่ได้ไปรด
ศพพ่อก็ก็นั่งไม่ได้ไปฟัง ความอาลัยอาวรณ์ก่อความอามรมย์อย่างยิ่ง พยายามสงบสติข่มอารมณ์
เป็นอย่างมาก และยังมีบรรดาญาติสนิทมิตรสหาย ช่วยปลอบโยนให้กำลังใจ เกิด, แก่,
เจ็บ, ตาย. ไม่มีปฏิกิริยาใดหลีกเลี่ยง จิตสำนึกจึงได้ค่อย ๆ กลับมาเป็นของตัวเอง ก็
ได้มีกำลังใจไปฟังศพคุณพ่อในวันต่อมา

สุดท้ายนี้ หากลูกประกอบกุศลผลบุญใด ๆ ขอกุศลผลบุญนั้นพร้อมทั้งกุศลผลบุญ
ที่ลูกได้บำเพ็ญมา ลูกขอน้อมอุทิศให้กับคุณพ่ออันเป็นที่รักเคารพบูชา และขอให้คุณพ่อท่าน
ได้เสวยสมบัติในทิพยสถานวิมานแมนในสัมปรายภพทุกประการเทอญ.

จากลูก นีรมล วัฒนานันท์ (มงคลสินธุ์)

รำพึงถึงคุณตา

๑ เหมือนอาทิตย์	คราลาลับ	ลับลาโลก
สุดแสนโศก	วิโยคทรวง	ให้ห้วงหา
เหมือนกับตอน	นอนฝันร้าย	คล้ายนิทรา
เปรียบเหมือนฟ้า	ผ่าฟ้าตกลง	ณ ตรงทรวง ฯ
๑ เมื่อคุณตา	ลาร้างพราก	จากหลานแก้ว
จากไปแล้ว	แล้วไปไกล	ในแดนสรวง
กึ่งถูกชิง	ชิงเอาใจ	ไซรานรวง
เจ็บในดวง	ดวงใจเศร้า	เท่าจากตา ฯ
๑ พระคุณท่าน	นั้นควรเทียบ	เปรียบพิภพ
มหรณพ	ณพวากว้าง	กว้างภูผา
ถึงเพ่งมอง	มองไปไกล	สุคนัยนา
พระคุณตา	ตาเหลือล้น	พันจันรรจ์ ฯ
๑ นึกถึงครา	ที่เคยเล่น	เช่นสนุก
ปราศจากทุกข์	สุขฤทัย	ใครไผ่ฝัน
อยากเรียกกลับ	กับกราบวาน	กาลคืนวัน
เวียนย้อนผัน	มารมรีน	ชื่นใจกาย ฯ
๑ มาบัดนี้	ไม่มีแล้ว	ต้องแคล้วคลาด
ผันนิราศ	ราศไปไกล	สุดใจหาย
จากแล้วภา	ภาตาท่าน	ผันเพียงกาย
ใจไม่วาย	จะคล้ายมัน	กตัญญู ฯ
๑ โอ้คุณตา	ท่านนั้นเป็น	เช่นร่วมฉัตร
แสงจรัส	เรื่องอร่าม	ทั้งามหรรุ
เปรียบตาเป็น	เป็นนิเวศ	เขตคามกุ
ยังไม่สูญ	สูญท่าน	นั้นมิคุณ ฯ

๑ เมื่อตาพราว	จากวิโยค	ต้องโศกเศร้า
หลานปวศร้าว	ร้าวฤทัย	ใครเกื้อหนุน
ตั้งแต่นั้น	นี้มีใคร	ไผ่เจือจุน
สุดการรณ	รณเท่าตา	นั้นหานาน ๗
๑ ขอเทิดบุญ	พระคุณตา	วราฤทธิ์
ตาสถิตย์	จิตอยู่ใน	หทัยหลาน
แม่นจากไกล	ไปสู่แดน	แมนพิมาน
ชื่อตาปาน	ยังชื่นชู	อยู่นานเอย ๗

จากหลาน ๗

บรรณานุกรม

เนื่องในงานประชุมเพลิงศพ คุณพ่อปาน มงคลสินธุ์ ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส
ในวันจันทร์ที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๑๔ นี้ ตามประเพณีนิยมที่ได้จัดทำกันสืบมา || เกี่ยวกั้งงาน
เช่นนี้ นอกจากจะมีการบำเพ็ญกุศลอุทิศส่วนผลบุญไป ให้แก่ท่านผู้วายชนม์ล่วงลับไปแล้ว
ยังนิยมจัดสร้างสิ่งอนุสรณ์ขึ้นเพื่อเป็นที่ระลึก และเป็นบรรณาการแด่ญาติมิตรที่กรุณาให้เกียรติ
มาร่วมในงาน สิ่งทีจัดสร้างขึ้นเป็นอนุสรณ์ดังกล่าวนี้ ส่วนมากมักจะนิยมจัดพิมพ์หนังสือที่พอ
จะมีประโยชน์สำหรับบุคคลทั่ว ๆ ไป เพื่อเป็นอนุสรณ์และเป็นบรรณาการในงาน

ฉะนั้น เพื่อที่จะอนุวัตให้เป็นไปตามคตินิยมที่กระทำกันสืบมา จึงได้มีความเห็น
พร้อมใจกันในฐานะเจ้าภาพ ให้จัดพิมพ์ประวัติเจ้าพระคุณ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี)
วัดระฆังโฆสิตาราม ฐานบุรี ขึ้นแจกเพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ เพราะเหตุที่เจ้าพระคุณสมเด็จพระ
องค์นี้ จัดว่าเป็นอัจฉริยบุคคลท่านหนึ่งในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ผลงานที่ดีเด่นของท่านก็ได้แก่
การสร้างพระผงสมเด็จ ฯ อันเป็นที่นิยมนับถือกันโดยทั่ว ๆ ไปในประเทศไทย กาลเวลา
ยิ่งล่วงเลยไป ความนิยมเลื่อมใสในพระผงสมเด็จ ฯ ก็ยิ่งทวีคูณตามไปด้วย มีการเข้าซื้อด้วย
ราคาที่สูงมาก เหตุนี้คงมีท่านผู้ที่ยากทราบประวัติความเป็นมาของท่านอยู่มิใช่น้อย ได้เคยมี
ผู้จัดพิมพ์ชีวประวัติของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ขึ้นมาแล้วเป็นหลายฉบับด้วยกัน เฉพาะฉบับที่
จัดพิมพ์ขึ้นปี เป็นฉบับบันทึกของมหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา (สอน โลหะนันท์) ซึ่งต้น
ฉบับทั้งหมดนี้ได้ตกทอดมาอยู่ที่ข้าพเจ้า คุณนิรมล วัฒนานันท์ ซึ่งเป็นธิดาคนหนึ่งของท่าน
ผู้วายชนม์ ได้มาติดต่อขอต้นฉบับจากข้าพเจ้าเพื่อไปจัดพิมพ์ ข้าพเจ้าก็ได้มอบให้ด้วยความเต็ม
ใจ และขอร่วมอนุโมทนาด้วยเนื่องในกุศลกิจครั้งนี้ ขอความตามหนังสือที่ได้จัดพิมพ์ขึ้นในเล่ม
นี้ อาจจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้สนใจในประวัติของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ องค์นี้ได้บ้างไม่
มากนักน้อยตามสมควร

๑ อิมินา กตปุญญนินนา ด้วยอำนาจบุญญนิตกัษิณานุปทานกิจ ที่บรรดาญาติมิตร ภรรยาและ ลูกหลาน ได้ตั้งใจบำเพ็ญอุทิศให้แก่ คุณพ่อปาน มงคลสินธุ์ ในครั้งนี้ หากท่านได้ทราบด้วยญาณวิถีสันโดษก็ดี ขอจงอนุโมทนาเพื่อวิปาโกภาส อันโอฬารสุดพิเศษไพศาลในสัมปรายภาพตามควรแก่ฐานะคตินิยม เทอญ ฯ

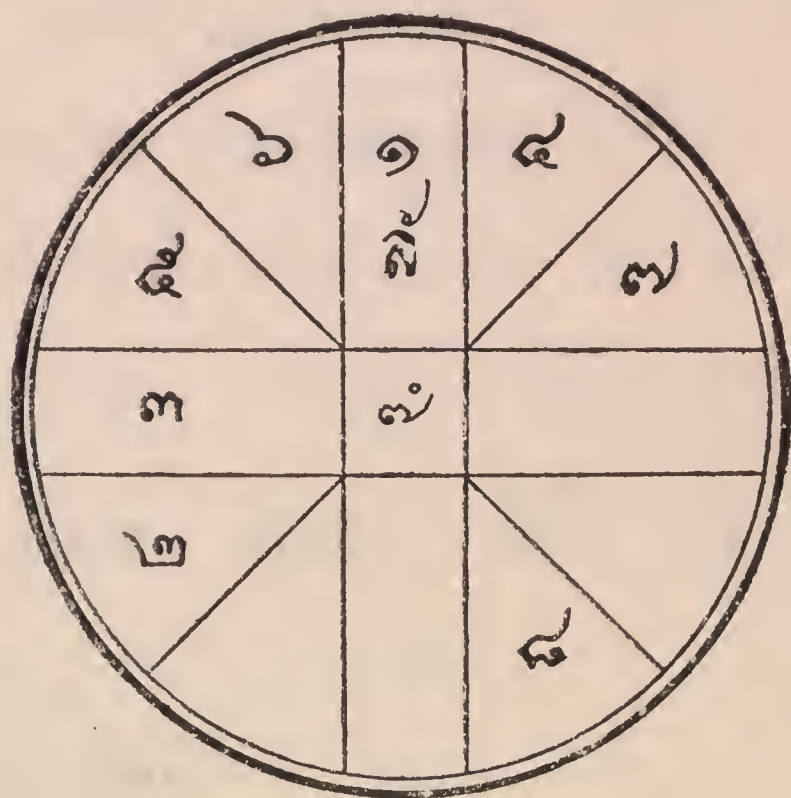
๑ รูป ชีรติ มจฺจัน นามโคตฺตํ น ชีรติ ฯ

เทพย์ สาริกบุตร

อุตสาหกรรมการพิมพ์

๙๗ ซอยหลังสวน เพชรินจิต พระนคร

ดวงชาตาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)

ราศีจักร

เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดระฆังโฆสิตาราม ธนบุรี ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ท่านมีนามเดิมว่า “โต” นามฉายาว่า “พรหมรังสี” เกิดในรัชกาลที่ ๑ ณ ตำบลไถ่จัน แขวงท่าหลวง อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๒ ค่ำ เดือน ๕ ปีวอก ตรงกับวันที่ ๑๗ เมษายน พุทธศักราช ๒๓๓๑ เวลาประมาณ ๐๖.๕๔ น.

มีดาวเคราะห์สถิตในทวาราศรีจักร โดยองศาประมาณดังนี้

ดาวอาทิตย์	สถิตราศี	เมษ	๗	องศา
ดาวจันทร์	„	สิงห์	๑๕	„
ดาวอังคาร	„	กรกฎ	๓	„
ดาวพุธ	„	มีน	๑๐	„
ดาวพฤหัสบดี	„	เมถุน	๒	„
ดาวศุกร์	„	พฤศภ	๒๐	„
ดาวเสาร์	„	กุมภ์	๑๘	„
ราหู	„	พิจิก	๑๘	„
ลักเนา	„	เมษ	๑๘	„

หมายเหตุ ชาตะกาลของเจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ตามบันทึกของท่านมหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา (สอน โลหะนันท์) กับตามดวงชาตาที่กล่าวไว้ข้างนี้ อาจจะมีการเคลื่อนคลาดกันอยู่ แต่ส่วนมากนั้นมักจะถือเอาดวงชาตา^{นี้} เป็นชาตะกาลที่แน่นอนของเจ้าพระคุณสมเด็จ

สมเด็จพะพุมมาจารย์ (โต)

ชีวประวัติสมเด็จพระพุฒาจารย์โต

จากบันทึกของ

มหาอำมาตย์ตรี พระยาทิพโกษา (สอน โลหะนันท์)

๑ คำปรารภและอนุমানสันนิษฐานว่า ประวัติเรื่องความเป็นไปของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครั้งในรัชกาลที่ ๔ กรุงเทพฯ นั้นมีความเป็นมาประการใด เพราะเจ้าประคุณองค์นี้ เป็นที่ฤชาปรากฏ เกียรติศัพท์เกียรติคุณเกียรติยศ ขจรขจายไปหลายทิศหลายแควมหาชนพากันสรรเสริญออกเชิงแซ่กีก้องซ้องสาธุการ บางคนก็บ่นรำรำพรรณ ประสานขานประกาศกรุ่นกล่าวดังบุญคุณสมบัติ จริยสมบัติ ของท่านเป็นนิตยกาลนานมา ทุกทีวารাত্রีมีรู้มีความจะจิตจาง ฯ

๑ หนึ่งพระพุทธรูปของท่านสร้างไว้ในวัดเกตุไชโย ใหญ่ก็ใหญ่โตก็โต วัดหน้าตักกว้างถึงแปดวาเศษนิ้ว เป็นพระก่อกสูงลิ่ว เป็นพระนั่งทงศกคัสติธ์ ครอบเรื่องกระเดื่องฤทธิมหิศรเดชาภาพ พระองค์เป็นที่ทราบทั่วกันแล้วตลอดประเทศว่าเป็นพระที่มีคุณพิเศษสามารถอาจจะบันดาลค้ำบระงับทุกขภัยไข้ป่วยช่วยป้องกันอันตรายได้ จึงตลอดจิตใจให้ประชาชนคนเป็นอันมาก หากมาอภิวันทนนาการ สักการบูชาพลีกรรม บรรณาการเส้นสรวงบวงสรวง บางคนมาเผด็จเสียงสัตว์อธิษฐาน ก็อาจสำเร็จเสร็จสมปณิธาน ที่มุ่งมาตปรารภนา จึงเป็นเหตุให้มีสวณะเจตนาแก่มหาชนจำนวนมากกว่าร้อยคน คิดใคร่จะรู้ประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์(โต) วัดระฆังโฆสิตาราม บ้างก็สืบเที่ยวสืบถามความเป็นไปแต่หลัง ๆ แต่คราวครั้งคงเดิมเริ่มแรกต้นสกุลวงศ์เทือกเถาเหล่ากอ พงษ์พันธุ์ พวกพ้อง พันภูมิจาน บ้านช่อง ช้องแขว แควจังหวัดเป็นบัญญัติของสมเด็จพระนั้นเป็นประการใด นานมาแล้วจะถามใครๆ ไม่ได้ความ หามีใครตอบตรงคำถามให้ถ่องแท้ จึงได้พากันตรงร่ำเข้ามาหา นายพร้อม สุกดีพงศ์ อ่อนวอนให้รับลงมากรุงเทพฯ ให้ช่วยเข้าสู่เสพย์สมาคม ถามเงื่อนเค้าเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงนายพร้อม สุกดีพงศ์ ตลาดไชโยเมืองอ่างทอง จึงได้รับล่องลงมาสู่หา ท่านพระมหาสว่าง วัดสระเกษนมัสการแล้วยกเหตุชนใต้ถาม ตามเนื้อความที่ชนหมู่มาอยากจะรู้ จะดูจะฟังเรื่องราวแต่คราว

ครั้งต้นเดิมวงศ์สกุล ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้นเป็นฉันใดขอพระองค์ได้สำแดงให้แจ้ง
ด้วย ฯ

๑) ที่นันทมหาสว่าง พึ่งนายพร้อมเผด็จกรม จึงพากันข้ามฟากไปวัดระฆัง ขึ้นยัง
กุฏิเจ้าคุณพระธรรมถาวร (ช่าง) อันเป็นผู้เฒ่าสูงอายุศักราช ๘๘ ปี ในบัดนี้ยังมีองค์อยู่ ทั้งเป็นผู้
ใกล้ชิด ทั้งเป็นศิษย์ที่รับรู้เห็น ทั้งเคยเป็นพระครูธรรมา ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัด
ระฆัง เคยอยู่ตั้งแต่เล็ก ๆ เมื่อเป็นเด็กเป็นชั้นเล่น ฯ

๑) นายพร้อมจึงประเคนสักการะ ถวายเจ้าคุณพระธรรมถาวรแล้วจึงได้ไต่ถาม ตาม
เนื้อความที่ประสงค์ ฯ

๑) ฝ่ายเจ้าคุณพระธรรมถาวร ท่านจึงได้อุสรณ์คำหนึ่งนึกไปถึงเรื่องความแต่หนหลัง
ท่านได้นั่งเล่าให้ฟังหลายสิบเรื่องล้วนแต่เป็นเรื่องน่าครุฑพิศวงมาก ลงท้ายท่านบอกว่า อัน
ญาติวงศ์พงษ์พันธุ์ ภูมิจานบ้านเดิมนั้น เจ้าของท่านได้ให้ช่างเขียนเขียนไว้ที่ผนังโบสถ์วัดอินทร-
วิหาร บ้านบางขุนพรหมพระนคร ล้วนแต่เป็นเค้าเงื่อนตามที่สมเด็จพระเจ้าโต ได้ผ่านพบทั้งนั้น
ท่านเจ้าของบอกใบ้สำคัญด้วยกิริยาของรูปภาพ ขอจงไปทราบเอาที่โบสถ์วัดอินทรวิหารนั้นเถิด ฯ

๑) ครั้น ม.ล. พระมหาสว่าง เสนีวงศ์ กับนายพร้อม สุดดีพงศ์ พึ่งพระธรรมถาวร
บอกเล่า และแนะนำจำจมาทุกประการแล้ว จึงนมัสการลาเจ้าคุณพระธรรมถาวร กลับข้าม
ฟากจากวัดระฆัง รุ่งขึ้นวันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ จึงขึ้นไปหาท่านพระครูสังฆรักษ์
เจ้าอธิการวัดอินทรวิหารบางขุนพรหม แล้วขออนุญาตดูภาพเรื่องราวของสมเด็จพระพุฒาจารย์
(โต) ตามคำแนะนำของเจ้าคุณพระธรรมถาวร วัดระฆัง บอกให้ดูทุกประการ ฯ

๑) ส่วนท่านพระครูสังฆรักษ์ เจ้าอธิการก็มีความเต็มใจ ท่านนำพาลงไปในโบสถ์
พร้อมกันแล้ว เปิดหน้าต่างประตูให้ดูได้ตามปรารถนา ฯ

๑) นายพร้อมจึงดูรูปภาพ ช่วยกันพิจารณา ตั้งแต่ฉากที่ ๑ จนถึงฉากที่ ๑๒
นายพร้อมออกจะเต็มตรวง เห็นว่ายากลำบากที่จะขบปัญหาในภาพต่าง ๆ ให้เห็นความกระจ่าง
แจ่มแจ้งได้ นายพร้อมชักจะงันงอท้อน้ำใจไม่ใคร่จะจดลงทำยั้งงเป็นตั้งงั้นไป ฯ

๑ ม.ล. พระมหาสว่าง รู้ในอรรถาธิบายของนายพร้อมว่าแปรสภาพไม่ออก บอกเป็นเนื้อความเล่าแก่ใครไม่ได้ นายพร้อมก็อดทนใจสุกคาคคะเนทำท่าจะรวนเรสละละการจกทำ ม.ล. พระมหาสว่างจึงแนะนำให้นายพร้อมอุส่าห์จดทำเอาไปทั้งหมดทุกตัวภาพ ไม่เป็นไร คงจะได้ทราบสิ้นทุกอย่าง คงไม่เหลวคว้างเหลือปัญญาหนักนั้นจะช่วยค่อมเคาตักให้เด่นเด็ดจงได้ ฉะนั้นจะคิดค้นรัชสมัยและพระบรมราชประวัติและราชพงศาวดาร เทียบนิยายนิทานตำนานต่าง ๆ ตามที่ผู้เฒ่าผู้แก่บอกเล่าสืบกันมา เรื่องนี้คงสมมาตรปรารธนาอย่าวิตก ฉะนั้นจะเรียบเรียงและสาธกยกเหตุผลให้เป็นเบื้องต้นและเบื้องปลาย ให้สมความมุ่งหมายใครรู้ในเรื่องประวัติสมเด็จพระพุทธาจารย์ ฯ

๑ แต่ข้อสำคัญเกรงว่าจะช้า กินเวลาหลายสัปดาห์ เบรียบเช่นกับช่างไม้ ฝนไม้ทำข้อฟ้า จำต้องนานเวลาเปลืองหน้าไม้ ช่างต้องบั่นทอนผ่อนไปจนถึงแงอนกนกของที่ต้องการ เปรียบเทียบเท่าที่ตำนานของสมเด็จพระเจ้า กว่าจะเรียงความถูกต้องตามที่ร่างข้อต่อตัด ถ้อยคำที่เขียนขั้ก็ต่อชุกคัคคัคทอนทั้งหรือความขาดไม่พาดพิงพูดไม่ถูกแท้ ก็ตกแท้มแถมแก้แปลให้สอดคล้องต้องกับความจริง สืบหาสิ่งที่เป็นหลักมาพิงพิงไม่ให้ผิด สืบผสมให้กลมติดเป็นเนื้อเดียวไม่พลาพลาด ถึงจะเปลืองกระดาษเปลืองเวลา ฉนั้นไม่ว่าไม่เสียตายหมายจะเสาะค้นชวนหาเรื่องมาประกอบให้ จะได้สมคิดติดใจมหาชน จะได้ทราบเรื่องเบื้องต้นและเบื้องปลาย โดยประวัติปริยายทุกประการ ฯ

๑ นายพร้อม สุกดีพงค์ ได้ฟังการบริหารอาษาของ ม.ล. พระมหาสว่างรับแข็งแรง จึงเขม้นขมดัดจกแจงจกเพียรเขียนคัคบอกเป็นตัวหนังสือมาพร้อม ทุกด้านภาพในฝาผนังทั้ง ๑๒ ฉากแล้วก็สะพากันกลับมายังวัดสระเกษ ต่อแต่วันที่ ๑๖ กรกฎาคมศกนั้นมา พระมหาสว่างก็ตั้งหน้าตรวจตรา เสาะสืบหาและไต่ถาม ได้เนื้อความนำจกลงคั้ราชพงศาวดาร รัชกาลราชประวัติ บั้ทอนตัดให้รัดกุม ไม่เคาสุ่มมีเหตุพอ ความไม่ต่อใช้วิจารณ์ เป็นพยานอ้างตัวเองไปตามเพลงของเรื่องราวที่สืบสาวเรียงเขียนลง เอาที่ตรงต่อประโยชน์ ไม่อุโฆษบ่าวร้องใคร ไม่หมิ่นให้ทรนแดนทร์ โดยความเห็นจึงกล้าเล่า ดังจะกล่าวเล่าให้ฟังดังนี้ ฯ

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านให้ช่างเขียน เขียนเรื่องของท่านไว้ในฝาผนังโบสถ์วัดอินทวิหาร บางขุนพรหมตั้ง^๕ เขียนเมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองว่างว่างไม่มีคน มีแต่ขุนนางขี่ม้าออก เขียนวัดบางลำภูบนติดกับเมืองกำแพงเพชร เขียนบางขุนพรหม เขียนรูปเด็กอ่อนนอนหงายแบเบาะอยู่มุมโบสถ์วัดบางลำภู เขียนรูปนางงูตกกลูก เขียนรูปตามผลว่าพระผล เขียนรูปอาจารย์แก้ววัดบางลำภูกำลังกวาดลานวัด เขียนรูปนายทอง นางเพ็ญ นัยของยงยกมือทั้งสองไหว้พระอาจารย์แก้ว เขียนรูปพระอาจารย์แก้วกำลังพูดกับตามลบนกฏ เขียนรูปเรือเหนือจอดที่ท่าบางขุนพรหม จึงต้องขอโอกาสแก่ท่านผู้อ่านผู้ฟัง ด้วยข้าพเจ้าตรวจคุณภาพทราบได้ตามพิจารณา และคาดคะเนสันนิฐานแปลจากรูปภาพบนนั้นคงได้ใจความตามเหตุผลที่ปลายของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัตรระฆัง ดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ ๖

๑ แต่ครั้งเดิมเริ่มแรก ต้นวงศ์สกุลของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ ตั้งคฤหาสถานภูมิลำเนา สืบวงศ์พงศ์เผ่าพืชพันธุ์ พวกพ้อง เป็นพี่น้องน้องต่อแนวเนื่องกันมาแต่ครั้งเก่าโบราณนานมา ณ แแถบแถวที่ใกล้โตเมืองกำแพงเพชร เป็นชนชาวกำแพงเพชรมาช้านาน ครั้นถึงปีระกา สัปตศกจุลศักราช ๑๑๒๗ ปี จึงพระเจ้าแผ่นดินอังวะภูกามประเทศ ยกพลพยุหประเวสน์สู่พระราชอาณาเขตประเทศสยามนี้ กองทัพพม่ามาราวี ตีหัวเมืองเอกโทตรีจัตวาไล่รุกเข้ามาทุกทิศทุกทางทั้งบกทั้งเรือ ทั้งปากไตฝ่ายเมืองเหนือและทางตะวันตกยกเว้นไว้แต่ทิศตะวันออกหัวเมืองชั้นนอกชั้นกลางชั้นโท ต่อบ้านทานทัพพม่าไม่ไหว ก็ต้องล่าร้างหลบหนีซ่อนเร้นเอาตัวรอด ราษฎรก็พากันทอดทิ้งภูมิลำเนาบ้านเรือน เหลี่ยมลี้หนีหายพลัดพรากกระจายไป คนละทิศคนละทางห่างห่างวันกัน ในปีระกาศกนั้น จำเพาะพระยาตาก (สิน) เจ้าเมืองกำแพงเพชร ก็หาได้ยู่ดแลรักษาเมืองไม่มีราชการเข้าไปรับสั่งญัตติรเลื่อนที่เป็นพระยาวชิรปราการ แล้วยังมีได้กลับมา พอทราบข่าวศึกพม่า เสนาบดีให้ร้อรับพม่าอยู่ในกรุงนั้น ครั้นทัพหน้าพม่ารุกเข้ามาถึงกรุง พระยาวชิรปราการก็ต้องคุมพลรบพุ่งต้านทานรบรับทัพพม่า พม่าเข้าล้อมกรุงศรีอยุธยาไว้ กองทัพพม่ามาล้อมกรุงเก่าคราวนั้นเกือบสามปี ๖

๑ ครั้นถึงปีกุนนพศก จุลศักราช ๑๒๒๕ ปี ถึง ณ วันอังคารเดือนห้า แรมเก้าค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมงเย็น พม่าจึงนำปืนใหญ่เข้าระดมยิงพระมหานคร พระมหานครก็แตกเสียแก่พม่าในวันอังคาร เดือนห้า ขึ้นเก้าค่ำ ปีกุนศกนั้น ๖

๑ ฝ่ายพระยาวชิรปราการเจ้าเมืองกำแพงเพชรได้ถือพล ๕๐๐๐ ช่วยป้องกันพระมหานคร ครั้นเห็นว่าชาตากรุงขาด ไม่สามารถจะต่อสู้พม่าได้ก็พาพล ๕๐๐๐ นั้น ฝ่ายหนึ่งออกไปทางทิศตะวันออก ข้ามไปทางเพนียดคล้องช้าง เดินทางไปเข้าเขตเมืองนครนายก แล้วข้ามปากไปแย่งเอาเมืองจันทร์บุรี ได้ได้แล้วก็เข้าตั้งมั่นบำรุงพลพาหนะลำเลียงเสบียงอาหาร สรรพศาสตราวุธยุทธภัณฑ์ไว้พร้อมมูลบริบูรณ์เรียบร้อยแล้ว ก็ตั้งตัวเป็นเจ้า ชาวเมืองเรียกว่าพระเจ้าตาก ตั้งอยู่เมืองจันทร์บุรีก็หนึ่งในคราวนั้น ฯ

๑ ครั้นถึงปีชวดสัมฤทธิ์ศกจุลศักราช ๑๑๓๐ ปี พระเจ้าตาก (สิน) ได้ยกพลโยธาแสน ยากรเป็นกองทัพ เข้าบุกบั่นรบทัพพม่าตั้งแต่เมืองปากใต้ฝ่ายตะวันตก วกเข้าตีกองทัพพม่ามาถึงกรุงเก่า กองทัพพม่าสู้มิได้ก็แตกฉานล่าถอยขึ้นไปทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ แล้วก็เข้าชิงเอากรุงเก่าคืนจากเงื่อมมือพม่าเข้าศึกได้แล้ว ลอยขบวนลงมาตั้งราชธานีที่เมืองธนบุรี ตำบลที่วัดมะกอกนอกเหนือคลองบางกอกใหญ่ ได้คล้องคู่วัฒนังโมฬิตาราม ทรงขนานนามเมืองว่ากรุงธนบุรี พระนามาภิไธยว่าพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ปีชวดศกนั้นมา ฯ

๑ จึงหลวงยกกระบัตร์เมืองราชบุรี ออกไปตั้งคฤหาสน์บ้านเรือนครอบครองทรัพย์สมบัติอยู่ ณ บ้านอัมพวาแขวงเมืองสมุทรสงคราม ได้เข้ามาพร้อมด้วยเอกะภรรยาและน้องแลบุตรทั้ง ๔ เข้ามารับราชการในพระเจ้ากรุงธนบุรี ฯ ได้ทรงตั้งให้หลวงยกกระบัตร์เป็นที่พระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา ถือศักดินา ๑๖๐๐ ไร่ จึงตั้งคฤหาสน์บ้านเรือนอยู่เหนือพระราชวังหลวง ใต้วัดบางว่าใหญ่ (คือวัดระฆังโฆสิตาราม) ในปีชวดศกนั้นเองพระเจ้ากรุงธนบุรี พระราชทานเกียรติยศเป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ ยกทัพขึ้นไปปราบเจ้าพิมายมีชัยชำนะกลับลงมา ทรงพระกรุณาเลื่อนขึ้นเป็นที่พระยาอภัยรณฤทธิ์จางวางกรมพระตำรวจซ้าย ทรงศักดินา ๓๐๐๐ ไร่ ครั้นถึงปีชวดโทศก ๑๑๓๒ ปี พระเจ้ากรุงธนบุรีรับสั่งให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ ถืออาญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพ ยกกองทัพขึ้นไปปราบเจ้าพระฝาง เมืองสวรรคบุรี ตีกองทัพเจ้าพระฝางแตก จับตัวเจ้าพระฝางได้ พร้อมทั้งข้างพังเผือกกับลูกคำ จับตัวและพรรคพวกและข้างลงมาถวาย ส่วนพระยาอภัยรณฤทธิ์ รุ่งหลังเพื่อจัดการบ้านเมืองฝ่ายเหนือบ่าวร้องให้อาณาประชาราษฎร์ที่แตกฉานชานเซ็น ให้รวมเข้ามาเป็นหมวดหมู่ตั้งอยู่ต่งเก่า ตามภูมิลำเนาเดิมของตน ที่ซัดขวางยากจนก็แจกจ่ายให้ปันพอเป็นกำลังสำหรับให้ตั้งตัวต่อไปในภายหน้า เมื่อขณะนั้น

เองชาวเมืองเหนือ จึงได้พากันนิยมสวามิภักดิ์ต่อท่านพระยาอภัยรณฤทธิ์ รักใคร่สนิทแต่คราว
นั้นเป็นต้นเป็นเดิมมา เมื่อกองทัพกลับแล้ว พวกราษฎรชาวเมืองเหนือบางครัว จึงได้พากันลง
มาอยู่ในกรุงเก่าบ้าง เมืองอ่างทองบ้าง เมืองปทุมบ้าง เมืองนนทบุรีบ้าง เมืองพระประแดงบ้าง
ในกรุงธนบุรีบ้าง ในบางขุนพรหมบ้าง ต่างจับจองจำนองที่ดินซื้อหา ตามกำลังและวาสนา
ของตน ๆ เป็นต้นเหตุ ที่มีผู้คนคับขันขึ้นทั้งในกรุงและหัวเมืองแน่นหนาขึ้นกว่าแต่ก่อนเป็น
ลำดับมา ฯ

๑ ส่วนพระเจ้ากรุงธนบุรี จึงเลื่อนที่ให้พระยาอภัยรณฤทธิ์^{๕๕}ขึ้นเป็นเจ้าพระยาอมราช
เสนาบดีที่จตุสดมภ์ กรมพระนครบาล ทรงศักดินา ๑๐๐๐๐ ไร่ พรรษาอายุกาลได้ ๓๔ ปี ในปลายปี
ขาลศกนั้นเอง พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระกรุณาโปรดเลื่อนที่เจ้าพระยาอมราช^{๕๖}ขึ้นเป็นเจ้าพระ-
ยาจักรี ที่สมุหนายก อรรคมหาเสนาบดี กระทรวงมหาดไทย ทรงศักดินา ๑๐๐๐๐ ไร่ ฯ

๑ ครั้นถึงปีเถาะตรีศกจุลศักราช ๑๑๓๓ ปี พระเจ้ากรุงธนบุรี มีรับสั่งโปรดเกล้าฯ
ให้เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ต่างพระองค์ ยกกองทัพใหญ่ออกไปปราบปรามเมือง
เขมรกับพม่าประเทศก็มีชัยชนะเรียบร้อยกลับมา ได้รับพระราชทานรางวัลพิเศษ ฯ

๑ ครั้นถึงปีมะเมียฉศก จุลศักราช ๑๑๓๖ ปี มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้
เจ้าพระยาจักรี^{๕๗}เป็นแม่ทัพถืออาญาสิทธิ์ ยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปล้อมเมืองเชียงใหม่ที่พม่ารักษายู่น
พม่าซึ่งรักษาเมืองเชียงใหม่ ได้ความอดอยากยากแค้นเข้า ก็พากันละทิ้งเมืองเชียงใหม่เสียแล้ว
หนีไปสิ้น ก็ได้เมืองเชียงใหม่โดยสะดวกง่ายดาย ในปลายปีมะเมียฉศกนั้นเอง อะแซห่วน^{๕๘}แม่-
ทัพพม่าอายุ ๗๒ ปี เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ในพระเจ้ามังระกรุงอังวะ ครั้นนั้นพระเจ้าอังวะมีพระโอง
การรับสั่งให้อะแซห่วน^{๕๙}ถืออาญาสิทธิ์ยกทัพใหญ่ เดินกองทัพเข้ามาถึงด่านเมืองตาก แล้วให้
พม่าล่ถามนายด่านว่า พระยาเสืออยู่รักษาเมืองหรือไม่ นายด่านตอบว่าพระยาเสือไม่อยู่ยัง
ไม่กลับ ฯ

๑ อะแซห่วน^{๖๐}จึงให้หยุดกองทัพหน้าไว้นอกด่าน แล้วประกาศว่าให้เจ้าเมือง
เขากลับมารักษาเมืองเสียก่อน จึงจะยกเข้าตีด่าน เลยเข้าตีเมืองพิษณุโลกที่เดียว ฯ (เขียนตาม
พงศาวดารพม่า)

๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงทราบข่าวศึก จึงกรีธาทัพหลวงขึ้นไปรักษาเมือง
พระพิษณุโลกไว้ แล้วให้หากองทัพกลับจากเมืองเชียงใหม่ ครั้นเจ้าพระยาสุรสีห์ทราบข่าวกองทัพ

มาอยู่ปลายด่านเมืองตาก และทราบว่าพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกรีธาทัพหลวง ขึ้นมาประทับอยู่เพื่อ
 บัองกันรักษาเมืองพระพิษณุโลกด้วย จึงรีบยกกองทัพกลับ ครั้นถึงเมืองพระพิษณุโลกแล้วเข้า
 เผ่าถวายบังคม เจ้าพระยาจักรีอยู่จัดการเมืองเชียงใหม่เรียบร้อยแล้ว ได้เลยตั้งข้าหลวงไปพุดจา
 ปลอดภัยนั้นแจ่มแจ้งแนะนำเจ้าเมืองแพร่ เจ้าเมืองน่าน เจ้าเมืองลำปาง เจ้าเมืองลำพูน เป็นต้น
 เหล่านี้ ยอมสวามิภักดิ์ต่อกรุงเทพฯ ขอพึ่งพระบารมีโพธิสมภารเป็นข้าขอบขัณฑสีมาสืบไป
 ตลอดกาลนาน เจ้าพระยาจักรี จึงได้เลิกทัพพาเจ้าลาวและพระยาลาวทั้งปวง ลงมาจนถึงเมือง
 พิษณุโลก เข้าเผ่ากราบบังคมทูลพร้อมกัน ณ เมืองพิษณุโลกนั้น ๆ

๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระโสมนัสนัก จึงพระราชทานถาดนันทครุฑศักดิ์เจ้า
 ลาว พระยาลาวทั้งปวงนั้น ให้กลับขึ้นไปรักษาเมืองตั้งเก่า แล้วจึงพระราชทานรางวัลเป็นอันมาก
 แก่เจ้าพระยาสุรสีห์นั้น ได้ออกไปรักษาด่านหน้าเมืองตากโดยแข็งแรงกวาดขันมั่นคงทุกประการ ฯ

๑ ฝ่ายอะแซหุ่กแม่ทัพใหญ่พม่า ทราบว่าเจ้าพระยาเสือกกลับมาแล้ว ออกมารักษา
 ด่านอยู่ จึงสั่งให้มังเรยางแม่ทัพหน้าพม่าเข้าตีด่าน ฝ่ายทหารรักษาด่านต้านทานทหารพม่าไม่ไหว
 กรั้นเข้ามา กองทัพพม่าก็ตีรุกเข้าไปแล้วตั้งค่ายมั่นลงภายในด่านถึง ๓๐ ค่าย ฯ

๑ ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีทราบว่า กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์เสียด่านรันเข้ามา จึงกราบบัง-
 คมทูลรับอาสาช่วยเจ้าพระยาสุรสีห์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระโองการรับสั่งว่า ข้าก็อยาก
 เห็นความคิดสติปัญญาของเจ้าและฝีมือของเจ้าว่าจะเข้มแข็งสักเพียงใด ข้าจะขอคู้ด้วย จึงรีบ
 ออกไปช่วยสุรสีห์เถิด

๑ เจ้าพระยาจักรีกราบบังคมทูลลา ออกมาจัดขบวนทัพพร้อมสรรพ แล้วยกออกไป
 ไปถึงค่ายเจ้าพระยาสุรสีห์ แล้วจึงเจรจาว่า เจ้าถึงแม้ว่าจะเป็นขุนนางผู้ใหญ่ก็จริงอยู่ แต่เจ้า
 เป็นขุนนางบ้านนอก อะแซหุ่กแม่ทัพพม่า นั้น เขาเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่อยู่ในเมืองหลวงพม่า
 ทั้งเขากอบด้วยความคิดสติปัญญาเยี่ยมยิ่งอยู่ ความรักพอตัว พี่จะรบเอง ต่อแต่นั้นมา เจ้าพระยา
 จักรีก็จัดทัพออกรุกรับรบพุ่งกับกองทัพอะแซหุ่กเป็นหลายครั้ง ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะ ล่วง
 วันและเวลาช้านานมา จนถึงเดือนห้า เดือนหก ปีมะแมสัปตศกจุลศักราช ๑๑๓๗ ปี เป็นปีที่
 ๘ ในรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี

๑ ฝ่ายอะแซหุ่กแม่ทัพพม่า ก็คิดชยาตราอิระอธา ทังทางเมืองพม่าก็ชักจะวุ่น
 วายชน ทังเสบียงอาหารก็บกพร่องจวนเจียนไม่พอจ่าย จึงคิดเพทุบายถามว่า ใครผู้ใดออกมา

เป็นแม่ทัพใหญ่บัญชาการ ทหารไทยบอกไปว่าเจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพ อะแซห่วนก็ จึงประกาศหย่าทัพ ขอดูตัวแม่ทัพไทย ฯ

๑ ฝ่ายเจ้าพระยาจักรี ก็ส่งสงบช้วนกำหนด เจ้าพระยาจักรี ก็จัดขบวนยื่นทัพเสร็จ ส่วนเจ้าพระยาจักรีก็แต่งตัวอย่างจอมโยธาเต็มที ซี่มาสแดง เหน็บกระบี่ ก้นกรด ล้วนแล้วแต่ เป็นสิ่งของที่ได้รับพระราชทานทงนั้น ฯ

๑ เวลานั้นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เสด็จทอดพระเนตรอยู่ในค่ายนั้นด้วย ได้ทรงทอดพระเนตรเห็นกริยาท่าทางสุภาพองอาจ และท่วงทีรูปโฉมของเจ้าพระยาจักรี เมื่อแต่งตัว ออกยื่นทัพรบอะแซห่วนก็คราวนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงพระเกษมสันต์ไสมนัสปราโมทย์ ถึงกับออกพระโอษฐ์รับสั่งชมว่า งามเป็นเจ้าพระยาภักษัตริย์ศึกเจียวหนอ แต่นั้นมานามอันนี้ จึงเป็นนามที่แม่ทัพนายกองแลทหารทงปวงพากันนิยมเรียกว่า เจ้าพระยาภักษัตริย์ศึกแต่ คราวนั้นมา ในกองทัพพม่าก็พลอยเรียกว่าเจ้าพระยาภักษัตริย์ศึก ตลอดไปจนถึงทางราชการฝ่ายพม่า ก็ได้จดหมายเหตุลงพงศาวดารไว้ว่า เจ้าพระยาภักษัตริย์ศึกเป็นแม่ทัพฝ่ายไทยได้รับกับอะแซห่วนแม่ทัพพม่า ที่เมืองพระพิษณุโลก เมื่อปีมะเมียถึงปีมะแมสัปดาห์ศกจุลศักราช ๑๑๓๗ ปี ครนเมื่อทอดพระเนตรแลทรงชมเชยแล้ว ก็ยাত্রากระบวนออกยื่นม้าหน้าพลเสนา ณ สนามกลางหน้าค่ายทงสองฝ่าย ฯ

๑ ฝ่ายอะแซห่วนก็จัดกระบวนแต่งตัวเต็มทีอย่างจอมโยธา ออกยืนอยู่หน้ากระบวน ณ สนาม หน้าค่ายทงสองฝ่ายเช่นเดียวกัน (ตอนดูตัวนี้ความพิศดารมีแจ้งอยู่ในพระราชพงศาวดาร) ครนอะแซห่วนก็ ได้เห็นได้ใจจรชมเชย พุดจาประเปรยตามชั้นเชิงพิชัยสงครามแล้วก็นับต่อไป แต่อะแซห่วนก็ คิดจะล่าทัพถอยกลับกรุงอังวะเป็นอย่งมากกว่าจะคิดเชิงโฉบเอาเมืองพิษณุโลก แต่แตกแล้วก็ร่นถอยล่าไปออกทางพระเจดีย์ ๓ องค์ ทำกริยาท่าทางเหมือนจะไปชิงเอาเมืองกำแพงเพชร ทำให้แม่ทัพฝ่ายไทย ต้องแบ่งออกเป็นหลายกองติดตามตีพม่า ก้าวสกัดหน้าตีวกหลังตามเชิงกลยุทธ ฝ่ายสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็เสด็จกลับเข้ากรุงธนบุรี บ่อกันพระราชธานีต่อไป ฯ

๑ ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีนั้น ครนส่งเสด็จแล้วจึงจัดกองทัพออกติดตามสกัดจับพม่า ตีรุกหลังพม่าแตกฉานเป็นหลายทัพ จับได้พลช้างม้าเป็นอันมาก ทงตัวเจ้าพระจักรีเองก็ยกทัพ

หนุ่่นไปด้วย จนถึงเมืองกำแพงเพชร แล้วจัดการพิทักษ์รักษาเมืองโดยกวตขัน ส่วนตัวของท่าน
เจ้าพระยาเอง ก็ออกขี่ม้าสำรวจตรวจตรากองทัพน้อย ๆ ทั่วไป เพราะใส่ใจต่อหน้าที่ราชการจน
พม่าไม่กล้าหาญชิงเอาเมืองเหนือได้ ต้องส่งออกไปทางด่านชั้นนอกพื้นเขตแดนสยามกองทัพ
ไทยไล่จับพม่าที่ล่าหลังได้ไว้เป็นกำลังราชการเป็นอันมาก ทพะอะแซหุ่่นก็ล่าทัพออกพื้นที่ประเทศ
อาณาเขตสยามในคราวนี้ ตามกำหนดมีว่าเดือน ๗ ปีมะแม สัปตศก จุลศักราช ๑๑๓๗ ปี ฯ

๑ ครงนนั้นเจ้าพระยาจักรี ตั้งทัพอยู่ ณ เมืองกำแพงเพชร เวลาเช้าวันหนึ่งออกลาด
ตระเวนกองทัพทั้งปวงเพื่อบัญชาการ และชักม้าวกัดเพื่อตัดทาง ม้าก็เลยพาท่านเข้าป่าผาพง
จำเพาะมายังบ้านปลายนาใต้เมืองกำแพงเพชรเป็นเวลาเย็น จึงแลเห็นโรงหนึ่งตั้งอยู่ปลาย
ทุ่งนาเจ้าคุณแม่ทัพผู้หนึ่งจึงได้ชักม้าไปถึงโรงนั้นไม่เห็นมีคนผู้ใหญ่อยู่ ได้เห็นแต่หญิงสาว
คนหนึ่งเดินออกมา เจ้าคุณแม่ทัพผู้หนึ่งจึงบอกแก่นางสาวคนนั้นว่า ข้ากระหายน้ำ เจ้าจง
ตักน้ำมาให้ข้ากินสักขันเถิด นางสาวคนนั้นจึงวิ่งด่วนเข้าไปในห้อง หยิบได้ขันล้างหน้า
ใบหนึ่งแล้วจ้วงตักน้ำในหม้อกลั่น แล้วล้วงไปหักดอกบัวหลวงในหนองน้อยข้างโรงนั้น
สองสามดอก แล้วฉีกกลีบเด็ดเอาแต่เกสรบัวโรยลงไป ในขันน้ำนั้นจนเต็ม แล้วนำไป
ส่งให้ขันหลังม้า เจ้าคุณแม่ทัพรับเอามาเป่าเกสรเพื่อแหวกหาช่องน้ำแล้วต้องเอาริมฝีปากเบื่อง
บนเม้มเกสรไว้ แล้วดุดตมน้ำจนหมดขันด้วยกำลังอยากกระหายน้ำ ครั้นดมน้ำหมดแล้ว เจ้าคุณ
แม่ทัพจึงถามนางสาวคนนั้นว่า เราอยากกระหายน้ำสุดสำหรับปากหน้ามาขอน้ำเจ้ากิน เหตุไฉนจึง
แก่งเรา เอาเกสรบัวโรยลงส่งให้ เรากินน้ำของเจ้าลำบากนัก เจ้าแก่งทำเล่นแก่เราหรือ ฯ

๑ นางสาวคนนั้นตอบว่า ดิฉันจะได้คิดแก่งท่านนั้นก็หาไม่ ที่ดิฉันเอาเกสรบัวโรย
ลงในขันน้ำให้เต็มนั้น เพราะดิฉันเห็นว่าผากแดดแผดดมเหนียวมา และกระหายน้ำด้วย ก็เพื่อ
จะบ่อกันเสียซึ่งอันตรายแห่งท่าน เพื่อจะกินน้ำและสะเอ๊กน้ำ และกินจุกแน่นแห่งท่านผู้
ดมน้ำของดิฉัน ถ้าท่านไม่มีอันตรายในการดมน้ำแล้ว น้ำจะได้ทำประโยชน์แก่กระหายแห่งท่าน
ดิฉันจะพลอยได้ประโยชน์เพราะให้น้ำแก่ท่าน ท่านสมปรารถนาแล้วก็จะเป็นบุญแก่ดิฉัน เหตุ
ดิฉันจึงโรยเกสร เจ้าคุณแม่ทัพฟังค่านางสาวตอบอย่างไพเราะอ่อนหวาน ถ้อยคำที่ให้การมานั้น
ก็พอฟัง จึงลงมาจากหลังม้าแล้วถามว่า ตัวของเจ้าก็เป็นสาวเต็มเนื้อแล้วมีใคร ๆ มาหมั้นหมาย
ผูกสมักรักใคร่เจ้าบ้างแล้วหรือยัง นางสาวบอกว่ายังไม่เห็นมีใคร ๆ มารักใคร่หมั้นหมายดิฉัน

และดิฉันก็ยังไม่ได้ไปเที่ยวบอกใครว่าเป็นสาว มัวแต่หลบหัวซ่อนตัวอยู่ ด้วยบ้านเมืองเกิดยุ่งงวุ่น
 ฤๅมานานจนกาลบัดนี้ จึงมิได้มีใครเห็นว่าดิฉันเป็นสาว เจ้าคุณแม่ทัพว่า ถ้ากระนั้นเราเองเป็น
 ผู้ที่ได้มาเห็นเจ้าเป็นสาวก่อนคน เจ้าต้องยอมตกลงเป็นคู่รักของเรา เราจะต้องเป็นคู่ร่วมรัก
 ของเจ้าสืบไป เจ้าจะพร้อมใจยินยอมเป็นคู่รักของเราโดยสุจริตหรือว่าประการใด ๆ

๑ นางสาวตอบว่า การที่ท่านจะมาเป็นคู่รักของดิฉันนั้น ก็เป็นพระเดชพระคุณยิ่ง
 อยู่แล้ว แต่ทว่าการจะมีพัวมีเมียกันตามประเพณีนั้น ดิฉันไม่ทราบเรื่อง จะว่าประการใดแก่ท่าน
 ก็ไม่มีอะไรจะว่า เรื่องการพัวการเมียนั้นท่านต้องเจรจากับผู้ใหญ่จึงจะทราบการ เจ้าคุณแม่ทัพ
 ถามว่า ผู้ใหญ่ของเจ้าไปไหน นางสาวตอบว่าไปรดน้ำถั่วจวนจะกลับแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพขยับ
 เดินเข้าไปใกล้ นางสาวไหลว้างปรู้ออกแอบที่หลังโรงเลยไม่เข้าหา ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็ตั้งนั่ง
 เผ้าโรงคอยท่าบิคารมารดาของนางสาวต่อไป จนเกือบตะวันตกดินจวนค่ำ ๆ

๑ ฝ่ายตามผล ยายลา กลับมาถึงโรงแล้ว เจ้าคุณแม่ทัพได้เห็นแล้วจึงยกมือขึ้นไหว้
 ตายายก็น้อมตัวก้มลงไหว้ตอบ ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็ก้มลงไหว้ให้ต่ำลงไปอีก ตายายก็หมอบลง
 ไปไหว้อีก ท่านเจ้าคุณแม่ทัพก็หมอบไหว้อยู่หนึ่ง ต่างคนต่างหมอบแต่ด้วยกันอยู่นั้นทั้งสองฝ่าย
 ฝ่ายยายแก่เป็นคนปากเร็ว แกน็กขันและปลาบใจแกจึงเปิดปากถามออกไปก่อนว่า นี่ท่านเป็น
 ชุณนางมาแต่บางน้ำบางกอก เหตุไฉนจึงมาหมอบกราบไหว้ข้าเจ้า เป็นชาวบ้านนอกเป็นชาวทุ่ง
 ชาวป่า เป็นคนยากจน ท่านจะมาหมอบไหว้ข้าพเจ้าทำไม เจ้าคุณแม่ทัพบอกว่า ฉันทจะสมัคร
 เข้ามาเป็นลูกเขยท่านทั้งสองจ๊ะจ๊ะ ๆ

๑ ยายถามว่าท่านเห็นดีเห็นงามอย่างไร เห็นลูกสาวฉันเป็นอย่างไรท่านจึงจะมายอม
 ตัวเป็นลูกเขยเล่า เจ้าคุณแม่ทัพว่า ฉันทเห็นบุตรสาวท่านดีแล้วพอใจแล้วจึงเข้ามาอ่อนน้อมยอม
 ตัวเป็นลูกเขยท่าน แล้วเจ้าคุณแม่ทัพเล่าถึงกาลแรกมาขอ น้ำ และนางเอาเกษรบัวโรยลงและ
 ได้ต่อว่า นางได้โต้ตอบถ้อยคำน่าฟังน่านับถือจึงทำให้เกิดความรักความปราณีขึ้น และตั้งใจ
 จะเลี้ยงดูจริง ๆ จึงต้องทนอยู่คอยท่า เพื่อจะแสดงความเคารพและขอเป็นเขย ขอให้แม่พ้อมี

เมตตากรรุณาเห็นแก่ไมตรีที่ได้มาอ่อนน้อมพูดจาโดยเต็มใจจริง ๆ ไม่ได้มีแบายยะอะไร ตั้งใจช่วยหนุนบำรุงนางสาวกับพ่อแม่ให้บริบูรณ์พลุกเบิกไม่เรีคร้างจริง ๆ ตามวาจาที่ว่ามานี้ทุกอย่าง ขอพ่อแม่ได้โปรดอนุญาตยกนางสาวลูกนั้นให้เป็นสิทธิแก่ฉันในวันนี้ ยาย-ตาเกรียงขึ้นด้วยความตกใจว่า โอตายจริงข้าเจ้าเป็นคนยากจนจนแค้นและต่ำศักดิ์ ทั้งผ้าผ่อนที่หลับที่นอนก็เหม็นตืดเหม็นสาบ ทั้งเครื่องเย่ามาเรือนก็ซัดขวาง ทั้งถ้วยชามรามใหม่ที่ตั้งมาก็ไม่มี ฉิบหายบ้นไปแต่ครั้นบ้านเมืองเกิดยุ่งงุนงง หลายครั้งหลายครามา แลตัวนางหนูเล่า ก็ยังไม่เป็นภาษา ทั้งจริตกิริยาก็ยังป่าเถื่อน ไม่เหมือนชาวใต้ จะไผ่สูงเกินศักดิ์เกินสมควรไปละกรรมังพ่อคุณ ฯ

๑ เจ้าคุณแม่ทัพว่า ชื่อนั้นพ่อแม่อย่ามีความวิตกหวาดกลัวอะไรเลย ข้อสำคัญก็คือแม่พ่อยกให้เป็นกรรมสิทธิแก่ฉันเด็ดขาดแล้ว ต่อไปเป็นหน้าที่ของฉันฝ่ายเดียว ตามที่แม่พ่อยกขึ้นเป็นทางปรารมภ์นั้น เป็นธุระของฉันหมดทุกอย่าง ขอแต่ว่าอย่าเกียงงอนซัดขวางดิฉันเลย ฯ

๑ ยายลา ตาผล ขอทูลถามเจ้าตัวว่า มันจะอยากมีผ้าหรืออย่างไรไม่ทราบ แล้วก็ออกไปตามหาที่หลังโรง ตายายพูดจากับลูกสาว ลูกสาวพูดกับกับพ่อแม่ ได้ยินแต่กระจุกกระจิกระเส้า ๆ กระชิบกระซาบอยู่ครู่หนึ่งแล้วก็กลับมา แล้วนั่งลงถามว่า ในเวลานี้ท่านก็มาแต่ตัวกับม้าตัวหนึ่ง ถ้าหากว่าดิฉันทั้งสองจะพร้อมใจยกชิงลูกสาวฉันให้เป็นเมียท่าน ท่านจะจัดการประการใดแก่ดิฉันเพื่อให้เป็นมงคล จงว่าให้ดิฉันฟังก่อนเถิดเจ้าชะเอว ฯ

๑ เจ้าคุณแม่ทัพ ถอดแหวนออกจากนิ้วแล้วบอกว่า แหวนวงนี้มีราคาสูง ถ้าว่าท่านบิดามารดายินยอมพร้อมใจกัน ยกแม่ยกให้เป็นเป็นเมียเป็นสิทธิแก่ฉันแล้ว ฉันจะยกแหวนวงนี้ ตีราคาทำสัญญาให้ไว้เป็นสินถ่าย ๒๐ ชั่ง คิดเป็นทุนเป็นค่าทองหมั้นชั้นหมากผ้าไหว้อยู่ใน ๒๐ ชั่ง ทั้งค่าเครื่องเย่าเครื่องเรือนเบียดเสียดค่าเสียดค่าดู ค่าเครื่องเส้นวัคตกกระแตนเสร็จในราคา ๒๐ ชั่ง ด้วยแหวนวงนี้ สองตายายได้ฟังดีใจเต็มใจพร้อมใจ ตกลงยกลูกสาวให้ตามปรารมภ์ เจ้าคุณแม่ทัพก็จัดแจงยืมพานปากกระจับทองเหลืองมาแล้วเขียนสัญญาถ่ายแหวนแล้วเอาใบตองรองก้นพาน แล้ววางแหวนที่วางนั้นลงบนใบ

ทองรองในพาน เขิญเข้าไปคุกเข่าส่งให้ตายายๆ ก็ให้ศีลให้พร เป็นต้นว่าขอให้พ่อมีความเจริญ
 ชนด้วยลาภและยศ ให้เป็นเจ้านายคนเถิด แล้วจัดแจงหุงข้าวต้มแกงพล่ายำตำน้ำพริกต้มผัก
 เผาปลาเทียบสำหรับตามบ้านๆ แล้วเขิญให้อาบน้ำทาดินสีฟอง ยายตาก้ออาบน้ำ ลูกสาวก็อาบน้ำ
 ตากน้ำให้มากขึ้น พาไปเลี้ยงให้กินหญ้า ครั้นเจ้าคุณแม่ทัพอาบน้ำทาดินสีฟองแล้ว ลูกสาวทา
 ขมิ้นแล้วยายก็ยกสำหรับ ปูเสื่อลำแพน แล้วเอาผ้าขาวมาปูบนเสื่อลำแพน ยายเขิญเจ้าคุณแม่ทัพ
 ให้รับประทาน ฯ

๑ ยายตาก้อรับประทานพร้อมกัน นางงุคนั้นให้กินภายหลัง ครั้นรับประทานอาหาร
 แล้วต่างคนนั่งสังสนทนากัน ครั้นเวลา ๔ โมงจึงพาลูกสาวออกมารदनน้ำรดท่า เสร็จแล้วก็ส่ง
 ตัวมอบหมายฝากฝังตามธรรมเนียมของชาวเมืองกำแพงเพชร อันเคยทำพิธีมาแต่ก่อน ฯ

๑ ส่วนเจ้าคุณแม่ทัพรับตัวแล้ว ก็หลับนอนอยู่ด้วยนางงุคในกระท่อมโรงนา จน
 รุ่งสว่างฟ้าแล้ว ตื่นขึ้นอาบน้ำ รับประทานอาหารแล้วก็ลาตายาย ชนม้ามาบัญชาการที่กองทัพ
 พอเวลาคำสั่งการเสร็จสรรพแล้ว ห่อเงิน ๒๐ ชั่งมาสู่โรงบ้านปลายนา ถวายแหวนคืนสัญญา
 แล้วก็หลับนอน เข้ากลับคำไปหา เป็นนิยมมาดังนี้ แม่ทัพนายกองทั้งปวงจะได้ล่วงรู้และรำ
 ลือให้ออฉาวก็เป็นอันว่าหามิได้ แต่บุตรชายของเจ้าคุณแม่ทัพซึ่งนอนอยู่ในค่ายมีอายุ ๘ ขวบ
 โดยมี จะรู้ก็เข้าใจว่าไปคุแลตรวจตราบัญชาการ แต่เป็นอยู่คั้งนั้นนานประมาณเดือนเศษ ตาม
 สังเกตรู้ว่านางงุคตั้งครรภ์ ต่อแต่นั้นก็เพียงแต่ไปมาถามข่าว ฯ

๑ ครั้นมีท้องตราหากองทัพกลับ เจ้าคุณแม่ทัพก็ไปรำลาและสั่งสอนกำชับกำชา
 โดยน่านับประการ จนนางเข้าใจราชการตลอดรับคำทุกประการ แล้วท่านก็คุมกองทัพกลับ
 กรุงธนบุรี ฯ

๑ ครั้นนางงุคได้แต่งงานแล้ว เมื่อเดือนแปด ปีมะแมสัปตศก แล้วก็ตั้งครรภ์ เมื่อ
 ครรภ์ยังอ่อน ๆ อยู่ นั้น นางงุคไปปรึกษาหารือด้วยตามผล ยายลาผู้เป็นบิดามารดาว่าจะคิดการ
 ชนล่องกำขายกรุงธนบุรีและเมืองเหนือ นั้น ครั้นคนทั้งสามปรึกษาดกกลางเห็นชอบพร้อมใจกัน
 แล้ว คนทั้งสามจึงได้รวบรวมเงินต้นทุนที่ได้ไว้บนส่วนออกเป็นค่าเรือ ค่าสินค้า ค่ารองสินค้า
 ค่าจ้างคนค่าซ่อมแซมมุกดาเรือมั่นคงเรียบร้อยแล้ว จึงละโรจนานนั้นเสีย ส่วนนาและไร่มักก็ให้
 เขาเช่าเสียแล้วพากันลงอยู่ในเรือใหญ่ จัดการซื้อสินค้าบนทุกเรือนนเต็มระวาง ฯ

๑ ครั้นถึงกำหนดคลองกรุงธนบุรี จึงเรียกคนแจวออกเรือ ล่องลงมาถึงบ้านบางขุนพรหม ผังตะวันออกแห่งกรุงธนบุรีแล้ว เข้าจอดเรืออาศัยท่าหน้าบ้านนายทอง นางเพ็ญบางขุนพรหม เป็นคนเคยอยู่เมืองเหนือแต่ก่อน และนายทองนางเพ็ญได้ลงมาอยู่บางขุนพรหม ครั้นตามผลจัดการจอกเรือเรียบร้อยแล้ว จึงผ่อนสินค้าขายส่งจนหมดแล้ว จึงจัดซื้อสินค้าบางกอกและสินค้าเมืองบักซ์ไท้ บรรทุกเรือตามระวางแล้ว พอถึงวันกำหนดจึงแจวกลับขึ้นไปปากน้ำโพจำหน่ายในตลาดเมืองเหนือ ตั้งแต่เมืองนครสวรรค์ขึ้นไป จนถึงเมืองกำแพงเพชร ครั้นคนทั้งสามซื้อและขายหมดเสร็จแล้ว ก็กลับบรรทุกสินค้าเมืองเหนือกลับล่องเรือลงมาจอดท่าหน้าบ้านนายทอง นางเพ็ญ บางขุนพรหม คำขายมาโดยนियมดังนี้ ล่วงวันและราตรีมาถึงเก้าเดือน ได้กำไรมากพอแก่การปลูกเรือนแล้ว จึงเหมาช่างไม้ให้ปลูกเป็นเรือนแพสองหลังแฝด มีชานสำหรับผึ่งแดดพร้อมทั้งครัวไฟ บันไดเรือนบันไดน้ำ জানองที่ติดลงในดินบางขุนพรหมเหนือบ้านนายทอง นางเพ็ญขึ้นไปสัก ๔ วาเศษ เพื่อเหตุจะได้อาศัยคลอดลูกและใช้ผูกพันผ่อนหย่อนสินค้า เห็นเป็นการสะดวกที่สุด ฯ

๑ ครั้นถึง ณ วันพุธ เดือนหก ปีวอก อัฐศก จุลศักราช ๑๑๓๘ ปี นางงุดเป็นบวณกรรมเป็นสำคัญรู้ว่าจะคลอดบุตร จึงจัดแจงห้องนางงุดให้เป็นที่คลอดบุตรโดยฉับไว บนเรือนที่ปลูกใหม่บางขุนพรหมนั้น ครั้นได้ฤกษ์ยามยามดี นางงุดก็คลอดบุตรเป็นชายที่ลำสัน หมู่ญาติมิตรก็ได้มาพร้อมกันช่วยอภิบาลบำรุงรักษาพยาบาล ฯ

๑ ครั้นบุตรนั้นเจริญวัฒนาการประมาณได้สักเดือนเศษ ญาติมิตรพากันมาสังเกตตรวจตราจับต้อง ประคองทารกน้อยขึ้นเขยชม บางคนคลำถูกกระดูกแขน เห็นเป็นแกนกระดูกเป็นท่อนเดียวกัน ก็พากันเฉลียวใจโจทย์กันไปโจทย์กันมา ครั้นช้อนทารกขึ้นนอนบนขาเพื่อจะอาบน้ำจึงพากันเห็นปานดำที่กลางหลังอยู่หนึ่งดวง ต่างคนต่างก็ทักท้วงทักกันไปทายกันมาพูดไปต่าง ๆ นานาเป็นวาจาตำบ้างสูงบ้างเป็นความเห็นของคนหมู่มา ทักทายหลายประการ จึงทำความรำคาญให้แก่นางงุดไม่สบายใจ เกรงไปว่าวาสนาตัวน้อย จะไม่สามารถคอยเลี้ยงลูกคนนัยาก นางงุดจึงออกปากอ้อนวอนบิดา นายทองและนางเพ็ญ ให้ช่วยสืบเสาะดูให้รู้ว่าพระสงฆ์องค์เจ้ารูปใดอยู่วัดไหนที่อย่างใดมีอยู่บ้างในแคว้น เห็นพระสงฆ์ที่ใด มีศีลธรรมวิชาภูมิรู้ปฏิบัติเคร่งครัดอยู่ในวัดใด ขอให้ช่วยพาบุตรไปถวายเป็นลูกท่านองค์นั้นในวัดนั้นด้วยเถิด ฯ

๑ นายทองนางเพื่อนจึงพากันหนึ่งนิกตริกตราไปทกวัดในแถบนั้น จึงคิดถึงหลวงพ่อแก้ว วัดบางลำภูบน จึงบอกแก่นายผลว่า หลวงพ่ออาจารย์แก้ว วัดบางลำภูบนนี้ ท่านดีจริงดีทุกสิ่งตามทักกล่าวมานั้น ทั้งเป็นพระสำคัญเคร่งครัด ปรีชาปฏิบัติดี วิชาดี มีผู้คนไปมานับถือชนท่านมาก ถ้าพวกเราไปออกปากฝากถวายเจ้าหนูแก่ท่าน เห็นท่านจะไม่ขัดข้อง เพราะท่านมีอริยาศยกว้างขวางดี เมื่อคนทั้ง ๔ นิ่งปรึกษาหารือตกลงเห็นพร้อมใจกันแล้ว จึงได้พากันลงเรือช่วยกันแจวล่องมาวัดบางลำภูบน เมื่อเวลาบ่าย ๔ โมงเย็น ถึงแล้วก็พากันขึ้นวัดนางงุดจึงอุ้มเบาะลูกอ่อนพาไปนอนแบบเบาะไว้มุมโบสถ์วัดบางลำภู ตอนข้างใต้หน้ากุฏิพระอาจารย์แก้ว แล้วนายทองนางเพื่อน จึงไปเที่ยวตามหาพระอาจารย์แก้ว เวลาเย็นนั้นท่านพระอาจารย์แก้วเคยลงกระทำกิจกวาดลานวัดทุก ๆ วันเป็นนิตนรมิได้ขาด ฯ

๒ นายทอง นางเพื่อน หามาพบหลวงพ่อ กำลังกวาดลานข้างตอนเหนืออยู่ นายทองนางเพื่อนจึงทรุดตัวนั่งยองยอง ยกมือทั้งสองขึ้นประนมไหว้แล้วออกวาจาปราศรัยบอกความตามทักตนประสงค์มาทุกประการ ฝ่ายหลวงพ่ออาจารย์แก้ว พึงค่านายทองนางเพื่อนแล้ว ตรวฉนี้ว่ามีครูฤกษ์ยามตามตำรา ท่านจึงฟังกวาดไว้ที่งามต้นไม้ แล้วก็มาขึ้นกุฏิ ออกนั่งที่สำหรับรับแขกบ้านทันที ฯ

๓ ตาผล นางงุด ก็ประคองบุตรน้อยขึ้นกุฏิ เข้ากราบกรานพระอาจารย์แก้ว แล้วจึงกล่าวคำว่า กระผมเป็นตาของอายุน้อย อีแม่มนั้นเป็นลูกสาวของกระผม ๆ กับอีแม่มนั้นมีความยินยอมพร้อมใจกันยกอายุน้อยถวายหลวงพ่อเป็นสัทธาชาติแต่วันนั้น ขอหลวงพ่อได้ปราณีโปรดอนุเคราะห์ รับอายเจ้าหนูน้อยเป็นลูกของหลวงพ่อด้วยเถิดภะคะ ครั้นกล่าวคำเช่นนั้นแล้ว จึงพร้อมกันอุ้มเบาะทารกขนวางบนตักหลวงพ่อพระอาจารย์แก้ว แล้วก็ถอยมานั่งอยู่ห่างตามที่นั่งอยู่เดิมหน ฯ

๔ ฝ่ายพระอาจารย์แก้ว ตั้งใจรับเด็กอ่อนไว้แล้ว ท่านก็ตรวจตราพิจารณา ดูท่านก็รู้ด้วยการพิจารณา รู้ว่าเด็กคนนี้มีปัญญาสามารถ ทั้งเฉลียวฉลาดในการรำเรียน ทั้งประกอบด้วย ความเพียรและความอดทน ทั้งจะเป็นบุคคลที่เปรี๊ยะปราษฎ์อาจหาญ ทั้งจะเป็นคนที่เชี่ยวชาญวิทยาคม ทั้งจะมีแต่คนนิยมภักษาปรากฏ ทั้งจะเป็นคนกอปรด้วยอิสริยยศบริวารยศมาก ทั้งจะเป็นคนประหลาดแปลกกว่าคน ทั้งจะเจริญทฤศนมีอายุยืนนาน ครั้นพระอาจารย์แก้วตรวจพิจารณาชะตาราดีแล้วจึงผูกข้อมือเสกเป่าเข้าปากนวดนวดด้วยนิ้วของท่านเพื่อรักษาเหตุการณ์ताल

ทรง หละ ละลอก ทรมิศม์ ไม่ให้มีฤทธิมารบกวนแก่กุมารน้อยต่อไป แล้วท่านก็ฝากให้นางงูค ช่วยเลี้ยงกว่าจะได้สามขวบเป็นค่าจ้างค่าทำนมข้าวบ่อนเสร็จปีละ ๑๐๐ บาท แล้วท่านประสาท สั่งซ้ำว่า อย่าให้มารดาгинของชมและของเผด็จอื่นและของบุคและเกรงซีระรธาจะเสีย แล้ว ท่านก็กำชับสั่งนายผลให้เอาใจใส่ระไวระวังคอยเตือน อย่าให้นางแม่มันเล่นเล่อเหม่อประมาท คอยชู้ตวาดนางแม่มันอย่าให้กินของแสลงตามที่เราห้าม จงทำตามทุกประการ ฯ

๑ ผ้ายตาผล นางงูค พนมมีอรับปฏิญาณแล้วกราบกรานลา รับเบาะลูกน้อยมาแล้ว ลิงกุฎี พากันมาลงเรือปุ้แพะ ช่วยกันแจวแซะแซะมาจนถึงเรือใหญ่ท่าหน้าบ้านบางขุนพรหม แล้วก็ร่อยุ่พอหายเหนื่อย จนอายุเด็กเจริญขึ้นได้ ๓ เดือน จึงหาฤกษ์โกนผมไฟในเดือน ๙ ปีวอก ฉศกนั้น ครั้นกำหนดวันฤกษ์แล้ว จึงนายผลออกไปวัดบางลำภูบน นิมนต์ท่านพระ อาจารย์แก้ว แล้วขอเผด็จสงฆ์อีก ๔ รูปรวมเป็น ๕ เข้ามาเจริญพระปริตพุทธมนต์ในเวลาเย็น รุ่งขึ้นฤกษ์โกนผมไฟ แล้วนิมนต์รับอาหารบิณฑบาตร ฯ

๑ ครั้นนายผลทราบว่า พระอาจารย์ทราบแล้ว จึงนมัสการลากลับมา เทียบบอก งานและจัดหาเครื่องบูชา เครื่องใช้สอย โตกถาตภาชนะ ทั้งเครื่องบูชาตอาสนะพร้อมแม่ครัว เมื่อถึงวันกำหนด พระสงฆ์มาพร้อม จึงเผด็จขึ้นสู่โรงพิธีบนเรือนแพที่ปลูกใหม่นั้น แล้วพระ สงฆ์เริ่มการสวดมนต์ ครั้นสวดมนต์แล้ว พระสงฆ์กลับแล้ว จึงจัดการเลี้ยงดูกัน ฯ

๑ ครั้นรุ่งเช้าพระสงฆ์มาพร้อมนั่งอาสน์ จึงนำเด็กออกมาฟังพระสวดมนต์ พระสงฆ์ สวดชัยมงคลคาถาแล้วโกนผมไฟกันไปเรื่อย แล้วจัดอาหารบิณฑบาตร อังคาสแก่พระสงฆ์แล้ว พระสงฆ์ทำภัตตกิจ อนุโมทนาแล้วกลับ จึงจัดการประพรมเย้าเรือนจุนเจิมเรือและเรือนเสร็จ ฯ

๑ ครั้นจัดการทำบุญให้ท่านเสร็จแล้ว พักผ่อนพอหายเหนื่อย จึงจัดสรรพสินค้าเมือง บั๊กซ์ไต้ ไต้เต็มระวางแล้วจึงออกเรือไปเมืองเหนือ จำหน่ายสินค้า ก็จัดรองสินค้าเมืองเหนือ มาจำหน่ายในบางกอก กระทำพานิชกรรมสัมมาอาชีพะอย่างนี้เสมอมา ก็บังเกิดผลให้เกิดหมนภูล เถามังคังสมบุรณ์ชนหลายสิบเท่า พ่อค้าแม่ค้าทั้งปวงก็รูดจุกมกคุ่นมากจนเป็นลำดับมา ๗ ผล ยายลา นางงูค จึงได้ละถินถานทางเมืองกำแพงเพชรเสีย ลงมาจับจองจำนองหาที่ดินเหนือเมือง พิฉิตร ปลูกคฤหาสถานตระหง่านงามตามวิสัย มีเรือนอยู่ หอนั่ง ครัวไฟ บันไดเรือน บันไดน้ำ โรงสี โรงกระเดื่อง โรงพักสินค้า โรงเรือ รั้วล้อมบ้าน ประตูหน้าบ้าน ประตูหลังบ้าน ได้ทำบุญ

ให้ท่านที่วัดใหญ่ในเมืองพิจิตรนั้น จึงได้มีความชอบชิดสนิทกับท่านพระครูใหญ่ วัดใหญ่นั้น มี
ธรรมาประบั้งอันใดก็ได้ส่งสรไปมา ทายกแจกฎีกาไม่ว่าการอะไร มาถึงแล้วไม่ผลัก ยินดีรักใน
การทำบุญการกุศล เลยเป็นบุคคลมีหน้าปรากฏในเมืองพิจิตรสืบไป ฯ

๑ ท่านพระครูใหญ่ วัดใหญ่ในเมืองพิจิตรนั้น ท่านองค์นี้ดีมากในทางความรู้วิชา
กาตาอาคมก็ขลังมาก วิชาฝ่ายนักเลงต่าง ๆ พอใช้ เป็นที่เคารพยำเกรงของหมู่คนนักเลง ขยัน
เกรงกลัวท่านมาก ท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่พระองค์นี้ เชี่ยวชาญชำนาญรอบรู้ในคัมภีร์มูลประ
กรณ์ทั้ง ๕ คัมภีร์หาผู้มีเปรียบเทียบเท่าท่านในเมืองนั้นในคราวนั้นมิได้ ใช้แต่เท่านั้นท่านขลัง
ในอาคมทางอยู่ยงคงกระพันชาตรี ทางภูต ทางผี ทางปีศาจก็เก่งพร้อม ห้ามเสือห้ามจระเข้
ห้ามสัตว์ร้ายก็ได้ เบ้าเสกให้คนและสัตว์ร้ายอ่อนเพลียเสียกำลัง ยืนงง นั่งจ้งงก็ทำได้ พระ
สงฆ์ในเมืองพิจิตรเกรงกลัวท่านมากตลอดแขวงตลอดคุ่ม ไม่มีวัดไหนล่วงบัญญัติกตติกสัญญา
ณابتเลย ทั้งเจ้าเมืองกรมการ ก็ยำเกรงขามท่านพระครูวัดใหญ่มาก ใช้แต่เท่านั้น ท่านกอบ
ด้วยเมตตากรุณาอนุกุลสัพปุรุส อุบาสิกา สานุศิษย์ มิตรญาติ สงเคราะห์อนุเคราะห์ อารีอารอบ
ทั่วไป มีอริยาศรย์กว้างขวางเผื่อแผ่เอื้อเฟื้อเกื้อกูล คนที่ควรสงเคราะห์ไม่จำเพาะบุคคล ช่มชี่
ชัดเกลากิเลสด้วยไม่โลกโมหโทสันต์ ชั้นดีธรรมก็พอใช้ วินัยก็พอชม มีผู้นิยมสูลูหามาไปมิได้
ขาด ทั้งฉลาดในข้อปฏิสันฐาน การวัดก็จัดจ้านเอาใจใส่ การปฏิสังขรก็เข้าใจ ปะติปะตอก่อ
ปรุงถาวรวัตถุกรรม แนะนำภิกษุสามเณรและอุบาสกอุบาสิกา ให้รู้จักกิจถือพระพุทธานุศาสนนา
ให้ก่อปด้วยประสาทะศรัทธามั่นคง จ้านงแนในพระรัตนตรัย หมั่นเอาใจใส่สอนศิษย์ให้รู้ทาง
ประโยชน์ดี ฯ

๑ เมื่อทาส ยายลา นางงูด จะล่องลงมาค้าขาย ก็ต้องออกไปรำลารคนำมนต์
รับนำมาพรมสินค้ำ และพรมเรือ พรมคนแจว พรมบ้านเรือน เพื่อให้พ้นภัยอันตราย ให้
ชื่อง่ายขายคล่อง เวลาตามลนางงูดกลับ ก็ต้องขึ้นสักการะท่านพระครู จึงบรรพกาลให้มีผู้นิยม
รักแรงแข็งชอบไปทั้งเมืองเหนือเมืองใต้ มีคนเกรงใจเชื่อหน้าถือตา มีอจะคำก็ไม่ต้องลงท
ได้ผ่อนทรัพย์ออกไปหมุนหาดอกเบือ และบัวเบือเข้าหุนกับพ่อใหญ่ๆ ก็ได้กำไรองงาม ตาม
ประวัติกการแห่งพาณิชย์กรรม รำมาด้วยประการดังนี้ ฯ

(เรียบเรียงตามเค้ารูปภาพในฉากที่หนึ่ง คงได้ความเพียงนี้)

เรื่องที่ว่า ตามผล ยายลา นางงุค ค้าขายเกิดหนุนพยุเกา ได้กำไรมั่งมี ถึงกับย้ายถิ่นฐานภูมิลำเนาเดิมมาตั้งหลักฐานอยู่ในแขวงเมืองพิจิตรนั้น เรียงความตามเค้ารูปภาพในฝาผนังเป็นฉากที่ ๒ เจ้าของท่านเขียนเป็นรูปเมืองพิจิตร เขียนรูปเจ้าเมืองพิจิตรกำลังมั่งงาน เขียนรูปวัดใหญ่ในเมืองพิจิตร เขียนรูปท่านพระครูใหญ่ เขียนรูปสามเณรโตเรียนหนังสือ เขียนรูปสามเณรโตเรียนทดลองวิชาที่เรียนจากท่านพระครูใหญ่วัดใหญ่ เขียนบ้านเรือน ตามผล ยายลา นางงุค เขียนหนูโต ๗ ขวบ พิจารณาแล้ว ลงสันนิษฐาน อนุมานแปลออกจากใบ้ในรูปภาพประวัตฉากที่ ๒ ของท่าน คงได้เรื่องได้ความ ดังจะกล่าวเล่าสู่กันฟังดังนี้.

๑ ครั้นถึงปีขาล จัตุวศก จุลศักราช ๑๑๔๔ แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรีสิ้นอำนาจแล้ว เป็นปีที่สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึกได้ขึ้นเถลิงถวัลยราชย์ปราบดาภิเษกเปลี่ยนเป็นปฐมบรมจักรีพระองค์แรก และย้ายพระมเหสนครมาข้างฝั่งตะวันออกแห่งกรุงธนบุรี ตรงหัวแหลมระหว่างวัดโพธิ์และวัดสลัก เป็นวัดเก่ามากทั้ง ๒ วัด เป็นคราวผลัดแผ่นดินใหม่ ทรงขนานนามพระนครใหม่ว่า กรุงเทพมหานคร ฯลฯ พระบรมราชนามาภิไธยว่า สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ ๑ กรุงเทพ ฯ ทรงตั้งเจ้าพระยาสุรสีห์น้องชาย เป็นสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้ามหาสุรสีห์นาท กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรงตั้งพระมเหสีเดิม เป็นสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ทรงตั้งพระราชโอรสที่ ๔ อันมีพระชนม์พรรษาได้ ๑๖ พระพรรษา เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงตั้งสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์เทเวศร์ ขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ กรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายพระราชวังหลังรับพระราชบัญชา ฯ

๑ ฝ่ายหนูโตบุตรชายของนางงุคเมืองพิจิตรนั้น มีชนมายุได้ ๗ ขวบ ครั้นการบ้านเมืองสงบเรียบร้อยเป็นปกติแล้ว นางงุคจึงได้นำหนูโตอายุ ๗ ขวบ นั้น เข้าไปถวายท่านพระครูใหญ่ เมืองพิจิตร ให้เป็นศิษย์เรียนหนังสือไทยหนังสือขอมและกิริยามารยาท และขนบธรรมเนียมการวัด การบ้าน การเมือง การโยธาย การเรือน การค้าขาย เลขวิธี การของผู้อยู่ การของผู้ไป การรับการส่ง การที่เจ้าจะใช้ นายจะวาน การไว้ทำวางทาง ทำท่วงทำที สำหรับผู้ลากมากดี ในสำนักนี้ ท่านพระครูใหญ่ วัดใหญ่นั้น ฯ

๑ ครั้นถึงบวอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ อายุหนูโตได้ ๑๓ ขวบ เป็นคราวที่จะทำการโกนจุกแล้ว ตามล นางงูกจึงรับเข้าพักอยู่ที่บ้าน เพื่อระวังเหตุการณ์ แล้วจึงจัดบ้านช่องค้ำจุนหนุนเตาหม้อ ก่อเตาไฟ ซ่อมบันได เตรียมเครื่องครัวพร้อม กำหนดวันฤกษ์ยามดี หนีภาพกนิตามวิธีโหราจารย์โบราณประเพณี ได้วันดีแล้วในเดือน ๖ ช้างขึ้น จึงเผด็จท่านพระครูใหญ่พระอาจารย์ พระเจ้าอธิการวัด. พระฐานา พระที่เป็นญาติและพระที่เป็นมิตรรวม ๑๑ รูป กำหนดวันเวลาแล้ว เผด็จลวคมนตรีฉันเช้า และเชิญท่านเจ้าเมืองกรมการผู้ใหญ่ พ่อค้า แม่ค้า คฤหบดี คฤหปตานี เจ้าภาษีนายอากร อำเภอกำนัน พันธะนายบ้าน นายกองขุนตำบล และคณะญาติผู้ใหญ่ผู้น้อยรอบคอบแล้ว จัดกระจายใบบัวบรรจุขนมของกินและผลาผลกับบิยจรรพรรวมัจฉมังสาหาร เป็นเครื่องไทยทาน ถวายแถมพกตอนเช้า ผ้าไตรจีวรถวายตอนเย็น หาเสภามาขับตลอดกลางคืน हालครสมโภชในตอนทำขวัญ แล้วบูชา มุงบัง ปู บัด จัดตั้งพร้อมทุกสิ่งทุกประการ ๗

๑ ครั้นถึงวันกำหนด พระสงฆ์มา แหกก็มา จับบุคคลที่สมควรรับรองเชื้อเชิญ นั่งลูกตามขนบธรรมเนียมอย่างชาวเหนือในเวลานั้น เริ่มการสวดมนต์ตั้งหม้อเตาน้ำสังฆมังสี มีตโกนด้ามสามกษัตริย์ บัทรบายศรีพร้อมในโรงพิธี บนห้องเป็นที่เอิกเกริก สวดมนต์แล้ว พระสงฆ์ก็จัดแจงเลี้ยงดูกันอิมหน้าสำราญ พอตกพลบค่ำ ก็จุดตามประทีปโคมไฟไสวสว่างมีเสภารำต่อไป ๗

๑ ครั้นเวลาเช้าวันรุ่งขึ้น พระสงฆ์มาพร้อมตามเวลา แหกที่เชิญมานั่งพร้อมตามกำหนดนัด นำหนูโตออกจากเรือน มานั่งในโรงพิธีที่ห้อง ฟังพระสงฆ์สวดชัยมงคลคาถาแล้วได้เวลากำหนดฤกษ์ พระสวดชะยันโต ท่านเจ้าเมืองหิบบกรรไกร ยกกระบัตร์แหวกจุกผูกสามจอม เรียกว่า ไตรสิงขร พระสวดถึง (บัลลังเกสีเส) ท่านเจ้าเมืองลงกรรไกรก็บจุกขาดออกทั้งสามจอม แล้วโกนด้วยมีดด้ามนาค ด้ามเงิน ด้ามทอง เรียกว่ามีดสามกษัตริย์

ถามว่า เหตุไฉนจึงทำกันอย่างนั้น

ตอบ เคิมเป็นทางมาตามคัมภีร์ไสยศาสตร์ก่อน

ภายหลังพราหมณ์นำมาเชื่อมกับพุทธศาสนา (แต่ผู้เรียบเรียงมีความเห็นว่า ท่านโบราณคณาจารย์คงจะกึกเห็นตามศัพท์ว่า สัพ.พเต อันตรายา ฯลฯ ชะรอยท่านจะแปลคำว่า เท ว่า

๓ ท่านจะไม่แปลคำ เต ว่าเหล่านั้ จึงทำ ๓ แหยมเป็นปอย ๆ)

๑ ครั้นพนักงานโกนผมที่ศีรษะหนูโตหมดแล้ว จึงอุ้มหนูโตออกไปนั่งเตียงเบญจา ท่านเจ้าเมืองรศน้ามนต์ด้วยสังข์ก่อน แล้วบรรดาแขกที่เชิญมาและคณะญาติมิตรก็ช่วยรศน้า หล่นกันลงไป เสร็จการรศน้าแล้วก็อุ้มหนูโตเข้าเรือนจัดแจงเปลี่ยนเสื้อผ้าต่อไป ฯ

๑ ฝ่ายพนักงานยกสำรับก็ยกมา พวกใส่บาตรก็ใส่ ไปเสร็จแล้วก็ยกพระเคนพระ พระลงมือฉัน ครั้นพระเสร็จจากภักตกิจแล้ว เจ้าของงานก็จัดแจงถวายเครื่องไทยทานตามที่ จัดไว้และเพิ่มเติมค่าจตุปัจจัยตามสมควร พระอนุโมทนาแล้วกลับไป ฯ

๑ ฝ่ายเจ้างานก็จัดแจงเลี้ยงคูปูเสือกันเสร็จ แล้วจึงตั้งระเบียบบายศรี แว่นเวียน แวดล้อมญาติมิตรคนเชิญขวัญก็มานั่ง จึงอุ้มหนูโตออกมานั่งกลางห้องให้ค้อยฟังคนเชิญขวัญ ร่ำรำพรรณ พรรณนาสนวาระ ๓ จบแล้ว ก็ออกเทียน แว่นที่มีรูปหอยออกก่อน เวียนเป็น ทักษิณาวฏ ๓ รอบแล้ว ผู้ช่วยพรก็รับมาเศกวิเศษเวทย์มนตราคมน์ เป่าลมแล้วระบายคว้นทับ เทียนนั้นเป่าคว้นให้กุมารได้รับสัมผัส แล้วผจงผลัดผ้าห่มคลุมบายศรี หีบเครื่องพลี มีกุงปลา และปลาฆ่า สิ่งละค่าคูกเข้าบ่อน เป็ดมะพร้าวอ่อน ช้อนตักน้ำนำไปชด จุณจันท์บทกระแจะ เจิม เสกส่งเสริมสวัสดิ์ตามพิธีไสยศาสตร์ พวกพิณพาทย์บรรเลงเพลงครั้นเครื่องครึกโครมเสียง ส่งสำเนียงให้สนั่น เมื่อทำขวัญกุมารโตเป็นทะเลโหราดิแรก เป็นเอ่อก อีกกระธึก ที่ระลิกทั่วไป สำหรับให้เป็นตัวอย่างคนกลางบางในภายหลัง จะได้ฟังเป็นการดี ครั้นทำพิธีทำขวัญแล้ว เป็น ที่แผ้วผ่องภิญโญ กุมารโตจึงส่งผ้าให้มารดาจับไว้ เก็บเข้าไปในเรือนพลัน พวกลงขันยื่นเงินตรา ให้เสื้อผ้าตามฐานะ ไม่เกณฑ์กะเป็นอัตราเคยมีมาแต่โบราณ ฯ

๑ ครั้นการนั้นเสร็จแล้ว โดยสะดวกเรียบร้อยทุกประการ พวกละครรำก็โหมโรง เล่นไปวันหนึ่งจึงเลิกงาน แล้วเลี้ยงคูกันสำราญในเวลาเย็นอีกคราวหนึ่ง ครั้นล่วงมาอีก ๗ วัน นางงุดจึงว่ากุมารโตบุตรออกไปมอบถวายท่านพระครูวัดใหญ่ในเมืองพิจิตรอีก แล้วให้ท่าน สอนสามเณรศึกษา นาสะนังคะให้รู้ข้อปฏิบัติในวัตรทางสามเณรภูมิต่อไป ฯ

๑ ครั้นถึงเดือน ๘ ปีวอกนั้นเอง นางงุดมารดาและภคินยาตีใหญ่หน่อย ได้จัดบริ ชาร ไตรจีวร และย้อมรดประคตของบิดา ที่ได้กำชับมอบหมายไว้แต่เดิมนั้นเป็นองกะพันธะ บริหารพร้อมทั้งบาตรโอตะลุ่ม เสื้อมุ้งน้ำมนมะพร้าวตะเกียง กับเครื่องถวายพระอุปัชฌาย์

และถวายพระอันดับอีก ๔ องค์แล้วพากันออกไปที่วัด อารานาท่านพระครูให้ประธานบรรพชาแก่กุมารโตและขอสงฆ์นั่งปรกอีก ๔ องค์รวมเป็น ๕ ทั้งพระอุปัชฌาย์ลงโบสถ์ พระครูก็อนุเมตตามทุกประการ ฯ

๑ ครั้นสามเณรโต ได้บรรพชาเสร็จแล้ว ก็ตั้งใจเคร่งครัด เกรงต่อพระพุทธอาญา อุตส่าห์เอาใจใส่ปรนนิบัติพระอุปัชฌาย์ทุกวันวาร์ อุตส่าห์กิจการงานในหน้าที่ อุตส่าห์เล่าเรียน คัมภีร์มูละกัจจายนะปกรณ์ เป็นต้นว่า เล่าสูตรจบ เล่าใจทย์จบจำได้แม่นยำดี เรียนบาลี ไวยากรณ์ ตั้งแต่ สนธิ นาม และสมาส ทัทธิต อุณณาท กริต การก และสนธิพาลาวะการ สัททะสาร สัททะพินธุ สัททะสาลินี คัมภีร์มูลทังสนจบบริบูรณ์แม่นยำจำได้ดี ถึงเวลาค่ำราตรี ก็จุดประทีปถวายพระอุปัชฌาย์นวดบาทาบีบแข็งขานวดเพ้น หมั่นไต่ถามสอบทานในการที่เรียน เพียรหาความตามภาษาเด็ก ตามเล็กตามน้อยค่อย ๆ ออเซาะพูดจาประจ้อประแจ กระจุกกระจิม ยิ้มย่อง เป็นที่ตอ้งใจในท่านพระครูอุปัชฌาย์ ท่านเกิดเมตตากรุณาแนะนำธรรมปริยาย ท่านต้องขยายเวทย์มนต์คลคาธสำหรับ แรด หมี่ เสือ สาง ช้างม้า มะหิงษา โคกระทิงเถื่อนที่ดุร้าย จรเข้เหราว่ายวนเวียนไม่เข้าใกล้ สุนัขป่า สุนัขใน สุนัขบ้าน อันธพาล คนเก่งกาจ ฉกรรจ์ เบ้าไปให้งงนัยนัจงง ตั้งฐานภาวนาบริกรรมทำสุนย์ทรงนี้ ๆ ตั้งสติไว้เบื้องหน้าแห่ง วิถีจิตต์อย่างนี้ ๆ ท่านบอกกะละเม็ดวิธีสอนสามเณรให้ชำนาญ รอบรู้ในวิทยาคุณคา ตามหา นิยม เกิดเป็นมหาเสน่ห์ทั่วไป สามเณรโตก็อุตส่าห์ร่ำเรียนได้ในอาคมต่าง ๆ หลายอย่าง หลายประการ ออกป่าเข้าบ้านทดลองวิชาความรู้ในวันโกนวันพระ ที่ว่างเรียนมูละปกรณ์ แล้วก็ต้องทดลองวิชาเบ็ดเตล็ดเป็นนิตยกาล จนคล่องแคล่วชำนาญ ใช้ได้ตั้งประสงค์ทุกอย่าง ฯ

๑ ครั้นถึงปีจอโทศก จุลศักราช ๒๑๕๒ อายุสามเณรโตได้ ๑๕ ปี บวชเป็นเณรได้ ๓ พรรษา เล่าเรียนคัมภีร์มูละกัจจายนะปกรณ์จบ เข้าใจไวยากรณ์ รุสัมพันธ์บริบูรณ์ ครั้นถึงเดือน ๑๒ ปีจอโทศกนั้น สามเณรโตเกิดกระสันใคร่เรียนคัมภีร์พระปริยัติศาสนาเป็นกำลัง ทนความกระหายการเรียนพระปริยัติธรรมนั้นไว้ไม่ได้ จึงคลานเข้าไปนั่งพนมก้มกราบไหว้ท่านพระครูผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ แล้วอ้อนวอนขอเรียนคัมภีร์พระปริยัติศาสนาต่อไป ฯ

๑ ฝ่ายท่านพระครูได้ฟังคำสามเณรโต เข้ามาร้องขอเรียนคัมภีร์พระปริยัติธรรมอีก ท่านก็อนุเมตตามทุกประการ ฯ

มาตีกรุง ข้าสงฆราชเรื่อง เพื่อยตงตวชนเป็นเจ้าแผ่นดิน ทำให้สมบัติของวัดวาอารามเสียหาย
 หมกอีกเป็นคำรบ ๒ ข้าร้ายพวกผู้ร้ายเข้าปล้นพระพุทธรศาสนาว่าเอาพระคัมภีร์ปริยัติ สำหรับ
 วัดนี้ไปจนหมดสิ้นเป็นคำรบ ๓ และวัดแถบนี้ภัยาก หาดำราหยาบยืมกันยาก ถึงจะมีบ้างก็เล็ก
 น้อยสักวัดละผูกสองผูก ก็จะไม่พอแก่สติปัญญาของออสามเณรโต จะเป็นทางกระตักกระเดียด
 ครนก็จะปิดบังเณรเพื่อหวังเหนี่ยวชักนำไปทางอื่นก็จะเป็นโทษมากถึงอเวจี ควรกูจะต้องชี้
 ชื่อนำมรรคาจึงจะชอบด้วยพระพุทธรศาสนาตามแบบพระอรหันตาศีนาสพแต่ก่อน ๆ ท่านได้
 กุลบุตรที่ตีมีสติปัญญาวิสาระทะแกลวกล้า สามารถจะทำกิจพระศาสนาได้ตลอด ท่านก็มีได้ทั้ง
 ทอดหวังห้ามกักขังไว้ ท่านยอมส่งกุลบุตรนั้น ๆ ไปสู่สำนักพระมหาเถระเจ้าซึ่งเชี่ยวชาญต่อ ๆ
 ไปเป็นลำดับ จนตลอดกุลบุตรนั้น ๆ ลุล่วงสำเร็จกิจตามประสงค์ทุก ๆ พระองค์มา ก็กาลนี้
 สามเณรโตเธอก็มีปรีชาว่องไว มีอุปนิสัยยินดีต่อพระบวรพุทธรศาสนามากอยู่ ไม่ควรตัวกูเป็น
 อุบัชฌาย์อาจารย์จะท่านทักขัดไว้ ๆ

๐ ครนท่านดำริเห็นแจ่มแจ้งน้ำใจ ที่ถูกต้องตามคลอง พระพุทธรศาสนิกมณฑลฉะนี้
 แล้ว ท่านจึงมีเถระบัญชาแก่สามเณรโตดังนี้ ๆ

เออเนาะ สามเณรโต ตัวกูนี้มีคำภีร์มูล กูชอบและกูสอนกุลบุตรได้ตลอดทุกคัมภีร์
 แต่กูก็มีแต่คัมภีร์มูลครบครน เหตุว่ากูรักกุนิยม กูรวบรวมรักษาไว้ ถึงว่าจะขาดเสียหาย
 กระจัดกระจายไป ก็จัดงานซ่อมแซมขึ้นไว้จึงเป็นแบบแผนพร้อมเพรียงอยู่ เพราะกูมีนิสัยรู้แต่
 เรื่องมูลและไวยากรณ์เท่านั้น แต่คัมภีร์ปริยัติธรรมนั้นเป็นของสุควิสัยกู กูจึงไม่ได้สะสมตำหรับ
 ตำรา ไม่มีคัมภีร์ฎีกาอะไรไว้เลย ในคู้หอไตรเล่า ก็มีแต่หอและคู้ยู่เปล่า ๆ ถ้าหากว่ากูจะเที่ยว
 ยืมมาแต่อารามอื่นๆ มาบอกมาสอนเธอได้บ้าง แต่กูไม่ใคร่จะไว้ใจตัวกู ก็คงบอกได้แต่คงไม่ดี
 เพราะกูไม่สู้ชำนาญในคัมภีร์พระปริยัตินัก จะกักเธอไว้ ก็จะพาเธอโง่งมหายไปด้วย เพราะครูโง่
 ลูกศิษย์ก็ต้องโง่งตาม กูเองก็เป็นเพราะเหตุนี้จึงได้ยอมโง่ แต่ครนมาถึงเธอเข้า จะทำให้เธอโง่งตาม
 นั้นไม่ควรแก่กูถ้า และว่าเธอมีศรัทธาอุตสาหะใคร่แท้ในทางเรียนคัมภีร์พระปริยัติศาสนาแน
 นอนแล้ว กูจะบอกหนทางให้ กูจะแนะนำไปถึงท่านพระครูวัดเมืองไชยนาท ท่านพระครูเจ้าคณะ
 พระองค์นี้ดีมาก ทงท่านก็คงแก่เรียน ทงเป็นผู้เอาใจใส่หมั่นตรวจตราสอบสวนศัพท์แสงถ้อยคำ
 บทบาทพระศาสนาเสมอ ทงบอกพระบอกเณรเสมอ จึงเรียกว่ามีความรู้กว้างขวางทางคัมภีร์พระ

พุทธศาสนา อรรถกถาฎีกาก็มีมาก ทั้งท่านเอาใจใส่ตรวจตรารวบรวมหนังสือไว้มาก ถึงนัก
ปราชญ์ในกรุง ท่านก็ไม่หวั่นหวาดสยดสยอง

๑ ถ้าเธอมีความอุตสาหะจริงๆ เธอก็พยายามหาหนทางไปเรียนกับท่านให้ได้ เธอ
จะรู้ธรรมดีทีเดียว ฯ

๑ ฝ่ายสามเณรโต ได้สดับคำแนะนำของท่านพระครูผู้เป็นพระอุปัชฌาย์ดังนั้น เธอ
ยังมีกระแสน้ำใจเกิดกระหายใจใคร่เรียนรู้ จึงกราบลาท่านพระครู เลยเข้าไปบ้านอ้อนวอนมารดา
และคุณตาโดยเอนกประการ เพื่อให้ให้นำไปถวายฝากมอบกับท่านพระครูจังหวัด วัดเมืองไชย
นาทบุรี ฯ

๑ ฝ่ายคุณตาผล นางงุดโยมผู้หญิง ฟังสามเณรโตมาออกแอดอ้อนวอนก็คิดสงสาร
ไม่อาจขัดขวางห้ามปรามได้ จึงได้รับคำสามเณรว่าจะนำจะพาไปฝากให้ ขอรอให้จัดเรือจัดคน
จัดเสบียงอาหารก่อนสัก ๒ วัน จะพาไป สามเณรโตได้ฟังก็ดีใจกลับมาสู่อารามเดิม ฯ

๑ ครั้นรุ่งขึ้นเวลาเย็น ๆ นางงุด ตาผล จึงออกไปกราบเรียนบอกความประสงค์
ของสามเณรโตแก่ท่านพระครูวัดใหญ่ทุกประการ แล้วขอลาพาเณรไปส่งตามใจในวันรุ่งเช้า
พรุ่งนี้ ท่านพระครูก็ยินยอมอนุญาตตามประสงค์ ทั้ง ๒ ผู้ใหญ่นั้นก็ลากลับมาบ้าน จัดเรือจัดคนจัด
เสบียงอาหารไว้พร้อมเสร็จบริบูรณ์ ครั้นได้เวลารุ่งเช้าสามเณรโตเข้าไปฉันทที่บ้าน ครั้นนั้นเช้า
แล้ว ก็ออกเรือแจวออกไปทางแม่น้ำไชยนาทบุรี ฯ

(สิ้นข้อความในรูปภาพประวัติสมเด็จพระเจ้าโตที่ฝาผนังจากที่ ๒)

๑ ที่นี้จะได้แปลจากรูปภาพที่ฝาผนังโบสถ์วัดอินทรวินัย สมเด็จพระเจ้าโต ท่านให้ช่าง
เขียนประวัติของท่าน เมื่อท่านได้ผ่านมาเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักนี้ ท่านพระครูวัดเมือง
ไชยนาทบุรี เจ้าของท่านเขียนไว้ดังนี้ ฯ

เขียนท่าวัดเมืองไชยนาทบุรี เขียนเรือท่านจอดอยู่ที่ท่าวัด เขียนจรเข้ขึ้นทางหัวเรือ
ของท่าน เขียนคนหัวเรือของท่านนอนหลับ เขียนคนที่สองตกใจตื่นลุกขึ้นโยงโย่ลุกคนหัวให้
ถอยเข้ามาเพื่อให้พ้นปากจรเข้ เขียนคนแจวคนที่สามนั่งไขว่ห้างหัวเราะ เขียนคนบนบ้าน ๓ คน
แม่ลูกยายเหนียวรวงกนชนบ้านเรือนกระโตงกระเตงกระต่องกระแตงเพื่อหนีจรเข้ เขียนตามล
นายเรือออกมายันตัวแข็งอยู่ที่อดเรือ เขียนรูปสามเณรโตเรียนคัมภีร์กับท่านพระครูจังหวัด วัด

เมืองไชยนาทบุรี

ผู้เรียงจึงอนุมาน สันนิษฐานตามลักษณะภาพพร้อมกับทะลุผลแล้วแปลเป็นเรื่อง-
ความดังนี้:-

๑ ครนคนแจว แจวเรือเบ็ดมาสู่กระยะทาง ๒ คืบก็ถึงท่าเรือวัด เมืองชัยนาทบุรี
จึงได้จอดเรือเข้าที่ท่าในเวลากลางคืน คนแจวเรือจอดเรือเรียบร้อยแล้ว จึงอาบน้ำดำเกล้าแล้ว
พักผ่อนในเรือทั้ง ๓ คน ฯ

๑ ครนเวลารุ่งเช้าสว่างแล้ว เจ้าจรเข้ใหญ่ในน่านน้ำหน้าท่านั้น ก็ขึ้นเสือกตัวมาตรง
หัวเรือเบ็ดของตาผลนั้น คนบนเรือริมตลิ่ง ๓ คน แม่ลูกและหญิงผู้ใหญ่ลงอาบน้ำหน้าบันได
บ้านแต่เช้า ครนเห็นจรเข้จะคาบคนนอนหลับที่หัวเรือใหญ่ จึงพากันตกใจกลัว แล้วร้อง
บอกกล่าวกันโวยวายขึ้น คนแจวที่ ๒ นอนถัดเข้ามา ได้ยินเสียงคนบนบ้านเรือนนั้นร้องเอะอะ
โวยวายจึงตกใจตื่นขึ้น เห็นจรเข้ตรงหัวเรือ ลุกขึ้นโยงโย่จับบันไดคนนอนหลับหัวเรือ เพื่อ
จะให้พ้นจากปากจรเข้ ส่วนคนแจวเรือคนที่ ๓ ก็ตื่นขึ้นนั่งไขว่ห้างหัวเราะคนบนบ้านที่กำลังหนี
จรเข้ชนบันไดผ้าผ่อนหลุกหลุยลอนจ้อน ลูกเด็กหญิงเห็นยวขามาแม่นางแม่เห็นยวชายาย ยายผ้าลุ่ม
หมดก้าวขาต่อไปก็ก้าวไม่ออก ตาผลอยู่ในเรือก็โผล่ออกมายืนค้ำอยู่หน้าอุคเรือเฉย จะว่าอย่างไรก็
ไม่ว่าดูชอบกล ฯ

๑ ฝ่ายสามเณรโตก็ลุกขึ้นนั่งภาวนาอยู่ในประทุนเรือ จรเข้ขึ้นมาแล้วก็อ้าปากไม่ออก
จมก็ไม่ลง และไม่ว่ายไม่ฟาดหางทั้งนั้น ดูอาการอ่อนมาก คนบนบ้านกึ่ง คนในเรือกึ่งน้อย
ท่าเดียว ฯ

๑ ครนเวลาเช้า โยมของสามเณรโต ก็จัดแจงหุงต้มอาหารอยู่ตอนท้ายเรือเบ็ดนั้น
ครนได้เวลาก็จัดแจงเลี้ยงดูกัน ถวายอาหารให้เณรขบฉันเสร็จแล้ว พอถึงเวลา ๓ โมงเช้าก็พา
เณรขึ้นจากเรือ เณรเดินหน้า ตาผลตามเณร นางงูคโยมผู้หญิงพากันเดินตามเป็นแถว ชนกุฎิ
ท่านพระครู ครนถึงท่านพระครูแล้วต่างคนต่างปฎิบัติกราบกันเป็นแถว เณรก็ยืนวันทาแล้วลง
กราบท่านพระครูแล้วนั่ง ฯ

๑ ฝ่ายท่านพระครูเจ้าวัดเมืองไชยนาทบุรี จึงมีปฏิสันฐานปราศรัยไต่ถามถึงเหตุ
การณ์ที่มา ถาถามถึงบ้านช่อง และถามความประสงค์ ฯ

๐ ผ่ายตาผลจึงกราบเรียนท่านว่า เณรหลานชายของเกล้ากระผมบวชอยู่ในสำนักท่านพระครูใหญ่ เจ้าคณะวัดใหญ่ ในเมืองพิจิตร ได้ร่ำเรียนบาลีไวยากรณ์ทั้ง ๕ คัมภีร์จบแล้ว เณรใคร่จะเรียนคัมภีร์ใหญ่ต่อไป จึงขอเรียนที่ท่านพระครูวัดใหญ่ แต่ท่านไม่เต็มใจสอนเณร และท่านพระครูวัดใหญ่ ได้แนะนำเณรให้ได้มาสู่สำนักพระเดชพระคุณ เพื่อเล่าเรียนคัมภีร์ใหญ่กับพระเดชพระคุณแล้ว จะมีความรู้ดีกว่าเรียนกับท่านๆ แนะนำมาดังนี้ เณรดีใจเต็มใจใคร่เรียนในสำนักของพระเดชพระคุณ เณรจึงมารบเร้าเกล้ากระผมและมารดาเณร ขอร้องให้เกล้ากระผมเป็นผู้นำพามาสู่สำนักพระเดชพระคุณ ในวันนี้เกล้ากระผมพร้อมด้วยมารดาเณร ขอถวายเณรให้เป็นศิษย์เรียนพระคัมภีร์กับพระเดชพระคุณต่อไป ฯ

๐ ครั้นกล่าวสุดถ้อยคำแล้ว จึงบอกให้เณรถวายดอกไม้ธูปเทียนต่อท่านพระครู ผ่ายท่านพระครูผู้พระปริยัติธรรมวัดเมืองไชยนาทบุรี จึงรับเครื่องสักการะแล้วพิจารณาคุณเณร กิจด้วยการพินิจพิจารณาว่า สามเณรนี้มีวาสนาบารมีธรรมประจำอยู่ สรรพอวัยวะก็สมบูรณ์โตพร้อมไม่บกพร่องต้องตามลักษณะ ท่านก็ออกจากรูปจะช่วยแนะนำสั่งสอนให้มีความรู้ในคัมภีร์ต่าง ๆ ตามวัยและภูมิของสามเณรตั้งที่โยมทั้ง ๒ ได้อุทิศมาทางไกล ไม่เป็นไรรูปจะช่วยให้สมดังประสงค์ทุกประการ ฯ

๐ ตามผลและนางงุดก็ดีใจ กราบไหว้แล้วมอบหมายฝากฝังทุกสิ่งอัน แล้วถวายกับปิยะจรรยาธรรมจันฉะมังสาหารทั้งปวงแล้ว พระสมุห์ของท่านก็เรียกคนมาขกถ่ายทันที แล้วจัดห้องหับให้พักอาศัยสำราญ ตามผลและนางงุดก็ยกบริวารของสามเณร เข้าบันจุจัดปูอาสน์เรียบเรียงตั้งไว้ตามตำแหน่งแห่งที่ แล้วออกมากราบลาท่านพระครูลงไปพักในเรือ ค้างคืนคอยปรนนิบัติสามเณรตุลาตเลา การอยู่การขบฉันบิณฑบาตรยาตนา เห็นว่าสวดกตไม่คับแค้นเดือดร้อน พอเป็นที่ไว้วางใจได้แล้ว จึงขนนมัสการลาท่านพระครูกลับมายังบ้าน ณ แขวงเมืองพิจิตร ฯ

๐ ตั้งแต่สามเณรโตได้เข้าสู่สำนักท่านพระครูวัดเมืองไชยนาทบุรีแล้ว เป็นปรกติก็หมั่นทำกรณียกิจตามหน้าที่และอนุโลมตามข้อกติกาไม่ฝ่าฝืน ชะอ้อนอ่อนน้อมต่อพระลูกวัดมิให้ขัดอัสมาสัย เพื่อนศิษย์เพื่อนเณรเหล่านั้นก็ปราณีปรานอมกันพร้อมหน้า ไม่ไว้ท่า ไม่ถือตัว ไม่หัวสูง ออกเอาเบาสู ระวังไม่หาเหตุแข่งดีกว่าเพื่อน ไม่ส่อเสียดสอพลอพร้อย เรียบร้อยหงิบเสงี่ยมเจียมตัวหมั่นเอาใจใส่รับใช้รับปฏิบัติท่านพระครู ระแวงระวังหน้าหลัง ท่านมีกิจธุระจะ

ไปไหน ก็จัดการสิ่งของที่จะต้องเอาไปไม่เกียงงอนเพื่อนศิษย์ เวลาท่านจะกลับ ก็รับรองเก็บงำ
 สม่าเสมอตลอดมา ครั้นถึงเวลาเรียนก็เข้าเรียน ถึงคราวฟังก็ฟัง ตั้งสติสัมปชัญญะ สำเนียง
 สำเนาเสมอ เรียนแล้วจกจำตกแต่มีกำหนดกฎหมาย กลางคืนก็เข้ารับโอวาทปริยายของท่านพระ
 ครู สิ่งใดที่ไม่รู้ก็ถาม รู้เท่าไม่ถึงความก็ซัก ที่ตรงไหนขัดข้องไม่ต้องกันก็หารือ ตามบาฬีที่มีมา
 ในพระกัมภีร์นั้น ๆ ถ้าบทไหนบาฬีไหนเป็นนิรุกติ ไม่ชอบด้วยเหตุผลไม่เข้ากัน เธอก็ยังไม่ลงมติ
 ไม่ถือเอาความคิดเห็นความรู้ของตนเป็นประมาณ ตั้งใจวิจารณ์จนเห็นถ่องแท้แน่นอน ตามพระ
 บาฬี ในธรรมบทที่ปะนี้ ทศชาติ (๑๐ ชาติ) สาราตถ์ สามนต์ ฎีกาโยชนาคันฐี ในกัมภีร์
 พระไตรปิฎกธรรมนั้น ทุกวันทุกเวลาเรียนแปลเป็นภาษาลาวบ้าง แปลเป็นภาษาเขมรบ้าง แปล
 เป็นภาษาพม่าบ้างตามเวลา ครั่งล่วงมาได้ ๓ ปีเรียนจบถึงแปลฉบับบาฬี สามเณรโตไม่มีอุปสรรค
 กีดกัน ไม่มีอาการเจ็บป่วยไข้ สดวกดีทุกเวลาทั้งไม่เบื่อไม่หน่าย นิยมอยู่แต่ที่จะหาความจริงซึ่ง
 ยังบกพร่องภูมิปัญญาอยู่ร่ำไป ฯ

๑ ครั้งถึงเดือน ๑๒ ปีฉลู เบญจศกจุลศักราช ๑๑๕๕ สามเณรโตมีความกระหาย
 ไครจะลองลงมาร่ำเรียนในสำนักราชบัณฑิตยนักปราชญ์หลวงบ้าง ไครจะเข้าสู่สำนักพระเถระเจ้า
 ผู้สูงศักดิ์อรรคฐานในกรุงเทพพระมหานครโดยความเต็มใจ ฯ

๑ ครั้นสามเณรโต อายุได้ ๑๘ ปี ย่าง ปลงใจแน่วแน่แล้วในการที่จะละถิ่นฐาน
 ญาติโยมได้ จะทนทานในการอนาถาในกรุงเทพ ฯ ได้แน่ใจแล้ว จึงได้กราบกรานท่านพระครู
 จังหวัด บรรยายแถลงยกย่องพิทยาคุณและความรู้ของท่านพระครูเมืองไชยนาทบุรีพอเป็นที่
 ปลื้มปราโมทย์ ปราศจากความลบหลู่คูหมีน ด้วยระเบียบถ้อยคำอันดีพอสมพอควรแล้ว ขอล่าว่า
 เกลาักระผมขอถวายนมัสการลาผ้าท้าวเพื่อจะลงไปสู่สำนักราชบัณฑิตย ผู้สูงศักดิ์อรรคฐานให้
 เป็นการเชิดชูเกียรติคุณของผ้าท้าวให้แพร่หลายในกรุงเทพ ฯ ขอबारมีผ้าท้าวจงกรุณาส่งเกลาั
 กระผมให้ถึงญาติโยม ณ แขวงเมืองพิจิตรด้วย ฯ

๑ ฝ่ายท่านพระครูเจ้าคณะเมืองไชยนาทบุรีได้ฟัง ซึ่งมีความพอใจอยู่แล้วในการที่
 จะแสวงหาศิษย์ที่ดีมีสาระทะเกลาักล้าองคัยาจ ฉลาดเฉลียวรอบรู้กัมภีร์ คิดจะส่งศิษย์อย่างดี
 เข้ากรุงเทพ ฯ เพื่อช่วยเผยแพร่ว่าความรู้และความดีของท่านนั้น โด่งดังปรากฏแพร่หลายไป
 ในกรุงเทพ ฯ บ้าง แทนคำประกาศโฆษณา ก็พอดีที่สามเณรโตขอลากลับไปบ้านเพื่อให้ญาติจัด

การส่งเข้ากรุงเทพ ฯ หนึ่งสามเนรองคนก็เป็นคนดี มีความรู้ก็พอด้วยคติสติปัญญา ความเพียรก็กล้าไม่ถอยย่อท้อถอยเลย หัวใจก็จจอยู่แต่การเล่าเรียนหาความรู้ต่งใจจริง ไม่เป็นคนโง่งมซมเซา พอจะเข้าเทียบเทียบเมธีที่กรุงเทพพระมหานครได้ ท่านพระครูเห็นสมควรจะอนุญาตได้ ท่านจึงกล่าวเถระวาทสุนทรกถาเป็นทางปรุ้งปลุกผูกอาลัยแก่สามเนรพอสมควรแล้ว ท่านก็ออกวาจาอนุญาตว่า “ดีแล้วนิมนต์เถอะจ๊ะ” เราขอรอผลัดจัดการส่งสัก ๓ วัน เพื่อเตรียมตัวเตรียมการส่งให้เป็นที่เรียบร้อยตามระเบียบแบบธรรมเนียมการ สามเนรก็กราบถวายนมัสการลามายังกฎุกฎที่อยู่ แล้วก็จัดการเตรียมเก็บสรรพสิ่งเครื่องอุปโภคต่าง ๆ ที่ควรจะไปใช้สอยข้างหน้า จัดบรรจุลงหีบลังกุญแจผูกมัดหนังสือคัมภีร์ต่าง ๆ ส่งคืนเข้าที่ตามเดิม คัมภีร์ที่ยังเรียนค้างอยู่ ก็ทำบายืม ๆ ไปเรียนต่อไป สิ่งของที่เหลือบริโภคอุปโภคแล้ว ก็แบ่งปันถวายเพื่อนสามเนรที่อยู่ที่เคยเป็นเพื่อนกันไว้ใช้สอย พอเป็นทางผูกอาลัยทำไมตรี ฯ

๑ ครั้นเวลารุ่งเช้า สามเนรโตก็ออกพายเรือสามบันนิณฑบาตรไปถึงบ้านที่สุดเหนือหน้าและไต้หน้า สามเนรก็บอกกล่าวรำลาแก่ญาติโยมอุปฐากและที่ปวาร์ณา และผู้มีวิสาสะทั่วหน้ากันทั้งสองฝั่ง ที่อยู่บ้านคณชั้นขึ้นไปก็บอกลาฝากชั้นไปทั่วกัน ฯ

๑ ฝ่ายเจ้าพวกเด็ก ๆ ลูกศิษย์วัดทั้งปวงรู้ว่าหลวงพี่เนรของเขาจะลงไปอยู่บางกอก พวกเด็กทั้งหลายก็พากันเสียดาย ใจเขาหาย เขาทำได้แต่หน้าแห้งๆ ทำตาแดงๆ เหตุเขามีความคุ้นเคยรักใคร่อาลัยหลวงพี่สามเนรโต เขาเคยกินอยู่สำราญด้วยอาหารเกิดทวีขึ้น เพราะอำนาจบารมีศีลธรรมของสามเนรโต จนเข้าของแปลกปลาตเหลือเพื่อเอื้อเอาใจเขามาช้านานประมาณ ๓ ปีล่วงมา ฯ

๑ ฝ่ายแม่รุ่นสาว ๆ ครวกันกับพ่อเนร ซึ่งมีใจโอนเอนไปข้างฝ่ายรัก ก็ทำอึกอักพะอืดพะอมกระอักกระอ่วนรัญจวนใจ ท้ายพ่อเนรเธอจะไปอยู่ไกลถึงบางน้ำบางกอก ต่างก็อันอันจวนใจไม่อาจออกวาจาห้ามปรามเพราะความอาย รักก็รักเสียดายก็เสียดาย ทั้งความยึดถือมุ่งหมายก็ยังมีย่อมั่นคงจงใจ ทั้งเกรงผู้หลักผู้ใหญ่จะล่วงรู้คุณแคลน แสนกระตาคทำกระเดื่องชำเลื่องชมโฉมพ่อเนรโต แอบโผล่หน้าต่างตามมอง แลรอดสอดตามช่องรั้วหัวบ้านแลจนลับนัยตา เสียวชานถึงโสกาเซ็ดน้ำตาอยู่ก็มี ฯ

๑ ฝ่ายพวกเด็ก ๆ พอกลับถึงวัด เขาก็ตะโกนบอกเพื่อนกันว่า ต่อแต่นั้น^๕พวกเรา
จะออกกันละไว้มั๊ย ๆ

ครั้นพระเถรฉันเช้าแล้ว ท่านพระครูเจ้าคณะจังหวัด จึงเรียกพระปลัดพระสมุห์มา
สั่งการว่า แน่ะพระปลัดจำ พຸ່ງ^๕นี้เธอต้องส่งเลขวัด ให้เขาจัดเรือเก๋ง ๔ แจว คนแจวประจำ
พร้อม และจัดเสบียงทางไกลให้พร้อมมูลด้วย ให้พอเลี้ยงกันทั้งเวลาไปและมาด้วย ส่วนเธอ
และพระสมุห์ช่วยพาสามเณรโตเข้าไปส่งให้ถึงญาติโยมเณร ณ เมืองพิจิตรในวันรุ่งพຸ່ງ^๕นี้แทนตัว
ฉันด้วย พຸ່ງ^๕นี้มารับจดหมายส่งของฉันก่อน ๆ

๑ ฝ่ายพระปลัด ๑ พระสมุห์ ๑ รับเถรบัญชาแล้วออกมาเรียกร้องกะเกณฑ์เลขวัด
สั่งให้จัดเรือจัดเสบียงให้พร้อมทั้งเครื่องต้มเครื่องแกง หม้อน้อยหม้อใหญ่ กระทะ หม้ออวย
จ๊ก จี๊ว ครกใหญ่ ครกเล็ก ไม้ตีพริก กระชอน แฉงลวดหนึ่ง เกลือ กะปิ น้ำปลา ข้าวเหนียว
น้ำตาล มะขามเปียก พริกสด พริกแห้ง หอม กระเทียม ขิง ข่า กระเทียม ขิง ข่า กระเทียม พริกไทย ให้พร้อมไว้
เวลาเที่ยงแล้วมาจอดไว้ที่ท่าวัดนี้ ตามที่ท่านพระครูสั่ง ๆ

๑ ครั้นรุ่งขึ้นวันที่ ๓ พระปลัดฉันเช้าแล้วเข้าหาท่านพระครู รับจดหมายแล้วกราบ
ลาออกมาแล้วนัดหมายพระสมุห์และนั้ดสามเณรโตว่าเที่ยงแล้วลงเรือพร้อมกัน ครั้นเวลาเพลฉัน
เพลแล้ว ขอแรงศิษย์วัดและเพื่อนเณร ๒-๓ คนช่วยขนบริขารหีบ ตะกร้า กระเช้า กระบุง
ที่บรรจุของของสามเณรโตลงท่าวัดพร้อมกัน สามเณรโตก็เข้าไปสักการวันทา ลาท่านพระครู
ด้วยความเคารพ ๆ

๑ ส่วนท่านพระครูก็ประสิทธิ์ประสาทพรให้วัฒนาถาวรภิญโญภาวะยิ่ง ให้สัมฤทธิ์
สมความมุ่งหมาย จงทุกสิ่งทุกประการเทอญ

๑ ครั้นเวลาเที่ยงทุกสิ่งทุกอย่างเรียบร้อยแล้ว พระปลัด พระสมุห์ และสามเณรโต
พร้อมด้วยคนแจวกี่ลง เรือได้เวลาบ่ายโมงก็ออกเรือทางแม่น้ำ บ่ายหัวเรือไปเมืองพิจิตรในวัน
นั้น ๆ

๑ ครั้นแจวมา ๒ คืบก็ถึงท่าบ้านสามเณรโต ฝ่ายตาผล ยายลา นางงุด เห็นเรือ
เบ็ดเก๋งมาจอดท่าหน้าบ้าน ต่างก็ออกมาดู รู้ว่าท่านปลัด ท่านสมุห์และสามเณรโตมาก็ดีใจลง
ไปถึงในเรือต้อนรับแล้วนิมนต์^๕ขึ้นเรือน แล้ว^๕ขนมาปูลาดอาสน์ ตักน้ำเย็น ต้มน้ำร้อน จัดเกสร

เพลลา ยาสูบใส่พานแล้ว ครั้นพระปลัด พระสมุห์ สามเณรขึ้นมา อาราธนาที่ห้อง ประเคนหมาก น้ำ ยาสูบ แล้วก็กราบ ฯ

๑ ครั้นพระปลัดเห็นเจ้าบ้านนั่งปรกติเรียบร้อยแล้วจึงปฏิสันฐาน และนำจดหมายของท่านพระครูเมืองไชยนาทบุรี ส่งให้ตามผล ๆ รับมาอ่านได้ทราบความตลอดแล้วด้วยความพอใจ เมื่อสนทนาเสร็จจึงพาพระปลัด พระสมุห์และสามเณรออกไปยังวัดใหญ่เข้าหาท่านพระครูใหญ่ แล้วถวายลายลิขิตของท่านพระครูวัดเมืองไชยนาทบุรี ออกให้ท่านพระครูใหญ่วัดเมืองพิจิตรทราบ ฯ

๑ ครั้นท่านพระครูอ่านคัมภีร์ข้อความตลอดแล้ว ก็เห็นดี เห็นชอบด้วย ตกลงก็เห็นก็เห็นงามด้วยกันทั้งครูอาจารย์และคณะญาติโยมพร้อมใจกันหมด ครั้นได้เวลา พระปลัด พระสมุห์ ตามผลและนางงุกก็ลาท่านพระครูใหญ่กลับบ้าน แล้วก็จัดแจงอาหารเลี้ยงพระเลี้ยงเณรและคนแจวจนอิ่มหน้าสำราญแล้วทั้ง ๓ เวลา ส่วนพระปลัดและพระสมุห์เมื่อได้ทำสิ่งที่ได้รับมอบหมายมาเสร็จและสมควรแก่เวลา ก็ลาเจ้าบ้าน ๆ ก็จัดการส่งพระปลัดและพระสมุห์ให้กลับไปยังวัดเมืองไชยนาทบุรี ฯ

๑ ส่วนทางบ้านเมื่อได้กำหนด นางงุกก็จัดเรือจกคนจกลำเสียงเสียบียงอาหาร จัดของแจกของให้ของฝากชาวกรุงเทพฯ ฯ ทั้งของถวาย ของกำนัลท่านผู้ใหญ่ในกรุงเทพฯ ฯ ลงบรรทุกในเรือเรียบร้อยเสร็จแล้ว ก็เกณฑ์ตามผลให้เป็นผู้นำพร้อมด้วยคนแจวส่งสามเณรไปกรุงเทพฯ ฯ แต่ต้องให้แวะนมัสการบูชาพระพุทธชินราชในวันกลางเดือน ๑๒ นี้ก่อน และพ่อต้องอ้อนวอนขอหลวงพ่อชินราชให้ช่วยคุ้มกันกำกับรักษาส่งพ่อเณรอย่าให้มีเหตุการณ์ และอย่าให้บ่วยไข้ได้เจ็บอย่าให้มีภัยอันตราย ตั้งแต่วันขึ้นจันทรบาบเท่าจนเต็มจันแก่ และขอให้เณรว่าเรียนลุสำเร็จทุกสิ่งทุกประการ กับขอบารมีหลวงพ่อชินราชช่วยป้องกันศัตรูหมู่อันตราย อย่าผจญและอย่าเบียดเบียนพ่อเณรได้ ขอพ่อจงแวะให้บูชาอ้อนวอนว่าตามคำขำสั่งน้อยอย่าหลงลืมเลย ฯ

๑ ฝ่ายตามผลรับคำลูกสาวแล้ว ก็ลงเรือออกเรือจากท่าหน้าบ้าน และให้แจวออกทางแม่น้ำพิษณุโลก ล่องมาหลายเพลาก็มาถึงวัดพระชินราชในวันขึ้น ๑๔ เดือน ๑๒ ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ ปีนั้น ฯ

๑ ครั้น ณ วันขึ้น ๑๕ ค่ำเดือน ๑๒ ศกนั้น ตามลัทธิมนต์สามเนตรโตขึ้นไปโบสถ์ พระชินราช เดินปทักษิณรอบแล้ว เข้านมัสการทำสักการะบูชา สามเนตรขึ้นขึ้นวันทาแล้วตั้ง สักการะ โดยสักกัจจะเคารพแก่พระพุทธชินราช ตามลัทธิพรำพรำพรรณากวายนเณรแก่พระชิน- ราช และวิงวอนขอฝาก ขอความคุ้มครองป้องกัน ขอให้พระพุทธชินราชบันดาลดลส่งเสริม แก่สามเนตร ตามค่านางงุคโยมของเนตรส่งมาทุกประการ ฯ

๑ ครั้นทำการเคารพสักการะบูชาแก่พระพุทธชินราชเสร็จแล้ว ก็กราบลาพาสามเนตร โดมาลงเรือแจวล่องลงมา ๒ คืนก็ถึงหน้าท่าวัดบางลำภูบนกรุงเทพฯ ฯ ตอนเวลาเช้า ๒ โมงวัน แรม ๒ ค่ำเดือน ๑๒ ปีฉลูเบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ เป็นปีที่ ๑๒ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพฯ พระมหานคร ฯ

๑ ตามผลชาวเมืองกำแพงเพชร ซึ่งถอยลงมาตั้งถิ่นฐานภูมิลำเนาอยู่เหนือเมืองพิจิตร ได้นำสามเนตรโตผู้หลานอันเป็นลูกของนางงุคลูกสาว สามเนตรโตนั้นมีอายุย่างเข้า ๑๘ ปี ตามผลผู้เป็นตา จึงได้นำพาสามเนตรโตขึ้นไปมอบถวายพระอาจารย์แก้ววัดบางลำภูบน พระนคร ตามผลได้เล่าถึงการเรียนของสามเนตรโตจนกระทั่งถึงท่านพระครูจังหวัดวัดเมืองเหนือทั้ง ๒ อา- ราม มีความเห็นชอบพร้อมกันที่จะให้ลงมากรุงเทพฯ ฯ เกลากระผมจึงได้นำสามเนตรโตมาสู่ยัง สำนักของหลวงพ่อ เพื่อหลวงพ่อจะได้ทำนุบำรุงชี้ช่องทางให้สามเนตรดำเนินหาคุณงาม ความดีมีความรู้ยิ่งในพระมหานครสืบไป ฯ

๑ ฝ่ายพระอาจารย์แก้วทราบพฤติการณ์ ตามที่ตามผลเล่า ก็เกิดความเชื่อ และเลื่อมใส ในสามเนตรโต และมีความเห็นพ้องด้วยกับท่านพระครูทั้ง ๒ จังหวัด สมจริงดังที่พยากรณ์ไว้ แต่ยังไม่นอนเบาและได้รับเป็นลูกไว้ จึงนึกขึ้นได้ถึงเงินที่ได้นวนาว่าจะจ้างแม่มั่นเลี้ยงปีละ ๑๐๐ บาท ๓ ปีอย่างนม เป็นเงินค่าจ้าง ๓๐๐ บาท จึงให้ศิษย์ที่เป็นไวยยาวัจจกรหยิบเงินมา ๓๐๐ บาท ส่งมอบให้ตามผลเพื่อฝากไปใช้ให้นางงุคเป็นค่าน้ำนมข้าวบ้อน ๓ ปีเงิน ๓๐๐ บาท ฯ

๑ ตามผลน้อมค่านับรับเอาเงิน ๓๐๐ บาทมากำไว้สักครู่ เมื่อจวนจะลากลับ จึงพรำ พรรณามอบฝากเนตรโดยเอนกประการ แล้วถวายเงิน ๓๐๐ บาทนั้นคืนหลวงพ่อแก้ว แล้วถวาย อีก ๑๐๐ บาทเป็นค่าบำรุงเนตรสืบไป แล้วก็ลาท่านอาจารย์แก้วไปเยี่ยมญาติพี่น้อง ณ บางขุน- พรหมต่อไป ฯ

๑ ผ่ายพระอาจารย์แก้ว จึงจัดห้องหับให้สามเณรอยู่บนหมอนบนคณะวัดบางลำภูบนวันนั้นมา เวลาเช้าก็ลุกขึ้นบิณฑบาต และสํารับกับข้าวของฉันในคณะอาจารย์แก้วนั้นอุดมสิ้นเหลือไม่บกพร่อง ทั้งบารมีศีลและธรรมที่สามเณรโตประพฤติกดี ก็บันดาลให้มีผู้ขึ้นถวายเข้าและเพลและที่ปวารณาก็กลายเป็นโภชนะสํบายของโยคะบุคคล ทุกเวลา ฯ

๑ ผ่ายพระอาจารย์แก้วเมื่อเห็นเวลาฤกษ์ดีแล้ว จึงได้นำพาสามเณรโตไปฝากพระโหราธิบดี, พระวิเชียร กรมราชบัณฑิต ให้ช่วยแนะนำสั่งสอนสามเณรให้มีความรู้ดีในคัมภีร์พระปริยัติธรรมทั้ง ๓ ปีฎก พระโหราธิบดี, พระวิเชียรรับและสอนตั้งแต่วันนั้นเป็นต้นมา ฯ

๑ พระโหราธิบดี พระวิเชียร อยู่บ้านหลังวัดบางลำภูบนเสมียนตราดวัง บ้านบางขุนพรหม ท่านขุนพรหมเสนา บ้านบางขุนพรหม ปลัดกรมขุน บ้านบางลำภูบน เสมียนบุญและพระกระแสน์ ทั้ง ๗ ท่านนี้เป็นคนมั่งคั่งหลักฐานดีทั้งมีศรัทธาความเชื่อมั่นในบวรพุทธศาสนา เมื่อได้เห็นจรรยาอาการของสามเณรโต และความประพฤติกดี หมั่นเรียนเพียรมาก ปากคอสิ้นคางคล่องแคล่วไม่ขัดเขิน เครื่องครัดศึรूपร่างกายก็ผิ้วผายองค์อาจ ตูอาการมิได้น้อมไปในกามคุณมรรยาทเณรก็ละมุนละม่อม เมื่อรำเรียนธรรมะในคัมภีร์ไหนก็เอาใจใส่ใต่ตามให้รู้ลักษณะ จะเดินประโยคอะไร ก็ถูกต้องตามในของรูปประโยคแบบอย่าง ถูกใจอาจารย์มากกว่าผิด ท่านทั้ง ๗ คนตั้งออกนามมานั้นพร้อมกันเข้าเป็นโยมอุปัฏฐากช่วยกันอุปถัมภ์บำรุง หมั่นไปมาหาสู่ที่วัดบางลำภูเสมอ และสํปบุษอื่น ๆ ต่างก็เลื่อมใสใส่บาตร้อย่างบริบูรณ์ บางคนก็นิมนต์เสด็จธรรมเทศนาถึงฤดูหน้าเทศน์มหาชาติตามวัดแถวนั้น คนก็ชอบนิมนต์สามเณรโตเทศน์ หิมพานบ้าง เทศน์ทานกัณฑ์บ้าง เทศน์วันประเวศน์บ้าง เทศน์ชูชกบ้าง เทศน์จุลพนบ้าง เทศน์มหาพนบ้าง เทศน์กุมารบรรพบ้าง เทศน์มัทรีบ้าง เทศน์สักกะบรรพบ้าง เทศน์มหाराชบ้าง เทศน์ฉกษัตริย์บ้าง เทศน์นครกัณฑ์บ้าง ตกกลงเทศน์ใต่ถูกต้องทั้ง ๑๓ กัณฑ์ ทำเสียงเล็กแหลมก็ใต่ ทำเสียงหวานแจ่มใส่ก็ใต่ ทำเสียงโห่ฮากก็ใต่ กลเม็ดมหาพนและแหล่สระแหล่ราชสีห์ ว่ากลเม็ดแพรวพราว ที่หยุดที่ไป ที่หายใจขึ้นลงเข้าออกสนิททุกอย่างทุกกัณฑ์ กระแสเสียงเสนาะน่าฟังทุกกัณฑ์ ท่านองเป็นหมดไม่ว่ากัณฑ์อะไรเทศน์ใต่ทุกกัณฑ์ จึงหว่ากดีเสมอ แต่สามเณรโตมิใต่มีัวเมาหลงไหลในการรวยเรื่องเทศนามหาชาติ และมีใต่มีัวเมาหลงไหลด้วยอุปัฏฐากมาก เอาใจใส่ใต่การเรียนการปฏิบัติทางเพลิดเพลีนเจริญสมณธรรมเป็นเบื้องหน้า จึงใต่เป็นที่รักที่นับถือของท่านโหราธิบดี,

พระวิเชียร, เสมียนตราตัวง, ปลัดกรมขุน, ขุนพรหมเสนา, และท่านชรัวยายโหลง, เสมียนบุญ, พระกระแสร, ท่านชายง้วนและใครต่อใครอีกเป็นอันมากจนจดไม่ไหว ๆ

๑ ครั้นถึงวันเดือนห้า ปีชวด จศกจุลศักราช ๑๑๕๖ เป็นปีที่ ๑๓ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพมหานครพระมหานครฯ พระชนมายุกาลแห่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรอย่างชันได้ ๒๘ พระพรรษาโดยจันทรคตินิยม อายุสามเณรโตก็ได้ ๑๘ ปีบริบูรณ์ในเดือน ๕ ศกนั้น ฯ

๑ จึงท่านพระโหราธิบดี, พระวิเชียร, และเสมียนตราตัวง ได้พิจารณาเห็นกิริยาท่าทาง และจรรยาอาการสติปัญญาอย่างเยี่ยมแปลกกว่าที่เคยได้เห็นมาแต่ก่อน ทั้งมีรัศประคคหนามขนุนคาดด้วย จะทักถามและพยากรณ์เองก็ใช้เหตุ จึงปรึกษาเห็นตกลงพร้อมกันว่าควรจะนำเข้าถวายตัวแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรให้ได้ทรงทอดพระเนตรอันหนึ่งพระองค์ท่านก็ทรงโปรดพระและเณรที่ร่ำเรียนรู้อยู่ในธรรมทั้ง ๒ คือ คณฤชระและวิปัสสนา-ชระ บางที่พอเณรมีวาสนาคือ ก็อาจจะเป็นพระหลวง เณรหลวงก็ได้ ครั้นท่านขุนนางทั้ง ๓ ปฤกษาทกลงเห็นพร้อมใจกันแล้ว จึงแนะนำสามเณรโตให้รู้ตัวว่า จะนำเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ในวันเดือน ๕ ชัน ๕ ค่ำ ศกนั้นเป็นแน่ ฯ

๑ ฝ่ายสามเณรโตรู้ตัวแล้วจึงเตรียมตัวสุ่มผ้าข้อมผ้า และสุ่มรัศประคคหนามขนุนของโยมผู้หญิงให้มานั้น ซึ่งโยมผู้หญิงกระซิบสั่งสอนเป็นความลับกำกบมาด้วย พอข้อมรัศประคคสายนั้นจนใหม่เอี่ยมดี ฯ

๑ ครั้นถึงวันกำหนด จึงพระโหราธิบดี, พระวิเชียร และเสมียนตราตัวงได้ออกมาที่วัดบางลำภู เรียนกับ ท่านอาจารย์แก้ว ให้รู้ว่าจะ พาสามเณรโต, เข้าเฝ้า ถวายตัวแก่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ฯ พระอาจารย์แก้วก็อนุมิตตามใจ แล้วท่านจึงเรียกสามเณรโต มาชำระสำสอนทางขนบธรรมเนียมคตินั่ง พุดจากับเจ้าใหญ่ นายโตใช้ถ้อยคำอย่างนั้น ๆ เมื่อจะทรงถามอะไรมาให้มีสติระวางระไว พุดมากเป็นขี้เมาก็ใช้ไม่ได้ พุดน้อยจนต้องชักตอกก็ใช้ไม่ได้ ไม่พุดก็ใช้ไม่ได้ พุดเข้าตัวก็ใช้ไม่ได้ จงระวาง ตั้งสติสัมปชัญญะไว้ใน ถ้อยคำของตน เมื่อพุดอย่าจ้องหน้าหน้าตรงพระพักตร์ เมื่อพุดอย่าเหมินเหมื่อไปอื่น ตั้งอกตั้งใจเพ็ดทูลให้เหมาะถ้อยเหมาะคำ ให้ชัดถ้อยชัดคำ อย่าหวัระะระ อย่าตกใจ อย่ากลัว อย่ากล้า จงทำ

หน้าให้ตี อย่ามีความสทกสะท้าน จงไปห่มผ้าครองจีวรให้เรียบร้อย ไปกับคุณพระเถยวัน ๓

๑ สามเณรโตน้อมค่านับรับเถโรวาทใส่เกล้าแล้ว ไปเข้าห้องครองผ้า คาครด-
ประคตเสร็จแล้ว จุครูปเทียนอาราธนาพระบริกรรมภาวนาประมาณอีกใจหนึ่ง แล้วก็ออกเดิน
มาหาพระโหราธิบดี พระวิเชียร เสมียนตราค้วง ท่านทั้ง ๓ จึงนมัสการลาพระอาจารย์แก้วแล้ว
พาสามเณรโตนลงเรือแหวก ๔ แจว คนแจวล่องลงมาจอดที่ท่าตำหนักแพหน้าพระราชวังเดิม
แล้วนำพาเณรขึ้นไปบนท้องพระโรงในพระราชวังเดิม ณ ผังธนบุรีใต้ตะวันตกนั้น ๓

๑ ฝ่ายพนักงานหน้าท้องพระโรง นำความขึ้นกราบทูลว่า พระโหราธิบดี พาสาม
เณรมาเฝ้า จึงเสด็จออกท้องพระโรง ทรงปราโสทักถามพระโหราธิบดี พระวิเชียร และเสมียน
ตราค้วงแล้ว ได้ทรงสดับคำพระโหราธิบดีกราบทูลเสนอคุณสมบัติของสามเณรขึ้นก่อน เพื่อ
ให้ทรงทราบ ๓

๑ จึงทอดพระเนตรสามเณรโตน ทรงเห็นสามเณรโตนเปล่งปลั่งรังษีรัศมีกายออกงาม
มีราษี เหตุด้วยกำลังอำนาจศีลละคุณ สมาริคุณ ปัญญาคุณหากอบรมสมกับผ้ากาสาอะพัทธ์ และ
มีรัศมีประกศหนามขนุน อย่างของขุนนางนายตำรวจใหญ่ คาดเป็นบริวารมาด้วย ๓

๑ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ากรมหลวง ๓ พระองค์นั้น ทรงพระเกษมสันต์โสม
นัสยิ่งนัก จึงเสด็จทรงเข้าจับมือสามเณรโตนแล้ว จูงมาให้หนึ่งพระเก้าอี้เคียงพระองค์ แล้วทรง
ถามว่า อายุเท่าไร ๓ ทูลว่า ๓ ขอถวายพระพรอายุได้ ๑๘ เต็มในเดือนนี้ ๓ ทรงถามว่า เกิด
ปีอะไร ๓ ทูลว่า ขอถวายพระพรเกิดปีวอกอัฐศก ๓ รับสั่งถามว่า บ้านเกิดอยู่ที่ไหน ๓ ทูลว่า
ขอถวายพระพร บ้านเดิมอยู่ใต้เมืองกำแพงเพชร แล้วย้ายลงมาตั้งบ้านอยู่เหนือเมืองพิจิตร
ขอถวายพระพร ๓ รับสั่งถามว่า โยมผู้ชายชื่อไร ๓ ทูลว่า ขอถวายพระพร ไม่รู้จัก ๓ รับ
สั่งถามว่า โยมผู้หญิงชื่อไร ๓ ทูลว่า ขอถวายพระพร ชื่อแม่จูด ๓ รับสั่งถามว่า
ทำไมโยมผู้หญิงไม่บอกตัวโยมผู้ชายให้เจ้ากुरुจักบ้างหรือ ๓ ทูลว่า โยมผู้หญิงเป็นแต่
กระซิบบอกว่าเจ้าของรัตประคตนี้เป็นเจ้าคุณแม่ทัพ ขอถวายพระพร ๓

๑ ครั้นได้ทรงฟัง ตระหนักพระเหตุอยู่แล้ว ทรงพระปราโมทย์เอ็นดูสามเณรยิ่งขึ้น
จึงทรงรับสั่งทักท้วงว่า แน่ะ คุณโหรา เณรองค์นี้ ฟ้าจะทักเอาเป็นพระโหรานำช่างเผือกเข้ามา
ถวาย จงเป็นเณรของฟ้าต่อไป ฟ้าจะเป็นผู้อุปถัมภ์บำรุงเอง แต่พระโหราท้องเป็นผู้ช่วยเลี้ยง

ช่วยสอนแทนฟ้า ทั้งพระวิเชียรและเสมียนตราดวัง ช่วยฟ้าบำรุงณเฑาะว์ ๘ เณรก็อย่าสึกเลย ไม่ต้องอนาทรอะไร ฟ้าชอบใจพระโหรามากทีเดียว แต่พระโหราอย่าทอดธุระทั้งณเฑาะว์ ช่วยเลี้ยงช่วยสอนต่างหูต่างตาช่วยดูแลให้ดีด้วย และเห็นจะต้องย้ายณเฑาะว์ให้มาอยู่กับสมเด็จพระสังฆราช มี จะได้ใกล้ ๆ กับฟ้า ให้อยู่วัดนิพพานารามจะดี (วัดนิพพานาราม คือ วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์เดี๋ยวนี้) ฯ

๑ ครั้นรับสั่งแล้ว จึงทรงพระอักษรเป็นลายพระราชหัตถเลขา มอบสามณเฑาะว์ โตะแก่สมเด็จพระสังฆราช (มี) แล้วส่งลายพระราชหัตถเลขานั้นมอบพระโหราธิบดีให้นำไปถวาย พระโหราธิบดีน้อมเสีรคำนับรับมาแล้วกราบถวายบังคมลา ทั้งพระวิเชียรและเสมียนตราดวัง สามณเฑาะว์ โตะก็ถวายพระพรลา แล้วก็เสด็จขึ้น ฯ

๑ ฝ่ายขุนนางทั้ง ๓ ก็พาสามณเฑาะว์ลงเรือแจวข้ามฟากมาขึ้นท่าวัดมหาธาตุนิพพานาราม ตามรับคำสั่ง พาณเฑาะว์เดินขึ้นบนตำหนักสมเด็จพระสังฆราช (มี) ครั้นพบแล้วต่างถวายนมัสการ พระโหราธิบดีก็ทูลถวายลายพระราชหัตถเลขาแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ๆ คดีลายพระหัตถ์ออกอ่านดู รู้ความในพระกระแสนับสั่งนั้นแล้ว จึงรับสั่งให้พระครูใบฎีกาไปหาตัวพระอาจารย์แก้ว วัดบางลำภูบน ซึ่งเป็นเจ้าของสามณเฑาะว์เดิมนั้นขึ้นมาเฝ้า ครั้นพระอาจารย์แก้วมาถึงแล้วจึงรับสั่งให้อ่านพระราชหัตถเลขา พระอาจารย์แก้วอ่านแล้วทราบว่ายุพราชนิยมก็มีความชื่นชม อนุญาตถวายณเฑาะว์ให้เป็นณเฑาะว์วัดนิพพานารามต่อไป ได้รับนิสสัยแต่สมเด็จพระสังฆราช ้วยแต่วันนั้นมา ฯ

๑ สามณเฑาะว์โตะนั้นก็สู้ทำวัตรปฏิบัติแก่สมเด็จพระสังฆราชเจ้าและเข้าเรียนคัมภีร์พระปริยัติธรรม จนทราบลัทธิวิธีของสมเด็จพระสังฆราชเจ้าจนชำนาญชำนาญ และเรียนกับพระอาจารย์เสมวัดนิพพานารามอีกอาจารย์หนึ่งด้วย ฯ

๑ ครั้นถึงเดือน ๖ ปีมะเส็ง นพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ เป็นปีที่ ๑๖ ในรัชกาลที่ ๑ กรุงเทพพระมหานคร ฯ จึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ทรงพระคำณวนปีเกิดของสามณเฑาะว์โตะ เป็นกำหนดครบ ๒๑ ปีบริบูรณ์ควรอุปสมบทได้แล้ว จึงรับสั่งให้หาพระโหราธิบดีกับเสมียนตราดวังมาเฝ้า แล้วทรงรับสั่งโปรดว่า พระโหรา ฯ ต้องไปบวชสามณเฑาะว์โตะแทนฟ้า ต้องบวชที่วัดตะไกร เมืองพิษณุโลก แล้วทรงมอบกิจการทั้งปวงแก่พระโหรา

ธิปตี พร้อมทั้งเงินที่จะใช้สรอย ๔๐๐ บาท ทั้งเครื่องบริขารพร้อม และรับสั่งให้ทำขวัญนาค เวียนเทียนแต่งตัวนาคอย่างแบบนาคหลวง การชู้ชาแห่แห่นั้นอนุญาตตามใจญาติโยมและ ตามคติชาวเมืองแล้วรับสั่งให้เสมียนตราตัว แต่งท้องตราบัวแก้วขึ้นไปวางให้เจ้าเมืองพิศณุโลก ให้เจ้าเมืองเป็นธุระช่วยการบวชนาคสามเณรโต ให้เรียบร้อยตั้งาม ตลอดทั้งการเสวยพระ เสวยคน ให้มีมหน้าสำราญทั่วถึงกัน กับทั้งให้ขอแรงเจ้าเมืองกำแพงเพชร เจ้าเมืองพิจิตร. เจ้าเมืองพิษณุและเจ้าเมืองไชยนาทบุรี ให้มาช่วยกันดูแลการงาน ให้เจ้าเมืองพิศณุโลกจัดการงานในบ้านในจวนนั้นให้เรียบร้อย และให้ได้บวชภายในข้างขึ้นเดือน ๖ ปีนี้ แล้วแต่จะ สดวกด้วยกันทั้งฝ่ายญาติโยมของเณร ฯ

๑ รับสั่งให้สังฆการีในพระราชวังบวรวางฎีกาอาราธนาสมเด็จพระวันรัตวัชรเมธีให้ ขึ้นไปบวชนาคที่วัดตะไกร ให้ขึ้นไปแต่ข้างขึ้นอ่อน ๆ ให้สำเร็จกิจบรรพชาอุปสมบทภายใน กลางเดือน ให้ไปนัดหมายการงานต่อเจ้าเมืองพิศณุโลกพร้อมด้วยญาติโยมของเณร และตาม เห็นดีของเจ้าเมืองด้วย

พระโหราธิบดี เสมียนตราตัว รับพระกระแสรับสั่งแล้วถวายบังคมลา ออกมาจัด กิจการตามรับสั่งทุกประการ ฯ

๑ ฝ่ายข้างญาติโยมของสามเณรโต ทราบพระกระแสรับสั่งแล้ว จึงจัดเตรียมเข้า ของไว้พร้อมสรรพ แล้วไปนิมนต์ท่านพระอาจารย์แก้ววัดบางลำภูนให้เป็นพระกรรมวาจาจารย์ รับขึ้นไปพร้อมด้วยตน แล้วนิมนต์ท่านเจ้าอธิการวัดตะไกรเป็นอนุสาวนาจารย์ จะเป็นวันไหน ก็แล้วแต่สมเด็จพระอุปัชฌาย์จะกำหนดให้ และเผด็จพระสงฆ์อันดับ ๒๕ รูป ในวัดตะไกรบ้าง วัดที่ใกล้เคียงบ้าง ให้คอยฟังกำหนดวันที่ ๆ สมเด็จพระอุปัชฌาย์จะกำหนดให้ ฯ

๑ ฝ่ายพระโหราธิบดี เสมียนตราตัว จึงจัดเรือฉนวนใหญ่ ๖ แจว ๑ ลำ, เรือ ฉนวนใหญ่ ๘ แจว ๑ ลำ, เรือกรั่ว ๑ ลำ คนแจวพร้อม และจัดหาผ้าไตรคู่สวดอุปัชฌาย์ จัด เทียนอุปัชฌาย์คู่สวด จัดเครื่องทำขวัญนาคพร้อมฝ่ายกตลอมพอกแว่นเทียน ชั้นถม ผ้าคลุม บายศรีเสร็จแล้ว เอาเรือ ๖ แจว ไปรับสมเด็จพระวันรัต ลาเณรจากสมเด็จพระสังฆราช แล้วนำมาลงเรือ ๖ แจว ส่วนพระโหราธิบดี เสมียนตราตัว ไปลงเรือ ๘ แจว ฯ

๑ เรือสมเด็จพระวันรัตและสามเณรโต เรือพระโหราธิบดี เสมียนตราคว้ง ออกเรือแจวขึ้นไปทางแม่น้ำเจ้าพระยา ตามกันเป็นแถวขึ้นไปรอนแรมค้างคืนตามหนทาง ล่วงเวลา ๒ คืน ๒ วัน ก็ถึงเมืองพิษณุโลก ตรงจุดที่ทำหน้าจวนพระยาพิษณุโลก เสมียนตราคว้งจึงให้คนขึ้นไปเรียนท่านผู้ว่าราชการเมือง ให้เตรียมตัวรับท้องตราบัวแก้ว และรับรองเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัตตัวตระฆังตามพระกระแสน้ำรับสั่ง ฯ

๑ ครั้นท่านพระยาพิษณุโลกทราบแล้ว จึงจัดการรับท้องตราก่อน เสมียนตราคว้งจึงเชิญท้องตราบัวแก้วขึ้นไปบนจวน เชิญท้องตราตั้งไว้ตามที่เคยรับมาแต่กาลก่อน เมื่อเจ้าเมือง ยกกระบัตร์ กรมการมาประชุมพร้อมกันแล้ว เสมียนตราคว้งจึงแกะครึ่งประจำดูตราเปิดซองออกอ่านท้องตรา ให้เจ้าเมือง ยกกระบัตร์ กรมการฟัง ทราบพระประสงค์ และพระกระแสน้ำรับสั่งตลอดเรื่องแล้ว เจ้าเมืองกรมการน้อมคำนับถวายบังคมพร้อมกันแล้ว เสมียนตราคว้งจึงวางไว้บนพานถมบนโต๊ะแล้วคุกเข่าถวายบังคม ภายหลังแล้วจึงคำนับท่านเจ้าเมือง ไหว้ยกกระบัตร์กรมการทั่วไป ตามถ้านั้นครเลอายุ ท่านเจ้าเมืองจึงลงไปอาราธนาสมเด็จพระวันรัต แลสามเณรโต ขึ้นพักบนห้องบนจวนกระทำความคำนับต้อนรับเชื้อเชิญตามขนบธรรมเนียม โดยเรียบร้อยเป็นอันดี ผู้ว่าราชการจึงส่งหลวงจำเมือง หลวงศุภมาตรา ๒ นายให้ออกไปบอกข่าวท่านสมภารวัดตะไกรให้ทราบว่า สมเด็จพระวันรัตตัวตระฆัง มาถึงตามรับสั่งแล้ว ให้ท่านสมภารจัดเสนาศ์ ปูอาสนะให้พร้อมไว้ ขาดแคลนอะไร หลวงจำเมือง หลวงศุภมาตรา ต้องช่วยท่านสมภาร ส่งหลวงแพ่ง หลวงวิจารณ์ ให้จัดที่พักคนเรือ และนำเรือเข้าโรงเรือ เอาใจใส่ดูแลรักษาเหตุการณ์ทั่วไป ส่งขุนสรเลขให้ขอแรงกำนันที่ใกล้ ๆ ช่วยยกสำรับเลี้ยงพระเลี้ยงคนในตอนพรุ่งนี้ จนตลอดงาน ส่งพระยกกระบัตร์ให้มีตราเรียกเจ้าเมืองทั้ง ๔ ให้มาถึงปะรินนี้ ส่งหลวงจู้ให้ขอกำลังเลี้ยงผู้พายบางกอก ส่งรองวิจารณ์ รองจำเมือง ให้นำคนประชุมกำนันในวันปะรินนี้ ส่งรองศุภมาตราให้เขียนใบเชิญพ่อค้าคฤหบดี ครั้นเวลาเย็นเห็นว่าที่วัดจัดการเรียบร้อยแล้ว จึงอาราธนาสมเด็จพระวันรัต ออกไปพักผ่อนอริยาบถที่วัด สบายกว่าพักบ้านตามวิสัยของพระ ส่วนท่านเจ้าเมืองพร้อมด้วยเสมียนติดตาม ส่งสมเด็จพระวันรัตน วัดตะไกร และนัดหมายสามเณรโตให้นัดญาติโยมพร้อมหาฤกษ์กันใน ๒ วันนี้ ฯ

๑ ครั้นท่านเจ้าเมืองมาส่งสมเด็จพระวันรัตที่วัดตะไกรถึงแล้ว ได้ตรวจตราเห็นว่าเพียงพอถูกต้องแล้ว จึงสั่งกรรมการ ๒ นายให้อยู่ที่วัดคอยระวังปฏิบัติ และให้กำนันตำบลนาคอยดูแลระวังพวกเรือญาติโยมของสามเณรโต อย่าให้มีเหตุการณ์ได้ ครั้นส่งเสียแล้วจึงนมัสการลาสมเด็จพระวันรัต นัยหมายกับท่านว่า อีก ๒ หรือ ๓ วันจึงจะออกมาให้พร้อม จะได้นัยหมายการงานให้รู้กันแล้วนมัสการลามาคัดแจงการเลี้ยงดูที่บ้านอีก ท่านเจ้าเมืองได้สั่งให้หลวงชำนาญคดี จัดห้องบนจวนให้ข้าหลวงและเสมียนตราพักให้เป็นที่สำราญ สั่งในบ้านหุ้ยมเลี้ยงคน เลี้ยงแขก เลี้ยงกรรมการที่มีหน้าที่ทำงานในวันนี้พรุ่งนี้ ต่อไปติดกันไปในการเลี้ยง ฯ

(สนใจความในรูปภาพประวัติเขียนไว้ในฉากที่ ๓ เท่านั้น ในประวัติที่ฝาผนังโบสถ์เป็นฉากที่ ๔ เจ้าของท่านให้เขียนไว้ดังนี้ เขียนรูปสมเด็จพระวันรัต เขียนรูปอาจารย์แก้ว เขียนรูปวัดตะไกร เขียนบ้านเจ้าเมือง เขียนคนมาช่วยงานทั้งทางน้ำทางบก เขียนพวกกระบวนแห่นาค เขียนรูปท่านนิวัตออกเป็นเจ้านาค เขียนพวกเต็นรำทำท่าต่าง ๆ เขียนคนพายเรือน้ำเป็นคลื่น จึงได้อ่อนนุมาณสนนินฐานใคร่ควรกอบเหตุกอบผลเข้าไ้ความตั้งนั)

๑ ครั้นล่วงมาอีก ๓ วัน เจ้าเมืองกำแพงเพชร ๑ เจ้าเมืองพิจิตร ๑ เจ้าเมืองไชยนาท ๑ เจ้าเมืองพิชัย ๑ พ่อค้าคฤหบดี กำนันในตำบลเมืองพิษณุโลก กรรมการเมืองพิษณุโลกทั้งสิ้น มาประชุมพร้อมที่จวนท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงได้พาคนทั้งปวงออกไปประชุมที่ศาลาใหญ่วัดตะไกร โดยอาราธนาสมเด็จพระวันรัต ให้ลงมาประชุมร่วมด้วยพร้อมทั้งตาผลนางงุด และคณะญาติของสามเณรโต ครั้นเข้าไปในที่ประชุมเรียบร้อยแล้ว ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงขอความตกลงที่แม่งุด เจ้าของนาคหลวงนั้นก่อน ว่าการบวชนาคหลวงครั้งนี้ มีพระกระแสน์รับสั่งโปรดเกล้า ให้เจ้าเมือง กรรมการอำเภอ เจ้าภาษี นายอัครคฤหบดี ทั้งปวงนี้ เป็นผู้ช่วยสนับสนุนการจนตลอดแล้วโดยเรียบร้อย แต่รับสั่งให้อนุมัติตามเจ้าของนาคหลวง ก็ฝ่ายแม่งุดเป็นมารดาจะคิดอ่านอย่างไรขอให้แจ้งมา ฝ่ายบ้านเมืองจะเป็นผู้ช่วยอำนวยความสะดวกทั้งสน ฯ

ฝ่ายนางงุดจึงเรียนท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกว่า ดิฉันคิดกะไว้ว่าจะบวชแต่เช้า บวชแล้วเลี้ยงเช้าทั้ง ๒๙ รูป เลี้ยงเพลอีก ๒๙ รูป ดิฉันจะตั้งโรงครัวที่วัดนี้ ดิฉันใคร่จะมีพิณพาทย์

กลองแขก ตีกระบี่กระบอง มีแห่นาคมีแห่พระใหม่ มีการสมโภชฉลองพระใหม่ คิฉันใคร่
จะนิมนต์ท่านพระครูวัดใหญ่ที่เมืองพิจิตร ๑ ท่านพระครูที่วัดเมืองไชยนาท ๑ มาสวดมนต์ฉัน
เข้าในการฉลองพระใหม่ มีการทำขวัญเวียนเทียน มีการสมโภชพระใหม่ มีการบทรสพด้วยเจ้า
ค่ะ ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก ก็รับที่จะจัดทำตามทุกประการ ฯ

๑ ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก หันเข้าขอประทานมติ ต่อสมเด็จพระวันรัต ต่อไปว่า
เมื่อวันไหนจะสวดกในรูปการเช่นนี้ สมเด็จพระวันรัตตอบว่า โครงการที่ร่างรูปไว้เช่นนี้ เป็น
หน้าที่ ๆ เจ้าคุณจะดำริห์และสั่งการ จะนานวันสักหน่อย ข้าเจ้าคิดเห็นเหมาะว่า วันขึ้น ๑๔
ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็งนพศกนี้ เป็นวันนวิตสามเณรออกมาเป็นเจ้านาค สามโมงเย็นวันนั้น
ห้อมล้อมอุปสัมปทาเปกษ์เข้าไปทำขวัญในจวน ให้นอนค้างในจวน เข้ามีดจัตกระบวนแล้ว
แห่มา วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เวลา ๑ โมงเช้า บวชเสร็จ ๒ โมงเช้าพระฉันมีมทรสพเรื่อย
ไปวันยังค่ำ พอ ๕ โมงเย็นจัตกระบวนแห่พระใหม่ เข้าไปในจวนเจ้าคุณเริ่มการสวดมนต์ธรรม-
จักร์ต่อ ๑๒ ตำนานตามแบบหลวง แล้วรุ่งเช้าฉัน ฉันแล้วเลี้ยงกัน มีเวียนเทียนๆ แล้ว มีการ
เล่นกันไปวันยังค่ำอีก ค่ำลงเสร็จการ เจ้าเมืองรับเถรวาทว่า สาธุ เออละ ฯ

๑ ครั้นท่านเจ้าเมืองพิษณุโลก หรือด้วยสมเด็จพระวันรัต ลงมติกำหนดการกำหนด
วันเป็นที่มั่นคงแล้ว จึงประกาศให้บรรดาที่มาประชุมกันรู้แน่ว่า วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ เป็น
วันทำขวัญ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ เป็นวันบวชเข้า ตามโครงการบวชนาคหลวงคราวนี้มีราย
การอย่างนั้นๆ ท่านทั้งหลายทั้งผู้ใหญ่และผู้น้อย จึงได้กำหนดไว้ทุกคน และขอเชิญไปฟังคำสั่ง
ที่แน่นอนที่จวนอีกครั้ง แล้วท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกก็นมัสการลาสมเด็จพระวันรัตและพระสงฆ์
ทั้งปวง นำเจ้าเมืองทั้ง ๔ กับบรรดาที่มาประชุมกันสู่จวน ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกจึงแสดง
สุนทรกถาชโลเกียรติคุณของทางพระภิกษุอุปสาสน์ ปลุกน้ำใจข้าราชการ แลราษฎรทั้งปวงให้มี
ความเอื้อเฟื้อต่อพระกุศลอันนี้ พอเป็นที่พร้อมใจกันแล้ว จึงส่งกิจการทั้งปวงและแบ่งหน้าที่ทุก
แห่งตำแหน่งการ ทงทางที่วัดแลจัตที่บ้าน ตลอดจนการปรุงปลุกมุงบังบุดาชูปัจจัตตั้งแบกหาม
ยกขน และขอแรงมาช่วยเพิ่มพระบารมีกุศลตามมีตามได้ตามสติกำลังความสามารถจงทุกกำหนด
เป็นต้นว่าของเลี้ยงกันเข้าโรงครัวถั่วผัก มัจฉมังสากระยาหารตาลโตนด ตาลทราย หมากร มะพร้าว
ข้าวเหนียว ข้าวสาร เจ้าภาษีนายอากรขุนตำบลช่วยกันให้แข็งแรง พวกที่ไม่มีมีจะให้ มีแต่ตีเป่า

เห็นรำทำท่าพิณพาทย์กลองแขก กระบี่กระบอง ชกมวย มวยปล้ำ ใครมีอะไรมาช่วยกันให้
พร้อมทั้งของข้าว นำมาเข้าโรงครัว แต่ ณ วันขึ้น ๘ ค่ำเดือน ๖ เป็นต้นไป จนถึงขึ้น ๑๓ ค่ำ
สิ้นกำหนดสงจะลงบัญชีขาด การโยธาเล่าให้เรียบร้อยแล้วเสร็จ ในวันขึ้น ๑๓ ค่ำเหมือนกัน
ฝ่ายท่านเจ้าเมืองทั้ง ๔ จงนำฎีกาสวตมนต์ฉันเข้า ไปวางฎีกาอาราธนาพระครูจังหวัดทั้ง ๔ มา
สวตมนต์พระธรรมจักรแล ๑๒ ตำนาน ในการสมโภชพระบวชใหม่ที่จวนนี้ ในวันขึ้น ๑๕ ค่ำ
รุ่งขึ้นวันแรม ๑ ค่ำเดือนนี้ ศกน นิมนต์ฉัน เจ้าเมืองทั้ง ๔ ต้องนำบอกงานแก่ผู้มชื้อในจังหวัด
ของเมืองนั้น ๆ จงทั่วหน้า ฯ

๑ ถ้าหากว่าผู้ที่มาช่วยงานในการนี้ ติดขัดมาไม่สะดวก ขอเจ้าเมืองจงเป็นธุระส่ง
แลรับให้ไปมาจงสะดวกทุกย่านบ้านบึงบาง ขอให้เจ้าเมืองมอบเมืองแก่ยกกระบัตรกรมการ ให้
กำนันเป็นธุระเฝ้าบ้านเฝ้าควายเฝ้าเกวียน แก่บรรดาผู้ที่มาในงานนี้ แต่ ณ วันขึ้น ๑๓ ค่ำ
เดือนนี้ศกน ท่านเจ้าเมืองทั้ง ๔ จงมาถึงให้พร้อมกัน คำสั่งดังกล่าวนี้จงอย่าขาดเหลือได้ กิจการ
ทั้งวัดทั้งบ้านทั้งไกลทั้งใกล้ ขอให้ยกกระบัตรเป็นพนักงานตรวจตรา แนะนำตักเตือนต่อว่าเร่ง
รัดจเรทัวไปจนตลอดงานนี้ หลวงจำเมือง รองจำเมือง เป็นหน้าที่พนักงานตรวจตราอาวู
การทะเลาะวิวาทอย่าให้มีในการนี้ หลวงแพ่ง รองแพ่ง เป็นหน้าที่รับแขกคนเชิญนั่ง หลวง
วิจารณ์ รองวิจารณ์ เป็นพนักงานจัดการเลี้ยงน้ำร้อนน้ำชาทั้งพระทั้งแขกคนที่จะมาจะไป หลวง
ชำนาญ รองชำนาญเป็นพนักงานเลี้ยงหมากพลูยาสูบ ทั้งพระทั้งแขกทั้งคนเตรียมเครื่องถ้วย
หลวงศุภมาตรา รองศุภมาตราเป็นพนักงานจัดการหน้าฉากทุกอย่าง ทั้งการพระการแขก ขุน
สรเลข เป็นเสมียนจดนามผู้นำของมา จดทั้งบ้านเมืองอำเภอหมู่บ้านให้ละเอียด ทงมากทงน้อย
พระธำรงผู้คุมต้องเป็นพนักงานปลุกปรุรงมุงบังบูชา เสมียนทนายคู่เลี้ยง หลวงจำเมือง ต้อง
จัดหาตะเกียงจุดไฟทั่วไป ชัดช่องต้องบอกข้าพเจ้า ช่วยกันให้เต็มฝีมือด้วยกัน ส่งการเสร็จ
แล้ว ส่งแขกที่เชิญมากลับไป ส่งเจ้าเมืองทั้ง ๔ กลับขึ้นบ้านเมือง ฯ

๑ ส่วนผู้ว่าราชการเมืองพร้อมด้วยพระโหราธิบดี เสมียนตราตัวง คิดการจัตไทย
ท่านถวายพระ จักซื้อผ้าดอกผ้ายี่ไขไว้สำหรับสำร่วยการมหรสพทั้งปวง ของแรงภรรยากรมการ
เป็นแม่ครัว ท่านผู้หญิงเป็นผู้อำนวยความสะดวก พระยกกระบัตรเป็นพนักงานเลี้ยงพระเลี้ยงคน
ด้วย พวกผู้หญิงลูกหลานพี่น้องกรมการ ขอแรงเย็บบายศรี เจียนหมากจิบพลู มวนยาควัน

เทียน ตำโฆลกชนมจีน ทำน้ำยาเลี้ยงกัน ครั้นท่านผู้ว่าราชการเมืองจัดการสั่งการเสร็จสรรพแล้ว พักผ่อนพุดจากับท่านเสมียน ท่านพระโหราธิบดี ตามผาสุขสำราญคอยเวลา ฯ

๑ ตั้งแต่วันที่กำหนดส่งของเข้าครัว อาหารกลิ่นไพลเรื่อยมาแต่ขึ้น ๘ คำ จนถึงขึ้น ๑๓ คำ ท่านเจ้าเมืองส่งไปครัวทางวัดบ้าง เข้าครัวบ้านบ้าง คนทำกิจการงานได้บริโภคมื้อหน้า ตลอดจนถึงกรมการและลูกเมีย กำนันและลูกบ้านที่ยังค้างอยู่ก็ได้บริโภคมื้อหน้าทั่วกัน นายอากรสุราก็ส่งสุรามาเลี้ยงกันสำราญใจ ต่างก็ชมเชยบารมีพ่อเฒ่า และชมอำนาจเจ้าคุณผู้ว่าราชการเมือง และชมเชยพระยุพราชกุศลกัลยาณวัตรของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าพระองค์นี้ เป็นที่สนุกสนานทั่วกัน ฯ

(ถามว่า เรื่องนี้ทำไมผู้เรียบเรียงจึงเรียงความไต่ละเอียดยตอบว่าเสมียนตราตัววงพระโหรา ไต่เห็นได้รู้ นำมาเส้าสืบ ๆ มา)

๑ ครนรุ่งขึ้น ณ วันขึ้น ๑๔ คำ เดือนหก ปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ ปี เวลาเช้าเจ้าเมืองทั้ง ๔ ก็มาถึง พระครูจันทวัดก็มาถึง ผู้มีชื่อที่มาช่วยกิจการอุปสมบทนั้นก็มาถึงพร้อมกันทั้งใกล้ไกล ท่านเจ้าเมืองพิษณุโลกก็ยิ้มแย้มทักทายต้อนรับ พระยกกระบัตร์ก็ดูแลเลี้ยงดูเชื้อเชิญให้รับประทานทั่วถึงกัน ตลอดจนพวกมหรสพ ฝัพาย ทั้งเรือพระ เรือเจ้าเมือง เรือคฤหบดี ก็เรียกเชิญเลี้ยงดูมื้อหน้าทุกเวลา ฯ

๑ ครนเวลาเที่ยงแล้ว ท่านผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลก พร้อมด้วยเจ้าเมืองทั้ง ๔ และพระโหราธิบดี เสมียนตราตัววง กับทั้งพวกกระบวนแห่ก็เตรียมออกไปรับนาคที่วัด สมเด็จพระวันรัตก็ให้สามเณรโศลาสิกขาบท นีวัตินอกเป็นนาค ท่านสมภารวัดตะไกร ก็ส่งพระให้โกนผมเจ้านาคแล้ว พระโหราธิบดีก็บอกให้ญาติโยม ช่วยกันอาบน้ำขจัดธุ แต่อย่าทาขมิ้น ครนอาบน้ำขจัดธุกันเสร็จแล้ว พระโหราก็แต่งตัวเจ้านาค นำเครื่องผ้ายกออกจากหีบ เสือกรูยเชิงมีดอกพราวออกแล้ว นุ่งจีบโจงหางโหง ชักพก แล้วติดผ้าหน้าเรียกว่าเชิงงอน ที่ภาษาชะวาเรียกว่าซ่าโปะ แล้วคาดเข็มขัดทองประดับเพชร สอดแหวนเพชรถือพัชนีตำมสัน สรววมเสริดยอดประดับพลอยทับทิมแลมรกฏที่คำสามัญเรียกว่า ตะลอมพอกทรงเครื่อง แต่งตัวเสร็จแล้ว ท่านผู้ว่าราชการก็นำนาค พระโหราธิบดี เสมียนตราตัววง เดินแซงข้างนาค ญาติโยมตามหลังเป็นลำดับลงไป พวกกระบวนแห่ก็เต็นรำตามกันมา ตามเจ้าคุณพระยาพิษณุโลกนำ

นาคเข้ามาทำขวัญที่จวนเมื่อเวลาบ่าย ๓ โมงเย็น วันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ ศกนั้น ๕

๑ ครั้นถึงจวนเจ้าเมืองก็นำนาคเข้าโรงพิธีจุดโพนหนึ่ง แล้วเรียงรายเจ้าเมือง
กรรมการ เจ้าบ้านคหบดี เจ้าภาษีนายอากร ราษฎรสูงอายุ และญาติโยมของเจ้านาค พระโหรา
ธิบดีเรียกคนเชิญขวัญ ที่นำไปแต่กรุงเทพทั้งพราหมณ์พราหมบุตรชุดหนึ่งขึ้นมาจากเรือ แล้ว
เข้านั่งทำขวัญๆ แล้วเวียนเทียน พิณพาทย์กับบเลงตามเพลงกระ, กรม, กราว, เชิด, ไป เสร็จ
แล้วจัดการเลี้ยงเย็น ค่ำลงจุดไฟแล้วมีการเต้นรำร้องเพลงสนุกจริง ๆ

๑ ครั้นเวลาย่ำรุ่ง ท่านผู้ว่าราชการเมืองพิษณุโลก พร้อมด้วยเจ้าเมืองทั้ง ๔ แล
กรรมการผู้ใหญ่ผู้น้อย พ่อค้าแม่ค้า เจ้าภาษีนายอากร อำเภอกำนัน พันหนายบ้าน ชุนตำบล
พระธำมรงค์ผู้คุม ผู้ใหญ่มาพร้อมกันที่หน้าจวน จึงจัดกระบวนแห่เป็น ๗ ตอนตอน ๑ พวกกระบี่
กระบอง ตอน ๒ พวกมวยชกมวยปล้ำ ตอน ๓ กลองยาว ตอน ๔ เทียนอุปัชฌาย์ ไตร
บาตร์ ไตรอุปัชฌาย์ ตอน ๕ เจ้าเมืองทั้ง ๕ กรรมการ เสมียนตรา ข่าหลวง ตอน ๖ ญาติ
มิตรคนช่วยงานถือของถวายอันคับ ตอน ๗ พวกเพลงพวกเต้นรำต่าง ๆ เป็นแถวยึดไป แห่
แห่นหอมล้อมเป็นขบวนเดินมา จนถึงเขตกำแพงวัดตะไกร ผ่อนๆ กันเดินเข้าไป ตั้งชุมนุม
เป็นกอง ๆ แต่พวกกลองยาว พวกขบวนถือเทียน ถือไตรบาตร์บริขารของถวายพระนั้น
เวียนโบสถ์ไปด้วย พวกพิณพาทย์ กลองแขกนั่งตีที่ศาลาหน้าโบสถ์ ครอบสาบรอบแล้ว เจ้านาค
วันทาสีมา เจ้าเมืองทั้ง ๕ แวดล้อม พระโหราเป็นผู้คุมและสอน แล้วชนโบสถ์ก็ทงทาน
เปลื้องเครื่องที่แต่งแห่มา ผลัดเบ้นยกพื้นขาว ผ้ากรองทองห่มสะไบเฉียง เปลื้องเสื้อกรุยออก
ถอดตะลอมพอก ถอดแหวนแสร้อยส่งให้เสมียนตรา ๆ รับบันจุลงหีบสิ้นคุณแจมอบเจ้าเมือง
ทั้ง ๕ เป็นผู้รักษา แล้วโยมญาติช่วยกันจูงช่วยกันรุมเข้าโบสถ์ พระโหราธิบดีนำเข้าวันทา
พระประธาน แล้วมานั่งคอยพระสงฆ์ ๆ

๑ ฝ่ายพระสงฆ์ ๒๙ รูป มีสมเด็จพระวันรัตเป็นประธานที่พระอุปัชฌาย์ ลงโบสถ์
พร้อมกันแล้ว นางจุกจึงยื่นผ้าไตรบวชส่งให้นาค ๆ น้อมค่านับรับเอาเข้ามาในท่ามกลางสงฆ์
พวกกรรมการยกเทียนอุปัชฌาย์ ไตรอุปัชฌาย์พร้อมด้วยกรวยหมากเข้ามาส่ง ให้เจ้านาคถวาย
พระอุปัชฌาย์ แล้วให้เจ้านาคยืนขึ้นวันทาอันวอนขอบรรพชาเป็นภาษาบาฬี (ตามวิธีบวช
พระมหานิกาย) ครั้นเสร็จเรียนกัมมัฐานแล้วออกไปครองผ้าเข้ามาถวายเทียน ผ้าไตร แก่

พระกรรมวาจา แล้วยื่นขึ้นขอประทานวิงวอนขอพระสรณาคมน์ หนึ่งลงรับพระสรณาคมน์เสร็จ
 รับศีล ๑๐ ประการเป็นเนร แล้วเข้ามายื่นขอวิสัยพระอุปัชฌาย์ สำเร็จเป็นภิกษุภาวะในเพล
 ๓๒ ชั้นคือ ๗ นาฬิกาเช้า วันพุธขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็งนพศก จุลศักราช ๑๑๕๙ ปี
 ประชุมพระสงฆ์ ๒๘ รูป เป็นคณะบ่กกระทัดตะในพัทธสีมาวัดตะไกร เมืองพิษณุโลก สมเด็จพระ
 พระวันรัตวัตรระฆังโฆสิตาราม ธนบุรี เป็นพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์แก้ววัดบางลำภูบนเป็น
 กัมมวาจา พระอธิการวัดตะไกรเมืองพิษณุโลกเป็นอนุสาวะนะ ครั้นเสร็จการอุปสมบทแล้ว
 พระสงฆ์ทั้งปวงออกจากโบสถ์ ลงมานั้นเข้าที่ศาลาวัดตะไกรพร้อมกัน ทั้งพระภิกษุโตด้วย ฯ

๑) ครั้นเจ้าภาพองค์ถวายอาหารบิณฑบาตร พระสงฆ์ทำภักตกิจเสร็จแล้ว ก็ถวาย
 ไทยทานเป็นอันมากมายนักหนา พระภิกษุโตก็รับของถวายเป็นกายกองสุดจะพรรณา ครั้น
 เสร็จแล้วพระสงฆ์อนุโมทนา เจ้าภาพจัดการเลี้ยงกัน เสร็จเรียบร้อยแล้ว พวกกระบี่กระบอง
 กระบองราวี พวกมวยก็เข้าคี่เป็นคู่คู่ พวกเพลงก็ร้องสู้กันแข่งแซ่ร์ พวกกลองยาวของพม่าก็
 บุ่มบ่าว่าถวาย คนดูก็เดินกรายชายตามองจ้องที่ต้อใจ สมโภชพระบวชใหม่จนถึงห้าโมงเย็น
 ครั้นเย็นแล้ว ท่านเจ้าเมืองทั้ง ๕ จัดกระบวนพระ กระบวนแห่ แห่พระเข้าไปเจริญพุทธมนต์
 เย็นที่จวน สมโภชพระบวชใหม่ ฯ

๑) ครั้นถึงแล้ว พระสงฆ์นั่งบนอาสนะถวายน้ำร้อนน้ำตาลเกสซ์หมากพลูบุหรีเป็น
 ที่สำราญ ผู้ว่าการเมืองจุดเทียนหลวงบูชา หลวงนาวาว่าที่กรรมการอาราธนาศีล แล้วอาราธ-
 นาพระปริตต์ สวดธรรมจักรต่อกับ ๑๒ ท่านาน จบแล้วพระสงฆ์ก็กลับ ก็จัดการเลี้ยงกันจน
 เรียบร้อย ก็จุดไฟมีการสมโภชต่อไปเป็นที่สนุกสนานครึกครื้นรื่นเริงทั่วหน้ากัน ฯ

๑) เวลาเช้าพระสงฆ์มาสวดมนต์ฉันเช้าแล้ว ก็ถวายเครื่องไทยทานต่าง ๆ เป็นอัน
 มาก พระสงฆ์รับแล้วอนุโมทนาทานเสร็จแล้วก็กลับ พราหมณ์ ๓ คนเข้าที่ โอมอ่านพระสุล
 เทวราชประสิทธิ์ เบิกแวนอนุโลม แล้วตีพิณพาทฆ้องกลอง เป่าแตร เป่าสังข์ แกว่งบัณ
 เทาะวี่ เคาะกรับ และเวียนเทียน ๗ รอบสมโภชพระภิกษุโตผู้บวชใหม่ เป็นอันเสร็จพิธี ก็
 งามทุกสิ่งทุกประการ ฯ

(เรียบเรียงแก้ไขพรรณตามเค้ารูปภาพที่เจ้าของท่านให้ช่างเขียน ๆ ไว้ที่ฝาผนัง
 โบสถ์ท่านศักดิ์เป็นประวัติการบวชพระของท่าน ก็จบลงเพียงเท่านี้)

(ต่อไปนี้จะได้บรรยายประวัติในรูปภาพที่ฝาผนังโบสถ์ วัดอินทรวิหาร บางขุนพรหม ฝ่ายทักษิณแห่งพระอุโบสถวัดนั้น เป็นฉากที่ ๕ ต่อไป ในฉากที่ ๕ นั้น ท่านให้ช่างเขียนรูปพระสังฆราชมี เขียนรูปท่านเข้าไปให้วัดลา เขียนรูปวั้ระฆัง เขียนรูปเรียนหนังสือ เขียนรูปพระบรมมหาราชวัง และรูปพระบวรราชวัง รูปฉนั้นในบ้านตระกูลต่าง ๆ รูปพระสังฆราชนาค สันนิษฐานตามเค้าเหตุผล เรียงตามลำดับดังนี้)

๑ ครั้นรุ่งขึ้นเป็นวันแรมสองค่ำเดือนหกศกนั้น ท่านพระยาพิชฌุโลกได้มาส่งสมเด็จพระวันรัตและพระภิกษุโตกับพระอาจารย์แก้วกลับกรุงเทพฯ ได้ขอทูลเกล้ากับสมเด็จพระวันรัตว่า “เกล้า ฯ ขอทูลเกล้าให้หายเหนื่อยสัก ๒ วัน และส่งกิจการ ต่อวันแรม ๔ ค่ำเดือนหกจึงจะไปหาพระคุณเจ้า” สมเด็จพระวันรัตว่า “ตามใจเจ้าคุณเถิด” ครั้นตกลงกันแล้วพระยาพิชฌุโลกก็ทำรายงานเรื่องอุปสมบทตามพระกระแสรับสั่ง มอบให้เสมียนตราตัวงน้อมเกล้าถวาย แล้วส่งเจ้าเมืองท่ง ๔ กลับพร้อมทั้งผู้คน ส่งยกกระบัตร์และกรมการใหญ่น้อยให้ทำหน้าที่แล้ว จักเรือแจว ๖ แจว มีฝีพาย เรือครัวไปส่งพระในกรุงเทพฯ ในวันแรม ๔ ค่ำเดือนนั้น ฯ

๑ ครั้นแรม ๔ ค่ำศกนั้น พระยาพิชฌุโลกได้อาราธนาสมเด็จพระวันรัต พระอาจารย์แก้ว พระภิกษุโตบวชใหม่เข้าไปฉนั้นในจวน เลี้ยงข้าหลวงเสมียนตรา ฝีพาย พราหมณ์ เสร็จแล้วก็ลงเรือล่องลงมาเป็น ๕ ลำด้วยกัน ฯ

๑ วันแรม ๖ ค่ำศกนั้น ครั้นถึงวัดนิพพานาราม สมเด็จพระวันรัต พระอาจารย์แก้ว ได้พาพระภิกษุโต พระยาพิชฌุโลก พระโหราธิบดี เสมียนตราตัวง ฝ้าสมเด็จพระสังฆราชเจ้าพร้อมกัน กราบเรียนให้ทราบพอสมควร สมเด็จพระสังฆราชเจ้าจึงมอบให้เป็นที่ของ สมเด็จพระวันรัตเป็นอาจารย์สอนและบอกคัมภีร์พระปริยัติธรรมต่อไป ด้วยพระคำรัส “การสอนการบอกจงเป็นภาระของสมเด็จ ฯ ด้วยข้าพเจ้าชรามากแล้ว ลมก็กล้า อาหารก็น้อยจำวัดไม่ใคร่หลับ บอกหนังสือก็ออกจะพลาด ๆ ผิด ๆ” รับสั่งให้พระครูฐานาจักกุฎิให้ภิกษุโตอาศัยต่อไป ในขณะตำหนักวัดนิพพานารามแต่วันนั้นมา ฯ

๑ บรรดาสัปบุรุษ สีกา ผู้หลักผู้ใหญ่ที่เลื่อมใสคุ้นเคยกับพระภิกษุโตแต่ครั้งเป็นสามเณร ครั้นทราบว่าอุปสมบทแล้ว ต่างก็พากันมาเยี่ยมเยียนปวารณาตัว ความอดคักคักขัดข้อง ไม่มีแก่ภิกษุโตเลย ฟุ่มเฟือยสง่าโอ้อวดองอาจฝั่งผายเสมอ ๆ มา ฯ

๑ ครั้นเข้าพรรษาปีนั้น จึงได้เข้าไปเรียนคัมภีร์กับสมเด็จพระวันรัตเสมอ ๆ มา
ก็มีความรู้กว้างขวางแตกฉานลึกซึ้งในธรรมวินัยไตรปิฎกไม่ติดขัด ทั้งท่านก็ปฏิบัติตรงต่อพระ
ธรรมวินัย มีความเคารพยำเกรงต่อผู้ใหญ่ ปฏิบัตินอบน้อมยอมตนให้สม่าเสมอไป จึงเป็น
เหตุให้อำมาตย์ราชเสนา คฤหบดี คฤหปตานี คุณท้าว คุณแก่ คุณแม่ คุณนาย คุณชาย
คุณหญิง ผู้คุ้นเคยไปมาหาสู่อาราธนาให้แสดงธรรมตลอดไตรมาสบ้าง พิเศษบ้าง เทศน์มหา
ชาติบ้าง สวดมนต์เย็นฉันเช้าในงานมงคลต่าง ๆ เกิดอดิเรกลามเสมอ ๆ มิได้ขาด ทั้งพระ
โหราธิบดี เสมียนตราดวง พระวิเชียร ขุนพรหม ปลัดขุนท ขร่วยายโหลง เสมียนบุญ ๗ ท่าน
นี้ ได้เป็นอุปัฏฐากประจำที่ไว้วางใจ ฯ

๑ ครั้นเห็นว่างราชกิจควรเข้าเฝ้าถวายพระราชกุศล จึงหารือด้วยพระโหราธิบดี
พระวิเชียร เสมียนตราดวง ทั้งหมดเห็นดีด้วยจึงพร้อมกันเข้าเฝ้าถวาย ณ พระราชวังเดิม
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร เสด็จออกทรงรับพระราชกุศล ถวายองค์
เป็นอุปัฏฐากแต่นั้นมา ท่านก็รุ่งเรืองในกรุงเทพฯ ฯ

๑ ครั้นลุปีชกาล อัฐศก จุลศักราช ๑๑๖๘ ปี พระภิกษุโตมีอายุ ๓๐ ปี มีพระ
ษาได้ ๑๐ อันเป็นปีที่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร ได้รับพระราชทาน
พระบวรราชอิศรสักดิ์สูงชัน เมื่อเสร็จอุปราชภิเศกแล้ว ท่านได้เข้าเฝ้าถวายพระพรชัยมงคล
จึงได้ทรงโปรดพระราชทานเรือพระที่นั่งกราบเป็นเรือสี ถวายแก่พระภิกษุโต โปรดรับสั่งว่า
“เอาไว้สำหรับไปเทศน์โปรดญาติโยม” ทั้งยังทรงตั้งให้เป็น “มหาโต” ด้วย แต่มานั้นมาทุกคน
จึงเรียกท่านมหาโตทั่วทั้งแผ่นดิน หากมีราชกิจการกุศลในวังหน้าหรือการงานเล็กน้อยแล้ว
พระมหาโตเป็นต้องถูกราชการด้วยองค์หนึ่ง ฯ

(๒ ปีล่วงมา สมเด็จพระสังฆราชมีชราภาพ ถึงมรณะล่วงไปแล้ว ยังหาสมเด็จ
พระสังฆราชครองวัดนิพพานารามไม่) ปีมะเส็งเอกศก จุลศักราช ๑๑๗๑ ปี กรมพระราชวัง
บวรเสด็จขึ้นเถลิงราชย์เป็นพระเจ้าแผ่นดิน จึงทรงพระมหากรุณาโปรดยกพระบัญชาวิสาร์เถร
(พระชินวร) วัดถมอรายขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชเจ้า ทรงพระราชทานนามวัดนิพพานาราม
เสียใหม่ว่า “วัดมหาธาตุ” สมเด็จพระสังฆราชได้ลงมาประทับอยู่ที่วัดมหาธาตุด้วย พระมหา
โตจึงร่วมอุโบสถสังฆกรรมกับสมเด็จพระสังฆราชถึง ๒ พระองค์ คือ สมเด็จพระสังฆราชมี

สมเด็จพระสังฆราชนาค (จึงได้ให้ช่างเขียนเป็นรูปพระสังฆราชไว้ ๒ พระองค์ ตามที่ท่านได้ผ่านพบมา) ในศกนี้พระมหาโตมีพรรษา ๑๒ ในแผ่นดินพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ กรุงเทพฯ พระมหาโตทำสง่าโอ้โถงปากพุ่มมาก เทศนาว่าจากลำหาญองอาจ เพราะเชี่ยวชาญรอบรู้พระไตรปิฎกแตกฉาน ทั้งยังเป็นพระของพระเจ้าแผ่นดิน อันพระองค์ทรงเป็นอุปัฏฐากอีกด้วย อติเรกลาภก็มีทวีคูณมากมาย ลูกศิษย์ลูกหามากมาย ชื่อเสียงโด่งดังกึกก้องตลอดกรุง

◎ ลุปีฉลุ นพศก จุลศักราช ๑๑๗๙ ปี ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้าให้สร้างพระตำหนักใหม่ในวัดมหาธาตุ เพราะทูลกระหม่อมฟ้าพระองค์ใหญ่จะทรงพระผนวชเป็นสามเณร ครั้นทรงพระผนวชแล้วก็เสด็จมาประทับอยู่ พระมหาโตก็ได้เข้าเป็นพระพี่เลี้ยง และได้เป็นครูสอนอักษรขอม ตลอดจนถึงคัมภีร์มูลกัจจายน์ เมื่อสมเด็จพระสังฆราชมีกิจ พระมหาโตก็ได้อธิบายขยายความแทน เป็นเหตุให้ทรงสนิทคุ้นเคยกันแน่นหนา ๖

◎ ครั้นทูลกระหม่อมเณรทรงลาสิกขานิวัตกลับพระราชวังแล้ว ก็ทรงทำสักการะแก่พระมหาโตยิ่งขึ้น พระมหาโตเลยกว้างขวางยิ่งใหญ่รู้จักคุณท้าวคุณนางฝ่ายใน ทั้งจำวนายฝ่ายนอกมากมาย บ้านขุนนางก็เยะ เมื่อมีงานต้องนิมนต์พระมหาโตไปมิได้ขาด ๖

◎ จุลศักราช ๑๑๘๖ ปีวอก ฉศกวันพุธ เดือนแปดขึ้น ๑๒ ค่ำ ทูลกระหม่อมองค์ใหญ่ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เสด็จขึ้นไปประทับที่วัดมอราย (เปลี่ยนเป็นวัดราชาธิวาส) ภายหลังเสด็จกลับมาประทับ ณ ตำหนักเดิมวัดมหาธาตุ พระมหาโตก็ได้เป็นผู้บอกธรรมวินัย และพระปริยัติธรรมอีก เป็นเหตุให้ทรงคุ้นเคยกันมากขึ้น เพราะมีอัธยาศัยตรงกัน ๖

◎ ในศกนี้ สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคต วันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอกฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ เสด็จขึ้นเถลิงราชย์ได้ ๑๔ ปี ๑๐ เดือน ศิริพระชนมายุได้ ๕๖ พระพรรษา ๖

◎ ปีนี้พระมหาโตอายุได้ ๔๙ พรรษา ๒๘ พระชนมายุทูลกระหม่อมได้ ๒๑ พระพรรษา พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงราชย์เปลี่ยนเป็นรัชกาลที่ ๓ ในปีนั้น วันนั้น ๖

◎ ลุจุลศักราช ๑๑๘๘ ปีจอ อัฐศก สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าให้เผด็จทูลกระหม่อมพระองค์ใหญ่ ให้ทรงแปลพระปริยัติธรรม ๓ วัน ก็ทรงแปลได้หมด แล้วให้พระมหาโตแปลแก้รำคาญหูเสียบ้าง ท่านเข้าแปลถวายวันหนึ่ง แปล

ไปได้สักลานกว่า ผู้กำกับการสอบไล่ถือพดยศเข้ามา ท่านก็เลยม้วนหนังสือถวายกราบลามาช้างนอกพระราชวัง ใครถามว่า “ได้แล้วหรือขอรับคุณมหา” ท่านรับคำว่า “ได้แล้วจ๊ะ” ฯ

◎ ปีฉลูเอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ ปี ทูลกระหม่อมองค์ใหญ่ไม่สำราญพระเหตุภัยในวັคมหาราช จึงทรงกลับมาประทับ ณ พระตำหนักเดิมวัดมอราย ฯ

◎ ในศกนี้พระมหาโตมีอายุ ๕๔ ปี พรรษา ๓๒ ยังรอรักอยู่วັคมหาราช มีผู้บอกข่าวว่าโยมผู้หญิงอยู่ทางเหนือบ้วยหนัก ท่านขี่เรือเสาชั้นไป พร้อมกับนำเรือสี่ไปด้วยเพื่อจะพายอวคโยมของท่าน แต่โยมก็ถึงแก่อนิจจกรรมเสียก่อน ท่านก็ทำฌาปนกิจเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงแบ่งทรัพย์มรดกของโยมแก่บรรดาญาติและหลาน ๆ ท่วมกันแล้ว ที่ยังเหลือเป็นเงินทองก็นำมาถึงอำเภอป่าโมกข์ จังหวัดอ่างทอง ณ ที่วัดขุนอินทร์ประมุข ท่านก็เอาทรัพย์นั้นออกสร้างพระนอนไว้ มีลักษณะงดงามองค์หนึ่งยาวมาก สร้างอยู่หลายปีจึงสำเร็จ ต่อนี้ท่านก็เป็นพระสงฆ์ผู้มีจิตแน่วแน่ต่อญาณคติ มีวิถีจิตแน่วไปในโลกกุตตรภูมิ ไม่ฟังชานโอ้อ่า เจียมตัวเจียมตนเทศน์ได้บ้างจ้ายมาสร้างพระนอนนั้นจนหมด ท่านทำชอมช่อเจียบ ๆ สงบปากเสียงมา ๒๕ ปี ตลอดรัชสมัยของแผ่นดินพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ฯ

◎ ครั้นถึงปีกุน ยังเป็นโทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ ปี วันพุธขึ้น ๑ ค่ำ เดือนห้า เวลาค่ำ ๘ ทุ่ม ๕ บาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเสด็จสวรรคต ศิริพระชนมายุได้ ๖๓ พรรษา กับ ๑๑ วัน ดำรงอยู่ในราชสมบัติ ๒๕ ปี ๗ เดือน ๒๓ วัน พระมหาโตอายุได้ ๖๔ ปี ๔๒ พรรษา พวกข้าราชการได้ทูลอัญเชิญเสด็จทูลกระหม่อม พระราชาคณะ วัดบวรนิเวศน์วรวิหาร ให้เสด็จนิวัตออกเถลิงราชย์ พระมหาโตเลยออกธุดงค์หนีหายไปหลายเดือน ครั้นทรงระลึกได้จึงรับสั่งให้หาตัวมหาโตก็ไม่พบ ก็ทรงกริ้วสังฆการี รับสั่งว่า “ท่านเหาะก็ไม่ได้ดำดินก็ไม่ได้ แหกกำแพงจักรวาลหนีก็ยังไม่ไปไม่ได้” จึงรับสั่งให้พระญาณโพธิออกติดตามก็ไม่พบ ก็รับสั่งว่า “ฉันจะตามเอง” ครั้นถึงเดือนเจ็ดปีนั้น มีกระแสน้ำรับสั่งถึงเจ้าเมือง ฝ่ายใต้ ฝ่ายเหนือ ตะวันตก ตะวันออก ทว่าพระราชอาณาจักร จับพระมหาโตส่งมายังเมืองหลวงให้ได้ ให้เจ้าคณะเหนือกลาง ใต้ ตก ออก ออกคั่นห้ามหาโต เลยสนุกกันใหญ่ทั้งฝ่ายพุทธจักร อาณาจักร แม้จะมีท้องตรารับสั่งเร่งรัดอย่างไรก็ยังเจียบอยู่ เจ้าเมือง เจ้าหมู่ฝ่ายพระร่วมใจกันจับพระอาคันตุกะทุกองค์ส่งยังศาลากลาง คราวนี้พระมหาโตลองวิชาเปลี่ยนหน้า ทำให้คนรู้จักกลับจำไม่ได้เห็น

เป็นพระองค์อื่นปล่อยท่านไปก็มี (อาคมชนิดนี้ พระอาจารย์เจ้า เรียกว่านารายณ์แปลงรูป) ต่อมาท่านพิจารณาเห็นว่านายด่าน นายตำบล เจ้าเมืองกรมการ จับพระไปอดเข้าบ้าง เพลบ้าง ตากแดดตากฝนได้รับความลำบาก ทำทุกข์ท่ายากแก่พระสงฆ์คงไม่ดีแน่ จึงแสดงตนให้กำนันบ้านไผ่รู้จัก จึงส่งตัวมายังศาลากลางเจ้าเมืองมีใบบอกมายังกระทรวงธรรมการ ๆ บอกส่งไปวัดโพธิ์เชตุพน ฯ พระญาณโพธิ์ขึ้นไปคุตว์ก็จำได้ แล้วคุมตัวลงมาเฝ้า ณ พระที่นั่งอมรินทรมกลางขุนนางข้าราชการ ครั้นเห็นพระญาณโพธิ์นำมหาโตเข้าเฝ้า จึงมีพระดำรัสว่า “เป็นสมัยของฉันทปกครองแผ่นดินท่านต้องช่วยฉันทพยุงพระบวรพุทธศาสนาด้วยกัน” แล้วมีพระบรมราชโองการให้กรมสังฆการีวางฎีกา ตังพระราชาคณะตามธรรมเนียม ตัง พระราชา คณะพระมหาโตก็เข้าไปตามฎีกานิมิตต์ จึงทรงถวายสัญญาบัตรตาลิप्तแจกหักทองขวางค้ำมางาเป็นพระราชาคณะที่พระธรรมกิตติเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตาราม มีฐานานุกรม ๓ องค์ มีนิตยภัตรเดือนละ ๔ ตำลึง ๑ บาท ๕๕ ค่าข้าวสาร เมื่อออกจากพระบรมราชวังแล้ว ท่านแบกพัดไปเองถึงบางขุนพรหมและบางลำภูบอกลาพวกสัปบุรุษที่เคยนับถือ มีเสมียนตราคว้งและพระยาโหราธิบดีเก่า และผู้อื่นอีกมาก แล้วท่านก็กลับมาวัดมหาธาตุลาพระสงฆ์ทั้งปวง ลงเรือกราบสี่ที่ได้รับพระราชทานมาแต่พระพุทธเลิศหล้าข้ามไปกับเด็กข้างผู้เป็นหลาน ท่านถือบาตรผ้าไตรและบริวารไปบอกพระวัดระฆังว่า “เจ้าชีวิต ทรงตั้งฉันทเป็นที่พระธรรมกิตติมาเฝ้าวัดระฆังวันนี้จะ เปิดประตูโบสถ์รับฉันทเถอะจะ ฉันทจะต้องเข้าจำวัดเฝ้าโบสถ์ จะเฝ้าวัดตามพระราชโองการรับสั่งจะ” ท่านแบกตาละ บัดพัดแจก สพายถูงยามสัญญาบัตรไปเก็บ ๆ กัง ๆ พระรุ่งพระรัง พวกพระนิกขบชั้นจะช่วยท่าน ถือ เจ้าคุณธรรมกิตติก็ไม่ยอม พระเลยสนุกตามมุงดูกันแน่นแห่กันเป็นพรวนเข้าไปแน่นในโบสถ์ บางองค์ก็จัดโหนดำนี้ ต้มน้ำบ้าง ตักน้ำถวายบ้าง ตะบันหมากบ้าง กิตติศัพท์เกรียว กราวตลอดกรุง คนนั้นก็มาเยี่ยม คนนั้นก็มาดู เลื่อมใสในจรรยาบ้าง เลื่อมใสในยศศักดิ์บ้าง ท่านทำขบขันมากดูสนุกเป็นมหรสพโรงใหญ่ทีเดียว บางคนชอบหยกก็เอาไปแทงหยวก ชลิ่งเข้าทุก ๆ วันคนก็ยังเอาไปแทงหยวกดูกันมากรายยิ่งขึ้นเลยไม่ขาดคนไปมาหาสู่ บางคนก็ว่าท่านบ้า บางคนก็ตอบว่า “เมื่อชรัวโตบ้า พวกนี้นิยมชมว่าชรัวโตเป็นคนดี ยามนี้ชรัวโตเป็นคนดี พวกนี้บ่นอุ้อว่าชรัวโตบ้า” บางวันเขานิมนต์ไปเทศน์ เมื่อจบท่านบอกว่า “เอว พังกุ้ย” บ้าง บางวันก็บอกว่า “เอว กังสือ” บางวันก็

บอกว่า “เอวี่ หันหนุ” เล่ากันต่อ ๆ มาว่าท่านเทศน์ไม่เว้นแต่ละวัน ครั้งหนึ่ง กว่งเจ้าฟ้า
 มหาศาลกรมหมื่นบาราบปรบั๊กซ์ มีเทศน์ ไตรมาส ๓ วันยก พระพิมลธรรม (อัน) ถวายเทศน์
 พระธรรมกิตติเป็นผู้รับสัพพี พระพิมลธรรมถวายเทศน์เรื่องปฐมสมโพธิ ประเฑทลัษณะ
 ปรีวัตรความว่า “กาลเทวินทร์คาบสร้องให้ เสียใจว่า ตนจะตายไปก่อนไม่ทันเห็นพระสิทธาตถ์
 ตรัสรู้เป็น พระพุทธเจ้า ข้าจะต้องไปเกิดในอสัญญภพเสียอีกเพราะผลของอรุณสมบาติ เนวะ
 สัญญานาสัญญาจะตะนะฉานในปัจจุบันชาติ” วันที่ ๓ ก็มาถวายอีก พระธรรมกิตติ (โต) ก็ไป
 รับสัพพีอีก เจ้าฟ้ามหาศาลฯ ทรงรับสั่งถามพระพิมลธรรมว่า “พระคุณเจ้าฉานโลเกียนี้
 ได้ยินว่าเสื่อมได้ไม่ใช่หรือ” พระพิมลธรรมรับว่า “ถวายพระพร เสื่อมได้” ทรงรับสั่งรุกอีกว่า
 “ก็เสื่อมได้ ทำไมกาลเทวินทร์ไม่ทำให้เสื่อมเสียก่อน บำเพ็ญแต่กามาจรฉานถึงตายก่อน
 สิทธาตถ์ ก็พอไปเกิดอยู่ในรูปพรหม หรือฉกามาพรชนโคชนหนึ่งก็พอจะได้ เหตุใดไม่ทำ
 ฉานของตนให้เสื่อม ต้องมานั่งร้องให้เสียน้ำตาอยู่ทำไม” คราวนี้พระพิมลอันตุ ไม่สามารถ
 แก่ไขออกให้แจ้งได้ ส่วนพระธรรมกิตติ (โต) เป็นพระรับสัพพี เห็นพระพิมลธรรมเฉยไม่
 เฉลยข้อปัญหา นั้น จึงออกเสียงเรอทั้ง “เออ” แล้วบ่นว่า “เราหนอ ช่างกระไรวัตรระฆังอยู่ใกล้ๆ
 ตรงวังข้ามฟาก เหตุใดจึงไม่ข้ามฟาก ต้องมาฝืนร่างกาย ทนลำบากจนตีกตีน ๒ วัน ๓ คืนตั้ง
 นแล้วท่านกัณนัง สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาศาลฯ ก็ทรงจุดเทียน พระพิมลธรรมกชณถวายเทศน์
 จนจบ ลงธรรมาสน์แล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาศาลฯ ก็ประเคนเครื่องไทยธรรม พระพิมลธรรม
 ยะธาพระธรรมกิตติรับสัพพี พระพิมลธรรม ถวายพระพรลา เมื่อถึงกำหนดเทศน์อีก พระธรรม
 กิตติก็ได้รับฎีกาก่อนเป็นลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้ามหาศาลฯ นิมนต์เทศน์ต่อจากพระพิมล
 ธรรมท่านเต็มใจรับและบอกมหาคเล็กให้ไปกราบทูลให้ทรงทราบ ฯ

๑ ครั้นวัน ๗ ค่ำเวลา ๒ ทุ่ม พระธรรมกิตติก็ไปถึงท้องพระโรงสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหา
 ศาลฯ เสด็จออกทรงเคารพแล้วปราโสแล้วจุดเทียน พระธรรมกิตติขึ้นธรรมาส์ ถวายสีก
 ถวายศักราช ถวายพระพร แล้วจึงเดินคาถาที่ผูกขึ้นว่า

วิมลธมมสุส ฯลฯ กสุมาโส วิโสจตีติ

อธิบายความว่า “มหาบพิตรเจ้า มีพระปจฉาแก่เจ้าคุณพระพิมลธรรมว่า เหตุไฉนกาลเทวินทร์
 จึงร้องให้ ควรทำฉานของตนให้เสื่อม ดีกว่านั่งร้องให้” ดังนี้ ขอนอตามาภาพผู้มีสติปัญญา

ทราวมหากได้รับพระอภัยโทษ โปรดอนุญาตให้แสดงต่อข้อบุจณา อาตมาจำต้องแก้ต่างเจ้าคุณ
พระพิมลธรรม ดังมีข้อความตามพระบาลีมีที่มาในพระปุกคณบัญญัติ มีอรรถกถาฎีกา. แก้ไว้
พร้อมตามพระคัมภีร์ว่า

กุปุชฺฌโม อุกุปุชฺฌโม

ท่านแสดงตามคัมภีร์เสียพักหนึ่ง ว่าด้วยข้อฉานโลกีย์ เสื่อมได้ในคนที่ควรเสื่อม ไม่เสื่อมได้
ในคนที่ไม่ควรเสื่อม ฉานก็เสื่อมไม่ได้ตามบาป แล้วอธิบายซ้ำว่า ธรรมฉานโลกีย์เสื่อมได้
เร็วก็จริงอยู่ แต่บุคคลผู้เป็นเจ้าของผู้ใดฉานมีความกระหายต่อเหตุการณ์ อารมณ์ที่เกิดขึ้นใน
ใจเป็นของใหม่ ของเก่าก็ยังอาลัย สละทอดทิ้งเสียไม่ได้ เพราะเคยเสวยสุขคุ้นเคยกันมานาน
ของเก่าคือฉาน ที่ตนอาศัยสงบอารมณ์ ก็เห็นมีคุณค่าอยู่ของใหม่ตามข่าวบอกเล่ากันต่อมา และ
คนที่ควรเชื่อใจแข็งแรงอย่างถาวรว่า ของใหม่ดีอย่างไรๆ แต่อาลัยของเก่ามาก จึงทิ้งไม่ได้ ทำไป
ไม่ได้ จะยึดสองฝ่ายก็ไม่ได้เพราะของใหม่ไม่คุ้นกัน ไม่เคยเห็นใจกัน ฝะอึดฝะอมมากเสียตายของรัก
ก็มีเสียตายของใหม่ คือรู้แน่ว่าพระสิทธาตถ์จะตรัสเป็นพระพุทธเจ้าก็มี แต่แกเสียใจว่าจะตายไปเสีย
ก่อนและเห็นว่าพรหมโลกอยู่ในเงอมือแน่นอน แต่คุณของการพบพระพุทธเจ้านั้น จะทำประ-
โยชน์สุขสมบัติอะไร กาลเทวินทร์ยังไม่รู้ จึงไม่อาจทำฉานให้เสื่อม ทงเป็นบุคคลที่เป็นอุปสรรค
ยังไม่เป็นคนไม่ควรเสื่อมจากคุณธรรมที่ตนได้ตนถึงด้วย เปรียบเหมือนคนที่บวชไข้อยู่ จะกระ-
ทำกระปรี้กระเปร่าแข็งแรงคึกคัก กินข้าว กินน้ำ อร่อยอย่างคนธรรมดาดีดั้นไม่ได้ คนที่ดี
ผิวพรรณผุดผ่อง จะมารยาทำบวชไข้อยู่ จะนั่งห่มผ้าคลุมกรอมซอมซ่อพูดกระรอกกระแร้เป็นคนไข้อยู่
ก็ทำไม่ได้ ทำให้คนอื่นแลเห็นรู้แน่ๆ คนที่ทำเป็นไข่นั้น เป็นไข่มารยาไข้อยู่ไม่จริง คนในเห็น
คนนอกเป็นสุขสบาย ก็ออกมาเป็นคนนอกไม่ได้ เหตุอาลัยความคุ้นเคยข้างในอยู่มาก คนนอก
เห็นคนในนวยนาฏนำฉานผ่องใสด้วยผ้าห่ม แต่ไม่อาจเป็นคนในกับเขา เพราะเป็นห่วง
อาลัยของข้างนอก จะไปเที่ยวชั่วคราวนั้นได้ แต่จะไปอยู่ที่เดียวไม่ได้ เพราะไม่ไว้วางใจว่า
เหตุการณ์ข้างในจะดีหรือเลวยังไม่แน่ใจ เป็นแต่กระหายอยู่เท่านั้น คนที่มีความสุขสบายอยู่
ด้วยเพศบวชมาช้านาน แต่แลเห็นคนที่ไม่บวชเที่ยวเตร่กินนอน ดู ฟัง เล่นหัวสบาย ไม่มีเครื่อง
ชีวิตอันอะไร บางคราวชาววัดบางคนเห็นดีแต่ไม่อาจออกไป เพราะถ้าออกไปไม่เหมือนเช่น
เขาหรือเลวทรามกว่าเขา จะทุกข์ตรมระบมทวิมาก จะเดือดร้อนยิ่งใหญ่มาก ก็เป็นแต่รักสนุก
แต่ไม่ออกไปทำอย่างเขา เพราะอาลัยในความสุขในการบวชค้าใจอยู่ออกไปไม่ได้ เป็นแต่ทำ

เอะอะฮึดฮัดไปตามเพลง คนที่ยังไม่เคยบวชนั้น เห็นว่าผู้บวชสบายไม่ต้องกังวลอะไร กินแล้วก็นอน นอนแล้วก็เที่ยวตามสบาย ไม่ต้องเหงื่อไหลไคลย้อย ไม่ต้องแสวงหาอาหาร มีคนเลี้ยงคนเชิญนำสบาย คนที่ไม่บวชคิดเห็นดีไปเพื่อ ๆ เท่านั้น แต่ไม่กล้าหันเข้ามาบวช เหตุว่ากามคุณทั้งห้าเห็นยวรงน้ำใจไว้ สละมาเอาอย่างผู้บวชไม่ได้ เลยนั่งดูกันไปดูกันมา เพราะยังไม่ถึงคราวจะบวช หรือยังไม่ถึงคราวจะสึก ก็ยังสึกและยังบวชไม่ได้นั่นเอง ข้ออุปมาทั้งหลายทั้งถวายเป็นวิสัยมานี้ ก็มีอุปมาเปรียบเทียบกับฉนวนทั้ง ๙ ประการ ที่เป็นธรรมเสื่อมได้เร็วตั้งแต่เร็วก็จริง แต่ยังไม่ถึงคราวเสื่อม ก็ยังเสื่อมไม่ได้ กาลเทวินทร์ดาบสก็เปรียบตั้งชาววัด ชาวบ้าน ชาวนอก ชาวใน ต่างเห็นของกันและกัน ไม่อาจแสวงให้ฉนวนเสื่อม ที่ตรงแกร่องให้มัน อาศมาภาพเข้าใจว่า แกร่องให้เสียดายชั้น เพราะแกกล่าวโดยอันยังไม่รู้เท่าทันชั้นว่ามันเป็นสภาพแปรปรวนแตกดับเป็นธรรมดาของมันเอง แต่เวลานั้นโลกยึดถือชั้นมาช้านานที่กาลเทวินทร์เจริญรูปฉนวนจนสำเร็จ ก็เพราะคิดรักษาชั้นเพื่อมิให้ชั้นพลันแตกสลายทำลาย จึงพยายามมาได้สำเร็จความปรารถนา และเสียดายหน้าตา ถ้าชีวิตของแกอยู่มาอีก ๓๖ ปี แกจะได้เข้าบรรจบประสพคุยกับหมู่พุทธบริษัท และหมู่พระประยูรญาติ และหมู่พุทธมามกะผู้นับถือ แกจะพลอยมีชื่อยกตัวเป็นครูอย่างดีกว่าที่แล้วมา แต่พระอรรคกถาจารย์ ท่านไม่ว่าอย่างขรัวโต เห็นท่านว่าเพียงว่ากาลเทวินทร์เสียใจว่าจะตายเสียก่อนเท่านั้น ไม่ทันพระสิทธาตถ์เป็นพระพุทธรเจ้าท่าน ๓

๑ เรื่องเทศน์ถวายเป็นและเฉลยพระบัญญัติถวายเป็นสมเด็จเจ้าฟ้ามหาเมลา กรมหมื่นบารบปรบักษ์ ตามที่เรียบเรียงไว้ได้ฟังมาจากสำนักพระปริชาเฉลิม (แก้ว) เจ้าคุณพระปริชาเฉลิม (แก้ว) ได้ฟังมาจากเจ้าคุณปริชาเฉลิม (เกษ) พระปริชาเฉลิม (เกษ) เป็นเปรียญ ๖ ประโยค อยู่วัดอรุณราชวรารามได้เป็นพระรับสัพพี จึงได้ยืมเทศนาถวายเป็นของเจ้าคุณธรรมกิตติ (โต) ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ๓

๑ ต่อแต่นั้นมาท่านก็มีชื่อเสียงในทางเทศน์ ตัดทอนธรรมะให้ผู้ฟังเข้าใจง่าย ไม่ต้องเสียเวลาไตร่ตรองสำนวน เพราะเทศน์อย่างคำไทยตรง ๆ จะเอาข้อธรรมอะไรแสดงก็ง่าย ต่อผู้ฟังทั้งประสงค์ อย่างที่ถวายเป็นในวังสมเด็จเจ้าฟ้ามหาเมลา ผู้ฟังชมว่าดีเกิดโอชะในธรรม

สวณะได้ง่าย โลกนิยมเทศน์อย่างนี้มาก พระธรรมกิตติเสถียรธรรมตามภาษาชาวบ้าน ถือเอา
ความเข้าใจของผู้ฟังเป็นเกณฑ์ไม่ต้องร้อยกรอง ฯ

๑ ครั้นถึงปีชวดฉศก จุลศักราช ๑๒๒๖ ปี ได้ถูกนิมนต์เทศน์หน้าพระที่นั่ง พอ
เข้าไปถึงพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จออก จึงปราศรัยสัพยอก “ว่าไงเจ้าคุณ เขาพากันชมว่า
เทศน์ดีนักนี่ วันนี่ต้องลองดู” พระธรรมกิตติ (โต) ถวายพระพรว่า “ผู้ที่ไม่มีความรู้เหตุ
ผลในธรรม ครั้นเขาฟังรู้ เขาก็ชมว่าดี ขอถวายพระพร พระองค์ทรงพระสรวล แล้วทรงถามว่า
“ไต่ย็นข่าวเขาว่าเจ้าคุณบอกห่วยเขาถูกกันจริงหรือ” ทูลว่า “ขอถวายพระพร อาตมาภาพจะ
ขอแถลงแจ้งคำให้การแก่พระราชกระทั้โดยสัจจว่า ไต่แต่อาตมาภาพได้อุปสมบทมา ไม่เคย
ออกจาวาว่าห่วยจะออก ด กวางเหมงตรง ๆ เหมือนดังบอก ด กวางเหมงแต่สมเด็จพระบรม
พิตรพระราชสมภารเจ้าอย่างวันนี่ ไม่ได้เคยบอกแก่ใครเลย” ได้ทรงฟังแล้วพระสรวลอีกแล้ว
ทรงจุดเทียนพระธรรมกิตติจับตาลบตแจกชนธรรมาสน์ เมื่ออาราธนาแล้ว ก็ถวายศีลแล้วถวาย
ศักราช พอถึงปีชวดท่านก็ยา “ฉศก ฉศก ฉศก ฉศก” สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังทรง
พระอักษรอยู่ ได้ทรงฟังปีชวดฉศก ย้า ๆ อยู่นาน ก็เงยพระพักตร์ขึ้นพนมหัตถ์รับว่าถูกแล้ว
ชอบแล้ว เจ้าคุณ” แต่กาลก่อนที่ล่วงมาแล้ว เดิมเลข ๖ ท้ายศักราช เขียนและอ่านต่อ ๆ มา
ว่า “ฉ้อศก” นั้นไม่ถูก แล้วรับส่งกรมราชเลขาให้ตราพระราชบัญญัติ ออกประกาศเป็นใบ
ปลิวให้รู้ทั่วกันทั่วพระราชอาณาจักรว่า ไต่แต่ปีชวด ฉศก เหมือนศกนี้มีเลข ๖ เป็นเศษท้าย
ไม่ให้เขียนและอ่านว่า ฉ้อศก อย่าเขียนตัว อ เคียงไม่ให้เขียนไม้โท (๖) ลงไปเป็นอันขาด
ให้เขียน ฉ เฉย ๆ ก็พอ ถ้าเขียนและอ่านว่า ฉ้อศก อีก จะต้องว่าผู้หนีผิดและฝ่าฝืน” กรม
ราชเลขาที่บันทึกและออกประกาศให้ทราบทั่วกัน และนิมนต์ท่านเทศน์ต่อไป ฯ

๑ พระธรรมกิตติที่ตั้งคัมภีร์บอกศักราชต่อจนจบ ถวายพรแล้วเดินคาถาจุดธูปบ
อันมีมาในพราหมณ์สังยุตตนิกายปาฏิกวรรคนี้ แปลถวายว่ายังมีพราหมณ์ผู้หนึ่งแก่งคิดว่า
“สมณ โคตม อุตฺตม กุมิตฺวา อิมํ ปณฺหํ ปุจฺฉามิ อหิ กุจะเข้าไปหาพระสมณะโคตมแล้ว กุจะถาม
ปัญหาแก่เจ้าสมณโคตมคู้สักหน่อย “สี่สณฺหาตฺวา ปารุปณฺ นีวาเสตฺวา คามโตนิกฺขมิตฺวา เซตวน
มหาวิหาราภิมุโข อคมาสิ” แปลว่า โส พุราหฺมโณ พราหมณ์ผู้นั้น คิดจะหนีแล้ว แกจึงลงอาบน้ำ
คำเกล้า โสพฺภะ ในห้วยแล้วแกออกจากบ้านแก แกตั้งหน้าตรงไป พระเชตะวันมหาวิหาร

ถึงแล้วแกจึงตั้งข้อมถามขึ้นทันที แกเรียกกะตักให้ตัวชนก่อนว่า “โหม โคมม นี่แน่ะพระโคตม” ฯ

๑ ครั้นท่านว่ามาถึงคำว่า “นี่แน่ะพระโคตม” เท่านั้นแล้ว ก็กล่าวว่ คำถามของพราหมณ์และคำเฉลยของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นมีอยู่เป็นประการใด สมเด็จพระบรมบพิตรเจ้าได้ทรงตรวจตราตริตรองแล้ว ก็ได้ทรงทราบแล้วทุกประการ ตั้งรับประทานวิสัยชชามา ก็สมควรแก่เวลาแต่เพียงนี้ เอวัง ก็มีด้วยประการดังนี้ ขอถวายพระพร” ฯ

๑ พอยกาสัพพีแล้ว ก็ทรงพระสรวลตบพระหัตถ์ว่าเทศน์เก่ง จริงพวกพราหมณ์ที่เขาถือตัวว่าเขารู่มากเขาแก่มาก เขาไม่ใคร่ยอมคำรพพระเจ้าหนักเขามากๆ ตาม พอแก้รำคาญก่อนาน ๆ เขาก็เชื่อในธรรม เขาก็สำเร็จเป็นพระโสดา ที่ความดำริห์ของพราหมณ์ผู้เจ้าทิฎฐิทั้งหลาย เขาวางโตทุกคน เจ้าคุณแปล อหิ ว่ากุนั้น ชอบแท้ทางความ ดีจริงๆ รางวัล ก็ได้รับพระราชทานรางวัล ๑๖ บาท เต็มทั้งกันท์ ๒๐ บาท รวมเป็น ๓๖ บาท ฯ

(เรื่อง ฉศก เรื่องถวายเทศน์อย่างี่เรียงมานี้ พระปริชาเฉลิมแก้วเคยเล่าให้ฟังเป็นพื้นจำมีอยู่บ้าง ซึ่งได้สืบถามพระธรรมถาวรอีกท่านก็รับ ว่าจริงแต่เทศน์ว่าอย่างไรนั้นลืมไป พระธรรมถาวรว่า แต่ความคิดของพราหมณ์ใช้คำว่ากุนั้นยังจำได้ เจ้าคุณธรรมถาวรเลยบอกต่อไปว่า วันที่ถวายเทศน์ถวายฉศกนี้ และถวาย ด กวางเหม็งไว้ก่อนขึ้นเทศน์นั้นว่า วันนั้นหวยจำเพาะออก ด กวางเหม็งจริงอย่างี่ท่านแก้พระราชกระทำว่า ไม่เคยบอกตัวตรง ๆ กับใคร ๆ เหมือนดังบอกสมเด็จพระบรมบพิตรวันนั้น

๑ ครั้นถึงเดือน ๑๑ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีชวดศกนี้เอง ทรงพระมหากรุณาโปรดเลื่อนสมณศักดิ์พระธรรมกิติ (โต) ขึ้นเป็นพระเทพกวีราชาคณะผู้ใหญ่ในตำแหน่งสูง มีนิตยภัตร ๒๘ บาท ค่าเช่า ๑ บาท ฯ

สิ้นข้อความในประวัติที่เจ้าของท่านเขียนไว้ใน ฉากที่ ๕ ในฝาผนังโบสถ์วัดอินทรวินหาร ที่ได้คิดวิจารณ์ อนุมาณแสวงหาเหตุผล ต้นปลายตรวจราชประวัติและราชพงษาวการประกอบกับรูปภาพในฉากนี้ ก็สิ้นข้อความในเพียงนี้

ในประวัติของสมเด็จพระเจ้าโต ท่านให้ช่างเขียน ๆ วัตรระฆัง เขียนรูปบ้านพระยาโหรา รูปเสมียนตราด้าง รูปสมเด็จพระสังฆราช (นาค) รูปพระเทพกระวี (โต) รูปวัดอินทรวินหาร รูปวัดกัลยาณมิตร รูปเด็กแบกคัมภีร์ ในงานฉลองวัดทั้ง ๒ และรูปป่าพระพุทธรบาท รูปป่าพระ-

ฉาย รูปพระอาจารย์เสม รูปอาจารย์รูกขมูล รูปเมืองเขมร รูปสี่เสื่อที่ทางไปเมืองเขมร รูป
 จ้าวเขมร ตั้งแต่ฉากที่ ๑ ถึงฉากที่ ๑๓-๑๔ จะได้สันนิฐานเป็นเรื่องดังต่อไปนี้

๑ ครั้นออกพรรษาในปีชวดจศกนั้นแล้ว พระเทพกระวี (โต) จึงลงมาจัดการ

กวาดล้างกุฏิใหญ่ ๕ ห้อง ข้างคลองคูวัดระฆังข้างใต้ แล้วบอกบุญแก่บรรดาผู้ที่มาสันนิบาต ให้
 ช่วยการทำบุญขึ้นกุฏิ ได้เพียงสงฆ์ลงสวดมนต์ทั้งวัดที่กุฏินั้น ค่ำวันนั้นมีมหรสพฉลองผู้ที่
 ศรัทธาหนีบถือสือไปถึงไหน ก็ได้มาช่วยงานถึงนั้น บรรดาผู้ที่มาหนีต่างก็หาเลี้ยงกันเอง งานที่
 ทำคราวนั้นเป็นงานใหญ่มาก เลี้ยงพระถึง ๕๐๐ องค์ ผู้คนต่างนำสำหรับคาวหวานเครื่องไทย
 ทานมาถวายพระเทพกระวีแน่นวัดแน่นวา ครั้นการเลี้ยงพระเลี้ยงคนสำเร็จเรียบร้อยแล้ว

ท่านลงแจกจ่ายถักผูกข้อมือคนละเส้น แล้วท่านบอกว่าคืนนี้จะ ลองดูจะตามประสงค์ ฯ

๑ ครั้นพระเทพกระวี (โต) ขึ้นอยู่บนกุฏิ ๕ ห้องแล้ว ผู้คนก็มาละเล้าละลุม เพื่อ
 จับหวยทุกวัน ครั้นนั้นพระยาโหราธิบดี ทำบุญฉลองสัญญาบัตร พระเทพกระวีก็ได้ไปสวดมนต์
 ไปฉัน ครั้นพระยาโหราธิบดี และเสมียนตราดวัง ปฏิสังขรณ์วัดบางขุนพรหม (วัดอินทรวีหาร)
 สมเด็จพระสังฆราช (นาค) พระเทพกระวี ก็ได้ไปเทศน์ไปฉันการฉลองวัด เมื่อท่านพระยานิกรบ-
 ดินทร์ สร้างวัดกัลยาณมิตรแล้วก็มี การฉลอง สมเด็จพระสังฆราช (นาค) พระเทพกระวี (โต)
 ก็ได้ไปเทศน์ไปฉัน คราวพระยานิกรบดินทร์ สร้างโบสถ์วัดเกตุไชโย พระเทพกระวี (โต)
 ก็ได้ไปเป็นแม่งานฉลองโบสถ์ มีการมหรสพใหญ่โตตามภาษาชาวบ้านนอกอำเภอไชโยนั้น มี
 พระสงฆ์ผู้ใหญ่ในกรุงเทพได้ขึ้นไปช่วยงานฉลองโบสถ์วัดเกตุไชโยนั้นมากท่านด้วยกัน ฯ

๑ ครั้นกาลล่วงมาสมเด็จพระวันรัตวัดมหาธาตุ ถึงมรณภาพแล้ว สมเด็จพระวันรัต

เซ่ง วัดอรุณเป็นเจ้าคณะกลาง ครั้นนั้นพระอันดับในวัดระฆังทะเลาะกัน และฝ่ายหนึ่งได้ตี
 ฝ่ายหนึ่งศีรษะแตก ฝ่ายศีรษะแตกได้เข้าฟ้องพระเทพกระวีเจ้าอาวาส ๆ ก็ชี้หน้าว่าคุณตีเขา
 ก่อน พระองค์หัวแตกเถียงว่าผมไม่ได้ทำอะไร องค์นั้นตีกระผม พระเทพกระวีว่า ก็เธอตี
 เขาก่อน เขาก็ต้องตีเธอบ้าง พระก็เถียงว่าเจ้าคุณเห็นหรือ พระเทพกระวีเถียงว่า ถึงฉันไม่
 ได้เห็นก็จริง แต่ฉันรู้ช้วนานแล้วว่าคุณตีเขาก่อน คุณอย่าเถียงฉันเลย พระองค์ศีรษะแตก
 เสียใจมาก จึงได้อุทิศส่าห์เดินลงไปวัดอรุณ เข้าอุทธรณ์ต่อสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) เจ้าคณะกลาง ฯ

๑ ส่วนสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) จึงเรียกตัวพระเทพกระวี (โต) ไปชำระตามคำ
 อุกุศล พระเทพกระวี (โต) ก็โต้คำอุกุศลและตอบสมเด็จพระวันรัตว่า ผมรู้จักเจ้าคุณ
 อีก เจ้าคุณได้รู้แต่ว่าเห็นเขาหัวแตกเท่านั้น ไม่รู้ถึงเหตุในกาลเดิมมูลกรณี ผมรู้ว่าคุณองค์นั้น
 ได้ตีคุณองค์นั้นก่อน แต่เขาบ่ห่อนจะรู้สึกตัว เขามามัวแต่ถือหัว หัวเขาจึงแตก ฯ

๑ สมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ฟังๆ ก็นึกแปลก แยกวินิจฉัยก็ไม่ออก กลับจะเป็นคน
 ถือเอาแต่คำบอก จึงย้อนถามว่า เจ้าคุณเห็นอย่างไรจึงรู้ได้ว่า พระองค์พระองค์นั้นก่อน
 แจ้งให้ฉันฟังสักหน่อยให้แลเห็นบ้าง จะได้ช่วยกันระงับอธิกรณ์ ฯ

๑ พระเทพกระวีว่า พระเดชพระคุณจะมีวิจารณ์ยกขึ้นพิจารณาแล้ว กระผมก็เต็มใจ
 อ้างอิงพยานถวาย พระวันรัตว่า เอาเถอะผมจะตั้งใจฟังเจ้าคุณชี้พยานอ้างอิงมา พระเทพกระวี
 จึงว่า ผมทราบตามพุทธฎีกา บอกให้ผมทราบว่า นหิเวรานิ วูปสัมมันติ ว่าเวรต่อเวรย่อม
 เป็นเวรกันรำไป ถ้าจะระงับเวรเสียด้วยไม่ตอบเวร เวรย่อมระงับ นี้แหละพระพุทธเจ้าบอกผม
 เป็นพยานกระผมว่าเวรต่อเวร มันจึงทำกันได้ ผมเห็นตามคำพระพุทธเจ้าบอกผมเท่านั้น ผมจึง
 วิจารณ์พิจารณากล้ากล่าวได้ว่า คุณตีเขาก่อน ฯ

๑ สมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ชักงิ้วใหญ่ จะเถียงก็ไม่ขึ้น เพราะท่านอ้างพุทธภาษิต
 จึงล้มเข้าหาพระเทพกระวี (โต) ว่า ถ้ากระนั้นเจ้าคุณต้องตัดสินระงับอธิกรณ์เรื่องนี้ ว่าใคร
 เป็นผู้ผิด ผู้ถูก โทษจะตกกับผู้ใด แล้วแต่เจ้าคุณจะตัดสินเถิด พระเทพกระวีมีดำพระวันรัตว่า
 พระเดชพระคุณอนุญาติตามใจผม ผมจะชี้โทษชี้คุณให้ยินยอมพร้อมใจกันทั้งคู่ความทั้งผู้พิพากษา
 ให้อธิกรณ์ระงับได้ ให้เวรระงับด้วย สมเด็จพระวันรัตก็อนุญาติ ฯ

๑ พระเทพกระวี (โต) ก็ประเล้าประโลมโน้มน้าวกล่าววรั้มมิกถาพรรณานานิสงษ์
 ของผู้ระงับเวร พรรณาโทษของผู้ต่อเวร ให้โจทก์จำเลยสลกจิต คิดเห็นบาปบุญคุณโทษปรา-
 โมทย์เขาหากัน ท่านจึงแก้ข้อผ้าไตรออกกับเงินอีกสามตำลึง ทำขวัญองค์ที่ศีรษะแตก แยกฯ เท
 ช้เป็นสามสถาน ผู้ตีตอบเอาเป็นหมดเวรจักไม่ตีใครต่อไป ถ้าขึ้นไปตีใครอีก จะลงโทษว่าเป็น
 ผู้ก่อเวรผิดต่อพระบวรพุทธศาสนา มีโทษหนักฐานละเมิด ฯ

๑ ผู้ที่ถูกตีก็ระงับใจไม่อาฆา ไม่มุ่งร้ายต่อก่อเวรอีก ถ้าขึ้นคคในใจทำหน้าที่
 หลงหลอกเอาฉันเป็นผู้ปกครอง หรือขึ้นฟ้องร้องกันต่อไป ว่าฉันเอนเอียงไม่เที่ยงธรรมแล้ว

จะต้องโทษฐานบังอาจหาโทษผู้ใหญ่ โดยหาความผิดมิได้ ทั้งจะเป็นเสีย^๕หนามต่อพระบวร
พุทธศาสนา เป็นโทษใหญ่ร้อนถึงรัฐบาล จะต้องลงอาญาตามรบิลเมือง ฯ

๑ ฝ่ายฉนั้นเป็นคนผิดเพราะเอาแต่ธุระอื่น ไม่สอดส่องดูแลกุวัด ไม่คอยชี้แจงสั่ง
สอนอันเทวาลิก สัทธิงวิหาริก ให้ธุระมรรวิญญ์ จึงลงโทษตามพระวินัยว่าไม่ควร ย่อมเป็นโทษ
แท้ ขอคดีเรื่อง^๕นี้จึงเลิกกระงับไปตามวินัย^๕ พระถานาทัน^๕งฟัง^๕ทงมหาบาเรียนและพระอันคับ
พระคู่ความ ก็สาธุการเห็นดีพร้อมกันอย่างเย็นใจ พระวันวัต (เซ่ง) ก็เห็นดีสงบเรื่องลงเท่านั้น ฯ

๑ คร^๕งหนึ่งพระวัตรระฆังเต็นค่าทำทายกัน^๕ขึ้นอีกคู่ พระเทพกระวี (โต) ท่านเอก
เซนกนังอยู่นอกกุฎิท่าน ท่านแลเห็นเข้า ทั้งไต่ยिनพระทะเลาะกันด้วย จึงลุกเข้าไปในกุฎิ จัด
ดอกไม้รูปเทียนใส่พานรีบเดินเข้าไปในระหว่างวิวาท ชุคองค้ลงนั่งคุกเข้าไปถวายดอกไม้รูป
เทียนพระคู้^๕นั้น แล้วอ้อนวอนวอนฝากตัวว่า พ่อเจ้าประคู้ณ พ่อจงคุ้มฉันด้วย ฉันฝากตัว
กับพ่อด้วย ฉันเห็นจริงแล้วว่า พ่อเก่งเหลือเกิน เก่งพอได้ เก่งแท้แท้ พ่อเจ้าประคู้ณ ลุก
ฝากตัวด้วย เลยพระคู้^๕นั้นเลิกทะเลาะกัน มากุกเข้ากราบพระเทพกระวี ๆ ก็คุกเข้ากราบตอบ
พระ กราบกันอยู่นั้น หมอบกันอยู่นั้นนาน ฯ

๑ คร^๕งหนึ่งสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) นิมนต์เข้าไปเทศน์ที่จวน สมเด็จ
เจ้าพระยาจุดเทียน พระเทพกระวี^๕ขึ้นธรรมาสน์ คร^๕นรับศีลเสร็จแล้ว พวกหัวเมืองเข้ามาหา
สมเด็จเจ้าพระยาหมอบกันเป็นแถว ส่วนตัวเจ้าพระยานั้นเอกเซนกรินน้ำชาไขว่ห่างกำลังพระ-
เทศน์ พระเทพกระวีเลยเทศน์ว่า สัมมามักรินกินน้ำชา มิจฉาหมอบก้มประนมมือ สมเด็จเลย
บาดหลุกเข้าเรือน ส่วนพระเทพกระวีก็ลงจากธรรมาสน์กลับวัตรระฆัง ข้าว่าตึงกันไปนาน ฯ

๑ คร^๕นสมเด็จพระวันรัต (เซ่ง) ถึงมรณภาพแล้ว พระเทพกระวีต้องเป็นผู้ใหญ่
นั่งหน้า คร^๕งหนึ่งเมื่อมีกิจการฉลองสวดมนต์ในพระบรมมหาราชวัง พระเทพกระวีเป็นผู้
ชักนำพระราชาคณะอ่อน ๆ ลงมา คร^๕นสวดเสร็จแล้วยถา พระรับสัพพี แล้วสวดคาถาโมทนา
จบแล้ว พระเทพกระวี (โต) จึงถวายอติเรกขึ้นองค์เดียวว่าดังนี้

อติเรกวสุสตี ชิวตุ อติเรกวสุสตี ชิวตุ อติเรกวสุสตี ชิวตุ ทิฆมายุโกโหตุ
อโรโค โหตุ สุขิโต โหตุ มหาราชา สิทธิกิจจิ สิทธิกัมมิ สิทธิลาโภ ชโยนิจจิ
มหาราชสุส ภาตุ สพพทา ขอถวายพระพร คึง^๕น

สมเด็จพระจอมเกล้าทรงโปรดมาก รับสั่งถามว่า แก่ลัดตัดเติมจะได้บ้างไหม พระเทพ
 กระวี (โต) ถวายพระพรว่า อาตมาภาพได้เปื่อยลาไว้ในตัวบทคาถา สำหรับสมเด็จพระบรมพิตร
 พระราชสมภารเจ้าได้ทรงตรอกลง ตามพระบรมราชอัธยาศัยแล้ว สมเด็จพระจอมเกล้าทรง
 ตรอกข้างตรงที่ขามุอีกบนที่คหนึ่ง ตรอกตรอกลงที่หน้าศัพท์ มหาราชสุส เป็นปรเมนุทรมหาราช
 วรสุส นอกนั้นคงไว้ตามคำพระเทพกระวี (โต) ทุกคำ แล้วตราพระราชบัญญัติประกาศไปทุกๆ
 พระอาราม ให้เป็นขนบธรรมเนียมต้องให้พระราชาคณะผู้หนึ่งหน้าถวายคาถาอติเรกนี้ก่อน จึง
 รับภาตสุสฯ จึงถวายพระพรลาออกจากพระที่นั่งได้ ตลอดจนการพระเมรุ การถวายพระกฐินทาน
 ตามพระอารามหลวง ต้องมีพระราชาคณะถวายอติเรกนี้ ทุกคราวพระราชดำเนิน จึงเป็น
 ราชประเพณีสืบมาจนทุกวันนี้แล ฯ

๑ ครั้นถึงปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ ปี สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึง
 ทรงสถาปนาพระเทพกระวี (โต) ขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ รับหิรัญบัตรมีถานา ๑๐ มีนิตย-
 ภัทร ๓๒ บาท ค่าข้าวสาร ๑ บาทต่อเดือน สมเด็จพระ มีชนมายุ ๗๘ พรรษา ๕๖ ได้เป็นสมเด็จพระ
 พุฒาจารย์ ในปีโสกันต์สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง โสกันต์คราวนั้นมีเขาไกรลาส รวมทั้งได้
 รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นราชาคณะ เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ เป็นเจ้าอาวาสวัดระฆังมาได้
 ๑๕ ปีจึงได้เป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ในปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗ เป็นปีที่ ๑๕ ใน
 รัชกาลที่ ๔ กรุงเทพมหานครแล ฯ

๑ ครึ่งหนึ่งมีราชการโสกันต์ สังฆการีวางฎีกาว่าอย่ารุ่งถึง แล้วถวายพระพรถวาย
 ชัยมงคลคาถา พระฤกษ์โสกันต์ วางฎีกาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ครั้นได้เวลาอย่ารุ่งตรง
 ทานก็มาถึง พระมหาปราสาทยังไม่เปิดพระทวาร สมเด็จพระพุฒาจารย์ก็มานั่งอยู่บนบันไดพระมหา
 ปราสาทชั้นบน แล้วท่านก็สวดชัยมงคลคาถาชั้นโตโพธิยาล้นอยู่องค์เดียว สามจบแล้ว ท่านก็
 ไปฉันท้ำที่ทิมสงฆ์ แล้วท่านก็ไปพักจำวัดในโรงม้านั้น ในพระบรมมหาราชวัง ครั้นเวลา
 สามโมงเช้า เสด็จออกจวนพระฤกษ์ สังฆการีประจุพระราชาคณะประจำที่หมดยังขาดแต่สมเด็จพระ
 พุฒาจารย์องค์เดียว เทียวตามหากันล้นไปหมด สมเด็จพระจอมเกล้าทรงกริ้วใหญ่ พวก
 ทนายเลือกสนมใน บอกต่อ ๆ กันเข้าไปว่าได้เห็นสมเด็จพระพุฒาจารย์เข้าไปในโรงม้านั้น พวกสังฆการี
 เข้าไปค้นคว้าเอาองค์ท่านมาได้ ช่วยกันรื้อกันค้นส่งเข้าไปในพระทวาร ครั้นทอดพระเนตร

เห็นก็กริ้วแหว รับสั่งว่าถอด ๆ ไม่ระวังวังนาราชการ เป็นขุนนางไม่ได้แจกคืน ๆ เร็ว ๆ เอาชยันโตที่เดียว ข้าราชการก็เดินชยันโตจนถึงอาสน์สงฆ์ แล้วนั่งลงเข้าแถวสวด พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงคิบบพระเมาศี พระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่ ก็คิบบแลโกนเป็นลำดับไป ครั้นเสร็จแล้วทรงประเคน อังคาสพระสงฆ์แล้วเสด็จเข้าในพระฉาก ฯ

๑ ข้าราชการนั้นแลแล้วก็นั่งนิ่ง เสด็จออกแรงให้ยถา ข้าราชการก็ยถาแต่ไม่ตั้งตาลีบัต เวลา^๕นั้นพระธุระมาก มัวหันพระภักตร์ไปรับสั่งราชกิจอื่น ๆ พระพุฒาจารย์โต ก็เดินคุ่ม ๆ รับออกไปลงเรือข้ามฟาก พอแปรพระพักตร์มารับสั่งว่าถวายอดิเรก จะรีบ ฯ พระราชาคณะรอง ๆ ลงมา ก็ไม่มีใครกล้านั่งงันกันไปหมด รับสั่งถามว่า อ้าวสมเด็จหายไปไหน เขาทูลว่าท่านกลับไปแล้ว อ้าวพัตยังอยู่ ชรอยจะทำใจน้อยไม่เอาพัตไป เร็วเอาพัตไปส่งให้ตัวมาถวายอดิเรกก่อน สังฆการีรับออกเรือตามร้องเรียก เจ้าคุณชอรับ นิมนต์กลับมาก่อนมาเอาพัตแจก ท่านร้องตอบมาว่า พ่อจะมาตังสมเด็จกลางแม่น้ำได้หรือ สังฆการีว่ารับสั่งให้หา ท่านก็ข้ามกลับมาเข้าทางประตูต้นสน คุ่ม ๆ ขึ้นมาบนพระปราสาท แล้วรับสั่งให้ถวายอดิเรกเร็ว ๆ ฯ ทูลว่าขอถวายพระพร ถวายไม่ได้ ฯ รับสั่งถามว่าทำไมถวายไม่ได้ ฯ ทูลว่า ขอถวายพระพร เหตุพระราชบัญญัติตราไว้ว่า ให้พระราชคณะถวายอดิเรก บัดนี้อาตมาภาพกลายเป็นพระอันดับแล้ว จึงไม่ควรถวายอดิเรก ขอถวายพระพร ฯ รับสั่งว่าอ้อจริง ๆ เอาสติงกันใหม่ กรมวังออกหมายตังสมเด็จ บอกวิเศษเลี้ยงพระอีก สังฆการีวางฎีกาเอาพระชุดนี้ก็ได้ วิเศษทำไม่ทันก็ทำแต่น้อยก็ได้เพียง ๕ องค์ ศุภรัตน์เตรียมผ้าไตรตั้งและไตรพระชยันโต แล้วเสด็จ พวกสังฆการี วางฎีกาพระชุดโสกันต์กำหนดเวลา เลยกลับไม่ได้

ครั้นเวลา ๕ โมงเสด็จออกทรงประเคน พระฉันแล้ว (ประกาศตังสมเด็จ) ทรงประเคนหิรัญบัตร ประเคนไตร บาตร ตาลีบัต ย่อม พระชยันโต คราวนี้สมเด็จยกไตรแพรครอง กลับเข้ามาอนุโมทนาแล้วถวายอดิเรก ถวายพระพรลา เป็นอันเสร็จการไปคราวหนึ่ง ฯ

๑ ครั้งหนึ่งเข้าไปฉันในพระบรมราชวัง ได้ทรงประเคนไตรแพรท่านก็นำไตรแพรนั้นเช็ดปากเช็ดมือย่องไปหมด รับสั่งทักว่าไตรเขาดีดี เอาไปเช็ดเประอหमत ท่านตอบว่า อะไรถวายได้ ผ้าเช็ดมือถวายไม่ได้ อาตมาภาพก็ต้องเอาผ้าไตรของอาตมาเองเช็ดอาตมาเอง เป็นอันได้บริโภคของท่ายกแล้ว ไม่เป็นสัทธาเทยวินิบาต ฯ

๑ ครั้งหนึ่งเข้าไปฉันในพระบรมมหาราชวังอีก ถวายเงินองค์ละ ๒๐ บาท สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลกพรรณมาลีพริ้งพวดี ทรงทักว่าอ้าว พระเจ้าจับเงินได้หรือ ขอถวายพระพร เงินพระเจ้าจับไม่ได้คิดวินัย แต่ขรัวโตชอบ เรื่องเพลง ๆ ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ ตั้งแต่เป็นพระธรรมกิตติ มาจนเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ต่อหน้าที่นั่งเสมอ ๆ มา แต่ก็ทรงอภัย ข้าพระพุทธบาทนางวัลลภอีกด้วย ถึงวันรวบเงินนี้ ก็รางวัลอีก ๓๐ บาท รวบใส่ย่ามทันที ครั้นหัวคอนย่ามออกมา คนนั้นล้วงบ้าง คนนั้นล้วงบ้าง จนหมดย่าม ท่านคุยพึมว่าวันนี้รวยใหญ่ ๆ ๆ

๑ ครั้นคราวหนึ่งนักองค์ด้วง เจ้าแผ่นดินเขมร กลุ่มพระหทัยมีไบบอกเข้ามากราบบังคมทูลพระกรุณาให้ทรงทราบ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดให้เผด็จสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้ออกไปแสดงธรรมโปรดนักองค์ด้วง ณ เมืองเขมร คราวนี้สมเด็จพระพุฒาจารย์ถึงกับบ่นที่วัดระฆังว่า สมเด็จพระนั่งเกล้าก็ไม่ใช่โง่แต่จะใช้ขรัวโตไม่ได้ สมเด็จพระจอมเกล้าฉลาดว่องไว กลับมาได้ใช้ขรัวโต ๆ

๑ ครั้นถึงวันกำหนด ท่านก็พาพระธาดา ๔ รูปไปลงเรือสยามูปสัคัมภ์ เจ้าพนักงานไปส่งถึงเมืองจันทบุรี แล้วขึ้นเกวียนไปทางเมืองตราด ไปถึงหมู่บ้านแห่งหนึ่งแขวงเมืองตราคนั้น เป็นตำบลที่มีเสือชุมมาก มันเผ่นเข้าขวางหน้าเกวียน เวลารอน ๆ จวนค่ำ คนนำทางหน้าเกวียนจุดพลองเล่นตีกับเสือ เจ้าเสือแยกเขี้ยวหือใส่รูกขนานบ คนถือพลองถอยหลังทุกที จนถึงหน้าเกวียนสมเด็จพระเจ้าคนหน้าเกวียนยกเท้ายันคนถือพลองไว้ไม่ให้ถอย ๆ

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ ท่านเห็นเสือมีอำนาจมาก ท่านจึงบอกว่าเสือเขาจะรุกรานคนเดียวคอกจะ ฉันทจะพูดจาขอทุเลาเสือสักคืนในที่นี้ ครั้นแล้วท่านก็ลง ส่งเกวียนส่งคนให้ไปคอยอยู่ข้างหน้า ท่านก็นอนขวางทางเสือเสีย เสือกินงั้เผ่าท่านคืนหนึ่ง เสือกก็ไปไหนไม่ได้ จะไปไล่คนอื่นก็ไปไม่ได้ต้องเผ่ายามสมเด็จพระเจ้าคนรุ่ง ครั้นเวลาเช้าท่านเชิญเสือให้กลับไป แล้วท่านลาเสือว่า ฉันทมาก่อนจะ เพราะมีราชกิจใช้ให้ไปจะ ว่าแล้วท่านก็เดินตามเกวียนไปทันกันแล้วท่านเล่าให้พระครูปลัดพั่ง (พระครูปลัดคือพระธรรมถาวรเดียนั้น) พวกครวก็หุงต้มเลี้ยงท่าน เลี้ยงกันเสร็จแล้ว ก็นิมนต์สมเด็จพระเจ้าคนเกวียนคนลาก ท่านไม่ชอบวัวควายเทียมเกวียน ๆ

๑) ครั้นไปถึงเมืองตะบอง ข้าหลวงฝ่ายสยามบอกการเข้าไปถึง กรมเมืองเมืองเขมร กรมเมืองทราบแล้ว นำความทูลนํ้ากองค์ด้วงเจ้าเมืองเขมร ๆ ทรงทราบแล้วส่งคนนำแคว่ออกไปรับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ เข้าไปถึงวังใน กระทำความเคารพปฏิสนฐานปราศยปรนนิบัติแก่สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ แล้วสั่งให้จัดการเลี้ยงดูข้าหลวง และผู้คนที่เชิญสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ แล้วให้จัดที่พักที่อยู่ให้ตามสมควร ครั้นเวลาเช้าจัดแจงตั้งธรรมาสน์ บอกกล่าวพระยาพระเขมร และเจ้านายฝ่ายเขมรตลอดคพอก้า ฤทธิชัยเขมร ให้มาฟังธรรมของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จอมปราศยสยาม สมเด็จพระเจ้ากรุงสยามรับสั่งโปรด ให้สมเด็จพระพุฒาจารย์มาโปรดเขมร เขมรทั้งหลายต่างก็ยินดีเต็มใจ พร้อมใจกันมาฟังเทศนา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทุกถ้วนคน ฯ

๑) ครั้นเพลแล้วก็อาราธนาให้ชนเทศน์ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ก็เลือกเฟ้นหาธรรมะนำมายกขึ้น แสดง ช้แจงและแปลแก้ไขเป็นภาษาเขมร ให้พวกเขมรเข้าใจต่อตลอดมา ถึงพระมหากษัตริย์ ธิคุณของกรุงสยามด้วย เชื่อมกับศาสนปสาสน์และพระรัฐสฐะปสาสน์ ให้กลมเกลียวกลืนกัน เทศน์ให้ยึดโยงหยั่งถึงกัน ช้กเอาเหตุผลตามชาติกต่าง ๆ พระสูตรต่าง ๆ ทางพระวินัยต่าง ๆ อานิสงฆ์สันติภาพและอานิสงฆ์สามัคคีธรรม นำมาปรุงเป็นเทศนากัณฑ์หนึ่ง ครั้นจบลงแล้วนํ้า กองค์จันทร์มารดานํ้ากองค์ด้วง ได้สละราชบุตราชริตา บุษารธรรม และสักการะด้วยแก้วแหวน เงินทองผ้าผ่อน และช้ชชะโภชาหารตระการต่าง ๆ เขมรนอกนั้นก็เลื่อมใส เห็นจริงตามเทศนา ของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ทุกคน และต่างก็เกิดความเลื่อมใสในองค์เจ้าประคุณสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ฯ

๑) สมเด็จพระพุฒาจารย์ จึงได้ฝากนางธิดากุมารี ไว้กับ มารดาเจ้านํ้ากองค์ด้วง รับมา แต่เจ้ากุมารชายคนเดียว นํ้ากองค์ด้วงเจ้าเมืองเขมรจึงจัดการส่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ มีเกวียนส่งเข้ามาจนถึง เมืองตราด เจ้าเมืองตราดจัดเกวียนส่งมาถึงเมืองจันทบุรี เจ้าเมืองจันทบุรีจัดเรือใบเรือเสาส่งเข้ามา ถึงกรุงเทพพระมหานครจอดหน้าวัดระฆังที่เดียว ฯ

๑) ครั้นรุ่งเช้าสมเด็จพระพุฒาจารย์จึงเข้าไปในพระบรมมหาราชวังเสด็จออกมารับและทรง สดับรายงาน การที่ไปและไปถึง และเจ้าเขมรยินดีรับรองเลื่อมใส ได้เทศน์โปรดด้วยช้ชอันนั้น นำ ช้ชอันนั้นเทียบช้ชอันนั้น ให้เจ้าเขมรเข้าใจด้วยนัยอย่างนั้น ลงมติอย่างนั้นตลอดเสนาเขมรทั่วกัน เขมรบุษารธรรมเป็นธรรมพลีบรรณาการมาอย่างนั้นเท่านั้น ของเท่านั้น ๆ ให้ทรงถวายโดย ละเอียดทุกประการ ฯ

๑ สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบรายงานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) บรรยายถวาย เป็นที่พอพระราชหฤทัยยิ่งนัก ทรงนิยมชมเชยความสามารถของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงทรงยินดีถวายเครื่องภัณฑ์ที่ได้มานั้น จงเป็นสรรพสิทธิของเจ้าคุณทั้งหมด ทั้งทรงพิจารณาว่าเจ้าคุณประสงค์สิ่งอะไร พอที่โยมจะอนุญาตได้โยมก็จะถวาย แล้วก็เสด็จขึ้น สมเด็จพระพุฒาจารย์ก็กลับวัดระฆัง ฯ

๑ ครั้นหายเหนื่อยสองสามวัน จึงเข้าไปในพระบรมมหาราชวัง เสด็จออกมารับ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขอลถวายพระพรขอพระบรมราชานุญาตที่ดินที่วัดเกตุไชโยเท่านั้นว่า ขอพระบรมราชานุญาตสร้างพระใหญ่หนึ่งหน้าตัก ๘ วา ไว้ในอำเภอไชโย ขอให้ทรงพระกรุณารับสั่งเจ้าเมืองกรมการให้วัด ให้มีพระราชลัญจกรประทับ รับสั่งว่าดีแล้ว จึงเป็นแบบที่ต้องขอพระบรมราชานุญาตก่อน ต้องมีบัตรพระราชลัญจกรอนุญาตแล้ว จึงเป็นวิสุคาม ทรงพระกรุณาโปรด มีใบพระบรมราชานุญาต ประทับตราแผ่นดิน ถวายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เลยตราพระราชบัญญัติวิสุคามสีมาต่อไปในคราวนั้นเป็นลำดับกันมา ฯ

๑ สมเด็จพระเจ้าหน่อยครองนครจำปาศักดิ์เทศน์จากเมืองเขมรลงเป็นอิฐเป็นปูนเป็นทราย เป็นค่าแรงคนงาน เป็นทุนรองงานขึ้นไปจัดการสร้างพระพุทธรูปองค์ใหญ่ ณ ที่ริมวัดเกตุไชโย เจ้าเมืองกรมการก็มาราววัดที่ตามที่มีท้องตราบังคับ ราชบุรุษทั้งปวงให้สมเด็จพระเจ้าหน่อย สมเด็จพระเจ้าหน่อยทั้งวัด และชที่สร้างพระวิหารวัดเกตุ สำหรับคลุมองค์พระ และชที่ถานสุกะชี่ ชที่สร้างองค์พระ ราชบุรุษก็วัดตามประสงค์ ชที่โบสถ์ด้วย ชที่อุปจารทั้งหมดด้วยรวมเนื้อที่วัดเกตุไชโยมีประมาณแจ้งอยู่ในบัญชีहरการของหลวงเสร็จแล้ว ฯ

๑ เมื่อกำลังสร้างพระใหญ่องค์นี้ พระยานิกรบดินทร์ และอำมาตย์ราชตระกูลราษฎร พ่อค้าแม่ค้า คฤหบดี และสมเด็จพระจอมเกล้า สมเด็จพระปิ่นเกล้า และแขก ฝรั่งเศส เขมร ลาว มอญ จีน ก็ได้เข้าส่วนด้วยมากบ้างน้อยบ้าง สร้างอยู่นานเกือบสามปีจึงสำเร็จ จึงได้ถวายวัดไชโย เป็นวัดหลวง พระราชทานนามว่าวัดเกตุไชโย พระก็ถวายพระนามว่าพระเกตุไชโย แปลว่าพระธงไชย วัดธงไชย ในอำเภอไชโย จังหวัดอ่างทอง มีอธิบายว่ารถ ต้องมีธงที่อรนถเป็นที่ปรากฏ ประเทศเมืองหลวงว่าราชรัฐระ ต้องมีธงทุกประเทศ ทุกชาติ ทุกภาษา พระศาสนาก็ควรมีธง

ประกาศให้เทวดามนุษย์ รู้ว่าประเทศนั้นนับถือพระพุทธศาสนา จึงสมมุติพระพุทธรูปองค์ใหญ่ขึ้น เป็นประจักษ์ตั้งธงไชย ให้ปลิวไปปลิวมาปรากฏทั่วกัน เหตุนี้เทพยดาผู้มีฤทธิ์ จึงเข้าสถิตย์ใน องค์พระปฐมมากร จึงได้สกัดสิทธิ์ล่อขจร ทว่านาทิสภาภคย์ คนหมู่มากระแสนสรวงบวงบน ให้คุ้มกันรักษาช่วยทุกข์ร้อนยากจน บางคนบางคราวก็ได้สมมาตร์ปรารธนา จึงมีผู้สักการะบูชามิได้ขาด เป็นด้วยอำนาจสำเร็จฐานของสมเด็จพระบรมพิตร พระราชสมภารเจ้าทุก ๆ พระองค์ทรงปนิธาน ไว้อย่างหนึ่ง เป็นไปด้วยความสัจความความจริงที่ตีที่แท้ ที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านแน่วแน่นอยู่ในเมตากรุณา หวังว่าจะให้เป็นประโยชน์แลความสุขสวัสดิมงคล แก่ปัจฉิมชนิกชน แต่บัดนี้ที่นับถือพระพุทธศาสนา ได้บูชาได้หยั่งน้ำใจแน่วแน่นลงไป ถึงคุณพระพุทธรเจ้าว่า มีพระคุณแก่สัตว์โลกพื้นประมาณ พระจึงบันดาลเปล่งแสงออกด้วยอำนาจเทวดารักษา แสดงอิทธิฤทธิ์ ออกรับเส้นสรวงบวงบน ของคนที่ตั้งใจมาจริงจึงให้สำเร็จประโยชน์สมคิดทุกสิ่งทุกประการ ฯ

๑ แผละในขณะระหว่างการสร้างพระนั้น ท่านได้ขึ้นไปดูแลกิจการต่าง ๆ อยู่เสมอ ได้ตั้งพระสมุห์ไว้องค์หนึ่ง ชื่อพระสมุห์จัน พระสมุห์จันได้เล่าให้ใคร ๆ ฟังอยู่เสมอว่า ได้ตามสมเด็จพระพุฒาจารย์ว่า พระโพธิสัตว์นั้นจะรู้จักได้อย่างไร สมเด็จพระพุฒาจารย์ของท่านว่าจงกล่าวเช่นขรัวโตครั้น พระสมุห์และใคร ๆ กล่าวเช่นก็เห็นเป็นกระดูกก่อนเดี๋ยวนั้น ฯ

๑ ครั้งหนึ่งท่านตั้งขรัวตาขุนเณรเป็นพระวัดชีปะขาว เป็นที่พระอุปัชฌาย์ เมื่อแห่จากวัดมาวัดเกตุไชโยแล้ว นั่งพร้อมกันบนอาสน์สงฆ์ สมเด็จพระพุฒาจารย์เข้าไปกระแทกกลาง ที่ตักขรัวตาขุนเณรแล้วออกจากราวว่า ฉันทให้ท่านเป็นอุปัชฌาย์หน้าจำ พระอื่นก็เศกขยันโตโพธิยา ฯ

๑ ขรัวตาทองวัดเกตุไชโยเล่าว่า ท่านได้ทันเห็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ผู้ใหญ่วัดเหนือพระโตแล้วเอาเงินใส่ไว้ ๑ บาท เอากระเบื้องหน้าวัวปิดหลุมไว้ ครั้งหนึ่งท่านขึ้นไปตรวจงานที่วัดเกตุไชโย ท่านบ่าวร้องชาวบ้านมาช่วยกันทำบุญเลี้ยงพระบนศาลา ท่านแจกทานของท่านคนละเหรียญยศ ๑ ในรัชกาลที่ ๔ กับผ้าขาวคนละผ้ามืดจนทั่วกันหมดทุกคน ครั้นตอนสุดท้ายพระแล้ว ท่านขึ้นไปที่วัดเกตุไชโย สัปบุรุษเอาแคร่คนหามลงไปรับท่าน ครั้นท่านนั่งมาบนแคร่แล้วสองมือเหนียวแคร่ไว้แน่น ปากก็ว่าไปไม่หยุดว่า ห้ามเขาดิ ๆ จ๊ะ อย่าให้เขาดกหน้าจำ เขาเป็นของหลวงหน้าจำ ฯ

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านทำแปลก ๆ ทำชั้น ๆ พุคแปลก พุคชั้น ๆ แต่
 พุคทำแล้วแล้วไม่ซำยกรำไป ได้ปรากฏทันตาเห็นทันหูได้ยินแจ้ว ๆ แว่ว ๆ อยู่จนทุกวันนี้ เมื่อ
 การสร้างพระเสร็จถวายเป็นวัดหลวงแล้ว ทรงรับเข้าทะเบียนแล้ว ท่านอยู่ในกรุงเทพก็ไม่มีเวลา
 ว่างเปล่าสักวันเดียว มีผู้คนไปมาหาสู่ไม่ขาดสาย จนท่านต้องนำบัสสาวะสาตกุฎีบ้าง เอาทาหัว
 บ้างจนหัวเหลือง ต้องมาพักผ่อนอารมณ์ในป่าช้าฝักบัววัดสระเกษ เป็นที่สำราญของท่านมาก จน
 พวกวัดสระเกษหล่อรูปท่านไว้ ปรากฏจนทุกวันนี้ กุฎีเก่าเขาสร้างถวายท่านหลังหนึ่ง ท่านเขียน
 ภาษิตไว้ในกุฎีนี้ บทหนึ่งยาวมาก จำได้บ้าง ๒ วรรคท่านว่า “อย่าอวดกล้ำกับผี อย่าอวดดีกับ
 ตาย” บางวันก็ไปพักผ่อนอยู่ในวัดบางขุนพรหม มีคนแถบนั้นนิยมนับถือท่านมาก บางราย
 ถวายที่สวนเข้าเป็นที่วัดก็มาก เต็มไปทั้ง ๔ ทิศทางตะวันตกถึงแม่น้ำ ซึ่งเป็นวัดทั้ง ๒ อยู่ในวัด
 นี้ ผงเหนือจดคลอง ตวันออกก็เป็นพรมแดนกับบ้านพานบ้านหล่อพระนคร เป็นวัดกลางสวน
 ท่านจึงสร้างพระ กิจจะสร้างพระปางโปรดยักษณ์หนึ่งในป่าไม้ตะเฝียน ท่านคิดจะทำพระนั่งบน
 โตไม้ตะเฝียนใหญ่ ท่านจึงเตรียมอิฐ ปูน ทราย ช่างก่อ แต่เป็นการไม่เร่ง ท่านก่อต่อไม้ชั้น
 ก่อนแล้วก่อขาพระเป็นลำดับขึ้นไป อนุมาณดูราว ๆ ปีเถาะนพศก จุลศักราช ๑๒๒๙ ปี ทำ
 พระพิมพ์ ๓ ชนิด สามชั้นนั้น ๘๔๐๐๐ องค์ ทำด้วยผงบ้างลานจานเผาบ้าง กระจาดว่าวเขียน
 ยันต์เผาบ้าง ปูนบ้าง น้ำมันบ้าง ชั้นบ้าง ปูนแดงบ้าง น้ำลายบ้าง เสดกบ้าง เมื่อเข้าไปมองดูคน
 ตำคนโคลก มีจามมีไอขึ้นมา ท่านก็บอกว่าเอาใส่เข้าลงด้วย เอาใส่เข้าลงด้วย แล้วว่าคืนก็จะ ดี
 หนักจะ เสร็จแล้วตำสมปูนเพชร กลางคืนก็นั่งภาวนาไปกดพิมพ์ไป ตั้งแต่ยังเป็นพระเทพกระวี
 จนเป็นพระพุฒาจารย์ พระยังไม่แล้ว ยังอีก ๘ หมื่น ๔ พันที่สามกับที่สี่ ฯ

๑ ครั้นถึงปีมะโรงสัมฤทธิ์ศก จุลศักราช ๑๒๓๐ ปี ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น
 ๑๕ ค่ำ เวลายามกับ ๑ บาท นาฬิกา สมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 เสด็จสวรรคต พระชนมายุศม์ได้ ๖๔ พรรษา เถลิงถวัลย์ราชได้ ๑๗ ปี ๖ เดือนกับ ๑๔ วัน
 เวลานั้นอายุสมเด็จพระเจ้าได้ ๘๑ ปี เป็นสมเด็จพระเจ้าได้ ๓ ปีเศษ ฯ

๑ เมื่อสมเด็จพระทราบเห็นว่า สมเด็จพระจอมเกล้าสวรรคตแล้ว ท่านเดินร้องไห้รอบวัด
 เดินบ่นไปด้วยร้องไห้ไปด้วยว่า สิ้นสนุกแล้ว ๆ ครั้งนี้ ๆ สิ้นสนุกแล้ว เดินร้องไห้โฮ ๆ รอบ
 วัดระฆัง ดังจนใคร ๆ ได้ยิน ครั้นสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้า

อยู่หัวชนเถลิงถวัลยราชสมบัติตั้งแล้ว สมเด็จพระพุทธอาจารย์ (โต) จึงทำพระพิมพ์ ๕ ชั้น ๗ ชั้น ๙ ชั้น ชั้นอีก ตั้งใจว่าจะถวายสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ฯ พิมพ์แล้วครั้งก่อนนั้นได้แอบปั้นจุไว้ในพระเกตุไชโยหมด แล้วพิมพ์พระ ๕ ชั้น ๗ ชั้น ๙ ชั้น รวมกันให้ได้ ๘๔๐๐๐ เท่ากับพระธรรมชั้น ๓ กำลังพิมพ์อยู่ วิธีกระทำเช่นครั้งก่อน แปลกแต่เสกข้าวในบาตรใส่ด้วยจานหนังสือใส่บาตรไปด้วย ไปบิณฑบาตรก็จานหนังสือไปด้วย แล้วทำผงลงตัวเขียนยันต์ ทำปูนเพ็ชรพิมพ์ไปทุกวัน ๆ กลางวันไปก่อทำพระวัดบางขุนพรหม เจริญทิวาวิหารธรรมด้วย คุณช่างเขียนออกแบบกะส่วนให้ช่างเขียน ๆ ประวัตของท่านชั้นที่ผ่านมาแล้วแต่ต้นจนจบตลอด จนท่านนมัสการพระพุทธบาท ตั้งแต่เป็นพระมหาโตมา จนเป็นพระพุทฺธอาจารย์ (โต) ก็ยังชั้นพระพุทธบาทตามฤกษ์เสมอ เมื่อครั้งทูลกระหม่อมพระ คือสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงผนวชอยู่วัดถมอราย (ราชาธิวาส) ยังทรงซักถามพระมหาโตว่า ท่านเชื่อพระบาทลพบุรีเป็นของแท้หรือพระมหาโตทูลว่า เป็นเจดีย์ที่น่าปลาตเป็นที่ไม่ขาดสักการะ ฯ

๑ ครั้งเมื่อสมเด็จพระพุทฺธอาจารย์ (โต) ยังเป็นมหาโตในแผ่นดินพระนั่งเกล้า ทูลกระหม่อมพระยังเป็นพระราชอาคันตุกะเจ้าอาวาสวัดถมอราย ได้นิมนต์มหาโตไปสนทนาด้วยเป็นทางที่จะชวนเข้าหมู่ รับสั่งถามว่ามีบุรุษสองคนเป็นเพื่อนเดินทางมาด้วยกัน คนทั้งสองเดินมาพบใหม่เข้า จึงทิ้งปอที่แบกมาเสียเอาใหม่ไป อีกคนหนึ่งไม่เอาคงแบกเอาปอไป ท่านจะเห็นว่าคนแบกปอดีหรือคนแบกใหม่ดี ฯ

๑ มหาโตทูลเฉลยไปอีกทางหนึ่งว่า ยังมีกระต่ายสองตัว ขาวตัวหนึ่ง ดำตัวหนึ่ง เป็นเพื่อนร่วมหากินกันมาช้านาน วันหนึ่งกระต่ายสองตัวเที่ยวและเล็มหญ้ากิน แต่กระต่ายขาวเห็นหญ้าอ่อน ๆ ผึ่งฟากโน้นมีชุมจึงว่ายน้ำข้ามฟากไปหากินผึ่งข้างโน้น กระต่ายดำไม่ยอมไปทนกินอยู่ผึ่งเดียว แต่เห็นมากกระต่ายขาว ก็ว่ายน้ำไปหาหญ้าอ่อนกินผึ่งข้างโน้นอยู่เรื่อย วันหนึ่งขณะที่กระต่ายขาวกำลังว่ายน้ำข้ามฟาก บังเกิดลมพัดจืด มีคลื่นปั่นป่วน กระแสน้ำเชี่ยวกรากพัดเอากระต่ายขาวไป จะเข้าผึ่งไหนก็ไม่ได้ เลยจมน้ำตายในที่สุด ส่วนกระต่ายดำก็ยังเที่ยวหากินอยู่ได้ไม่ตาย ฝ่ายลูพี่พระบาทลองทำนายว่ากระต่ายตัวไหนจะดี ฯ

(ทั้งสองเรื่องนัยอันนี้ เชิญออกความเห็นเอาเอง)

๑ เมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยายคันทิวแพ่งเก็บตลาดเอาผลกำไร
 ได้มาก แกรู้ว่าในหลวงทรงโปรดผู้ทำบุญสร้างวัด แกรจึงสร้างวัดด้วยเงินรายได้ของแก สร้าง
 เป็นวัดไว้ที่ในตรอกแพ่ง พระนคร ครั้นวัดแล้ว แกรทูลขอพระราชทานนาม ทรงพระกรุณา
 โปรดพระราชทานนามว่า วัดคณิกาผล แกรจึงนิมนต์มหาโตไปเทศน์ฉลอง มหาโตเทศน์ว่าเจ้า
 ภาพึกคิดเพื่อเหตุเช่นนี้ทำด้วยผลบุญรอนอย่างนี้ ย่อมได้อานิสงฆ์สิ่งสิ่ง เช่นตากับยายฝังเงิน
 ฝังไว้ที่สภารองหน้าบันได เงินสิ่งสิ่งหนึ่งไปเข้าคลังเศรษฐี ไปติดอยู่กับเงินก้อนใหญ่ของ
 เศรษฐี ตาจึงซุกตามรอยที่เงินหนึ่งไปเข้าไปจนถึงบ้านเศรษฐี เศรษฐีจึงห้ามมิให้ซุก ตาก็จะ
 ซุกให้ได้ อ้างว่าจะซุกตามไอน้อยไปหาอายใหญ่ เศรษฐีจึงถามว่าอายน้อยคืออะไร ตาก็บอกว่า
 อายน้อยคือเงินที่เทวดาให้ผมสิ่งสิ่ง เศรษฐีมั่นใจว่า เงินในคลังมีแต่ก้อนใหญ่ ๆ ทั้งนั้น
 เงินน้อยหามีไม่ จึงทำตาว่า ถ้าซุกตามได้เงินสิ่งสิ่ง เราจะทำขวัญให้ตาค้นเท่าตัว ถ้า
 ซุกตามไม่ได้จะเอาเรื่องกับตาฐานเป็นคนร้ายบุกรุก ตาก็ยินยอมเลยซุกต่อไปได้พบเงินสิ่งสิ่ง
 คลานเข้าไปกอดกับเงินก้อนใหญ่ของเศรษฐีอยู่ เศรษฐีก็ยอมให้ตาปรับตามที่ตกลงกันไว้ ครั้น
 เอาตัวตาขึ้นชั่ง ก็ได้น้ำหนักเพียงแค่สิ่งสิ่งตามที่เทวดาเคยชั่งให้ ด้วยผลบุญที่ทำไว้น้อยตั้ง
 มวลไว้ผิดฐาน ดังเจ้าของวัดนี้สร้างลงไปจนแล้วเป็นการดี แต่ฐานตั้งไม่ถูกบุญใหญ่ ผลจึงใหญ่
 ไปไม่ได้คงได้สิ่งสิ่งของเศษบุญเท่านั้น ๆ

๑ เจ้าของวัดซัดใจโกรธหน้าแดง แกรเกือบจะค่าเสียอีก แต่เกรงเป็นหมิ่นประมาท
 แกรประเคนเครื่องกัณฑ์กระแทก ๆ ดังกุกกักใหญ่ แกรขึ้นไปเชิญเสด็จทูลกระหม่อมพระ
 ประทานธรรมบอกอานิสงฆ์บ้างต่ออีกกัณฑ์ ทูลกระหม่อมทรงแสดงถึงจิตของบุคคลที่ทำกุศลว่า
 ถ้าทำด้วยจิตผ่องใสไม่ขุ่นมัวจะได้ผลมาก ถ้าทำด้วยจิตขุ่นมัวย่อมได้ผลน้อย ดังเช่นสร้างวัดนี้
 ด้วยเรื่องขุ่นมัวทั้งนั้น แต่ท่านมหาโตท่านชกนิทานเรื่องทุกคะตะบุรุษที่เคยทำกุศลเศร้าหมอง
 ไว้แต่บุเรชาติ ครั้นมาชาตินี้ได้อดีตภาพเป็นมนุษย์เหมือนเขา แต่ยากจนจึงได้ไปอ้อนวอนขอ
 เงินเทวดาที่ต้นไม้ใหญ่ เทวดารำคาญจึงชั่งตัวบุรุษนั้นแล้วให้เงินตามน้ำหนัก ครั้นจะให้ก็น้อย
 ก็กลัวว่าแกล้งให้ ครั้นจะให้มากก็ไม่เห็นมีบุญคุณ ควรจะได้มาก เทวดาจึงชั่งตัวให้เขาจะได้สิ้น
 ธุระต่อว่าต่อขาน ชั่งให้ตามน้ำหนักตัวเป็นอันหมดแรงที่จะค้อนตึงต่อว่า เรื่องนี้ในฎีกาพระ
 อภิธรรม พระฎีกาจารย์ท่านแต่งไว้ทำฉากให้พระมหาโตตัดสินบุญรายนี้ ว่าได้ผลแห่งบุญจะ

อำนาจเพียงเล็กน้อย คือท่านแบ่งบุญเป็น ๘ ส่วน คงได้ผลแต่ ๓ ส่วน เหมือนเงิน ๑ บาท
 แยกเฟืองไว้ห้าหายไปถึงเสีย ๕ เฟืองคือ ๕ ส่วน คงได้แต่ ๓ ส่วน นี่ยังนึกทีเดียว ถ้าเป็น
 ความเห็นของข้าเจ้าแล้ว คงจะตัดสินใจให้ได้บุญเพียงสองไฟเท่านั้น ในการสร้างวัดด้วยวิธีคิด
 ในใจไว้แต่เดิมเท่านั้น มีดีเท่านั้น เอวัง กัม ๓

(เทศน์ ๒ กัณฑ์ ๕ คอวผู้สดับคิกวินิจฉัยเอาเอง)

๑) หนึ่งในแผ่นดินสมเด็จพระจอมเกล้า สมเด็จพระพุทธมหาราช (โต) แต่เมื่อครั้ง
 ยังเป็นพระเทพกระวี ได้เคยเทศน์คู่กับพระพิมลธรรม (ตึก) วัดพระเชตุพนเสมอ เป็นคู่
 เทศน์ที่เผ็ดร้อนถึงอกถึงใจคนฟัง จนความทราบถึงพระกรรมสมเด็จพระจอมเกล้า ทรงนิมนต์
 เจ้าคุณทั้ง ๒ เข้าไปเทศน์ในพระบรมมหาราชวังครั้งหนึ่ง สมเด็จพระจอมเกล้าทรงติดใจ
 พระราชทานให้สิ่งเฟื่อง พระเทพกระวีไหวทัน หันมาบอกพระพิมลธรรมว่า เจ้าตึกเจ้าตึก
 เจ้าตึกหรือยัง ๓ พระพิมลธรรมถามว่าจะให้รู้อะไรหนา ๓ อ้าวท่านเจ้าตึกยังไม่รู้ตัวจริง ๓
 แฮะ ๓ ท่านเจ้าตึกถามรุกใหญ่กว่า จะให้รู้อะไรอีก นอกคอกเปล่า ๆ ๓ พระเทพกระวีว่า
 จะนอกคอกทำไม เรามาเทศน์กันวันนี้ในวังมิใช่หรือ ๓ รั้วว่า ในวังนั่นซี ๓ ก็ในวัง ใน
 คอก ในกำแพงด้วยซ้ำ รู้อะไรใหม่หละ ๓ รู้อะไรนะ ๓ จงรู้เถิดจะบอกให้ว่า ท่านเจ้าตึกนั้น
 หัวล้านมีศรี ๓ ฝ่ายพระเทพกระวีนั้นหัวเหลือง สมเด็จพระบรมพิตร จึงทรงติดให้สิ่งเฟื่องรู้อะไรใหม่ ๓
 พอหมุดคำ ก็ฮากรินแน่นคิกบนพระที่นั่ง เลยให้รางวัลองค์ละ ๑๐ บาท พอจงเอาเงินนี้
 มาแบ่ง จงจัดแจงให้เข้าใจ พ่อตึกหัวล้าน พ่อโตหัวเหลือง เป็นหัวละเฟื่องสองไฟ ๓ ได้
 อีกฮา ได้องค์ละ ๑๐ บาท คราวนี้เจ้าจอมคิกคักกันแฮ่ คุณเฒ่าคุณแก่ยิงเหิงอก ยิงฟันอ้า
 ปากกันหวอไปหมด สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ก็ทรงพระสรวล แล้วถวายพระธรรมเทศนาปุจฉา
 วิสัชนาสืบไปจนจบ ๓

๑) ครั้งหนึ่งเมื่อยังเป็นพระเทพกระวี ได้เข้าไปฉันบนพระที่นั่งแล้วถวาย สม
 เด็จพระจอมเกล้า ทรงสัพพยอกว่า ทำไมจึงไปให้เปรตเสียหมด คนผู้ที่จะไม่ให้บ้างหรือ
 สมเด็จพระพุทธมหาราชถามใหม่ ว่า ยถาวาริ วหา ปุราปรี ปุเรนตีสาคร์ เอมเมวอิโตทินัน
 ทายกานัน ทายิกานัน สพเพสอุปกปติ ๓ รั้วสั่งว่า ยถาอุตตริ สัพพิอุตตรอย แล้ว

ทรงรางวัล ๖ บาท สมเด็จพระเจ้าวังที่ใด อะไรมีอะไรก็ขยายให้เป็นที่พอพระราชหฤทัย ได้รางวัล
ทุกคราว ฯ

๑ การจะนิมนต์สมเด็จพระเจ้าไปเทศน์ ถ้ากำหนดเวลาท่านไม่รับ ถ้าไม่กำหนดเวลาท่าน
รับทุกแห่ง ตามแต่ท่านจะไปถึง คราวหนึ่งเขานิมนต์ท่านไปเทศน์ที่วัดหนึ่งในคลองมอญ
สมเด็จพระเจ้าไปถึงแต่เช้า เจ้าภาพเลยต้องจัดให้มีเทศน์พิเศษขึ้นอีกกัณฑ์หนึ่ง เพราะกำหนดเอาไว้
ว่าจะมีเทศน์กัณฑ์ตอนนั้นเพลแล้ว เมื่อสมเด็จพระเจ้าไปถึงก่อนเวลาเลยต้องนิมนต์ให้เทศน์เป็นพิเศษเสีย
ก่อนกัณฑ์หนึ่ง พอ ๔ โมงกว่าพระพิมลธรรม(เถิก)กัณฑ์ก็ไปถึง สมเด็จพระเจ้าก็หยุดลงจนเพล ครั้น
นั้นแล้วกับชนเทศน์ สมเด็จพระเจ้าถามท่านเจ้าเถิก ท่านเจ้าเถิกติดเลยหนึ่ง สมเด็จพระเจ้าบอกกล่าวสัพปรุสว่า
คุณเถิกเถิกจะ ท่านเจ้าเถิกเขาอธิบายฉัน เขาเห็นฉันเทศน์ ๒ กัณฑ์ เขาเทศน์ยังมีได้สักกัณฑ์
เขาจึงอธิบายฉัน ฉันถามเขา เขาจึงไม่พูด ถามไม่ตอบนั่งอม.... ได้ยินว่าทนายเขาจัดเครื่อง
กัณฑ์ให้ท่านเจ้าเถิกได้เท่ากับ ๒ กัณฑ์ เครื่องเท่ากันแล้ว ท่านเจ้าเถิกจึงถามบ้างว่า เจ้าคุณ
โทโสเป็นกิลเลสสำคัญ พาเอาเจ้าของต้องเสียทรัพย์ เสียชื่อเสียงเงินทอง เสียน้องเสียพี่ เสียที่
เสียทาง เสียอย่างเสียธรรมเนียม เสียเหลี่ยมเสียแถม ก็เพราะลูกแก่อำนาจโทโส ให้โทษ
ให้ทุกข์แก่เจ้าของมากนัก ก็ลักษณะแรกโทโสจะเกิดขึ้น เกิดตรงที่ไหนก่อนนะขอรับ ขอให้
แก้ให้ขาว ฯ

๑ สมเด็จพระเจ้านั่งหลับกรนเสียด้วย ทำเป็นไม่ได้ยินคำถาม ท่านเจ้าเถิกก็ถามซ้ำอีก
๒-๓ ครั้ง สมเด็จพระเจ้าก็นั่งเฉย ท่านเจ้าเถิกชักฉิวตวาดแหวออกมาว่า ถามแล้วไม่ฟังนั่งหลับใน
ท่านเจ้าเถิกคิดว่าเข้าไป สมเด็จพระเจ้าตกใจตื่นแล้วต่าออกไปด้วยว่า อ้ายเปรต อ้ายกาก อ้ายห้า อ้ายเถิก
กวนคนหลับ ฯ

๑ ท่านเจ้าเถิกมีพื้นฉิวอยู่ก่อนแล้ว ครั้นถูกต่าเสียเกียรติในที่ประชุมชนเช่นนั้น
ก็ชักโกรธชักฉิวลมสังวร จึงจับกระโถนปามาตรงสมเด็จพระเจ้า สมเด็จพระเจ้านั่งภาวนากันตัวอยู่ กระโถนไพล่
ไปโดนเสาศาลา กระโถนแตกเปรี้ยงดัง สมเด็จพระเจ้าเทศน์ผสมซ้ำแก้ลักษณะโทโสว่า สัพปรุสดูซิ
เห็นไหมๆ เจ้าคุณพิมลธรรมองค์นี้ ท่านดีแต่ชอบคำเพราะๆ แต่พอได้รับเสียงต่า ก็เกิดโทโส

โอหัง เพราะอนิฐารมณ์ รูปร่างที่ไม่อยากจะดู มากกระทบนัยตา เสียงที่ไม่น่าฟังมากกระทบหู กลิ่นที่ไม่น่าดมมากกระทบจมูก รสที่ไม่น่ากินมากกระทบลิ้น สัมผัสความกระทบถูกมากกระทบถึงกาย ความคิดที่ไม่สมคิตพิศหมายมากกระทบใจ ให้เป็นมูลมารับเกิดสัมผัสชาเวทนาชั้นภายใน สำนวณไม่ทันจึงค้นออกข้างนอกให้คนอื่นรู้ว่าเขาโกรธ ดังเช่นเจ้าคุณพิมลธรรมเป็นตัวอย่าง ถ้าเขาของท่านว่าพระเดชพระคุณแล้วท่านยิ้ม พอเขาต่อก็โกรธ โทโสเกิดในทวาร ๖ เพราะถูกกระทบกระเทือนสิ่งที่เป็นอนิฐารมณ์ไม่พอใจ ก็เกิดโกรธ แต่โทโสก็ไม่มีอำนาจกษิเจ้าของเลยเว้นแต่เจ้าของโง่เปลอสติเช่นพระพิมลธรรมถิกนี้ โทโสจึงกษิได้ ถ้าฉลาดแล้วระวังตั้งสติไม่พลุ่มพล่าม โทโสเป็นสหชาติเกิดกับด้วยจิต ไม่ได้ติดอยู่กับใจ ถึงเป็นรากเง่าเค้ามูลก็จริง แต่เจ้าของไม่นำพาหรือคอยห้ามปรามข่มขู่ไว้ โทโสก็ไม่เกิดขึ้นได้ เปรียบเช่นพืชพันธุ์เครื่องเพาะปลูก เจ้าของอย่าเอาไปดอง อย่าเอาไปแช่ อย่าเอาไปหมักในที่ฉ่ำแฉะแล้ว เครื่องพืชพันธุ์เพาะปลูกทั้งปวงไม่ถูกชื้นแล้วงอกไม่ได้ โทโสก็เช่นกัน ถ้าไม่รับให้กระทบถูกแล้ว โทโสก็ไม่เกิดขึ้นได้ คุณแต่ท่านเจ้าถิกเป็นตัวอย่าง ตัวท่านเป็นเพศพระครันท่านชาดสังวรท่านก็กลายเป็นโพระ กระโดนเลยพลอยแตกโพละ เพราะโทโสของท่าน ท่านรับรองยึดถือทำให้มูลแฉะชื้น จงจำไว้ทุกคนเทอญ ฯ

๑ มีรายหนึ่งนิมนต์ท่านเจ้าคุณ^{๕๗}ไปเทศน์ ท่านก็ใส่กันเป็นต้นว่า สมเด็จพระเจ้าโตท่านเทศน์บอกสัปปรุสว่า รูปไปเทศน์กลางทุ่งนายังมีหมาตัวหนึ่ง เจ้าของเขาเรียกว่าอ้ายถิก อ้ายถิกมันเห็นใส่อาตมา อาตมาไม่มีอะไรจะสู้อ้ายถิก หมา มีแต่หุบบาน ๆ สู้มันจะ หุบบานไม่ใช่อื่นหยาบคายหนาจำ คือฉันเอารมนี้เอง กางบานแล้วหุบเข้าจะ หุบบาน ๆ ๆ แล้วหมาหนี ฯ

(อันการเทศนาของท่านวิจิตรพิศดาร จดจำไม่หวาดไม่ไหวขอหยุดที่)

๑ ครั้งหนึ่งเข้าบิณฑบาตเวรในพระบรมมหาราชวัง พอถึงตรงชั้นทรง เสือกระจุกสิ้นแทบชะมำ แต่ท่านหลักก็มีสติสัมปชัญญะมาก ท่านผสมก้มลงจับมุมเสือ เดินตามเสือตบตบไป สมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ทรงทำพระสุรเสียง โอ๊ะ โห๊ะ ๆ ๆ เจ้าคุณหลักดี เจ้าคุณหลักดี ทรงชม ฯ

๑ ครั้งหนึ่งไปเทศน์บ้านขุนนางผู้หนึ่ง พบบอกศักราชแล้วคุยกันว่า วันนั้นเสียงกลองเทศน์กุมารก็ได้ ขุนนางผู้นั้นเลยให้เทศน์ทำนองกุมาร ข่าว่าเพราะดีผู้หญิงชอบ ครั้งหนึ่งเขานิมนต์ไปเทศน์ที่ศาลาบ้านหม้อ อ. บางตะนาวศรี กัณฑ์ชูชก ท่านไปถึงยามสาม เขาไปนอนกันหมด ท่านไปถึงให้คนแจวตีกลองตุ้ม ๆ ขึ้นแล้วท่านเทศน์ชูชกไปองค์เดียว ชาวบ้านต้องลุกมาฟังท่านยังรุ่ง ๆ

๑ ครั้งหนึ่งไปเทศน์ที่ไทรมา บ้านขุนนางอยู่ริมน้ำ เขาตั้งธรรมาสน์เทศน์ยังไม่มา ท่านจอดเรือถือคัมภีร์ชนธรรมาสน์เทศน์ว่า อต อต อต อต ๆ อยู่นาน แล้วลงธรรมาสน์ไป ๆ

๑ ครั้งหนึ่งไปทอดกฐินทางอ่างทอง ไปจอดนอนท้ายเกาะใหญ่ ท่านจำวัดบนโบสถ์วัดท่าซุง คนเรือนนอนหลับหมด ขโมยล้วงเอาเครื่องกฐินไปหมด ท่านดีใจยิ้มแต่แล้วกลับลงมา ชาวบ้านถามว่าท่านทอดแล้วหรือ ท่านตอบว่าทอดแล้วจะ แบ่งบุญให้ด้วย แล้วท่านเลยซื้อหม้อบางตะนาวศรีบรรทุกเต็มลำ ใครถามว่าเจ้าคุณซื้อหม้อไปทำไมมาก ท่านตอบว่า ไปแจกชาวบางกอกจะ แล้วแจวลัดเข้าคลองบางลำภู ไปออกคลองโองอ่าง คลองสะพานหัน เลยออกไปแม่น้ำ แล้วขึ้นวัดระฆัง วันนั้นหวยออก ม หันหุนเซ็ด คนคอยจับหวยถูกกันมาก แต่กินหู้หมด ท่านแจกหม้อหมดลำ ถ้าบ้านไหนนิมนต์เทศน์ท่านรับ กำหนดเวลาไม่ได้ที่แห่งหนึ่งเจ้าของเขาหลับแล้วท่านไปนั่งเทศน์ที่ประตูบ้านก็มี หัวบันไดบ้านก็มี ๆ

๑ หนึ่งการบิณฑบาตไม่ขาด ท่านชอบไปจอดเรือในคลองบางนกแขวก พวกเขารีตมาก แล้วท่านออกบิณฑบาตตอนเช้า พวกเขารีตเข้าใจว่ามาขอทาน เขาใส่ข้าวสาร หมูคิบ ท่านก็มานั่งเคี้ยวข้าวสาร กับหมูคิบ ๆ

๑ บางทีไปเทศน์ทางคลองบางนกแขวก ท่านนอนจำวัดหลับไป พอบ่ายสองโมงตื่น ท่านถามคนแจวเรือว่าเพลหรือยัง เขาเรียนว่าเพลแล้วขอรับ ท่านถามว่าเพลที่ไหนจะ เขาเรียนว่าเพลที่วัดล่างขอรับกระผม

ท่านอ่อนวอนเขาว่า พ่อคุณ พ่ออย่าเห็นกับเหน็ดกับเหนื่อย พ่อช่วยพาฉันไปฉันเพลที่วัดตีกลองเพลสักหน่อยเถอะจะ นึกว่าช่วยชีวิตฉันไว้ คนเรือแจวกลับลงไปอีกสามคั้งน้ำถึงวัดที่ตีกลอง ท่านขึ้นไปขออนุญาตสมภารเจ้าวัด สมภารยอมบุญเสื่อที่หอนฉันใกล้กับกลอง

แล้วคนเรือยกสำรับกับข้าวขึ้นไปประเคนท่าน ท่านก็ฉัน สมภารมาคอยดูแล พระเต็ก ๆ แอบดู เจ้าพวกเต็กวัดก็กรูกรียวมาห้อมล้อม บ้างตะโกนบอกกันว่า พระกินข้าวเย็นไว้อย่าง เต็กบางคนกรียวเข้าไปบอกผู้ใหญ่ถึงบ้าน เขาพากันออกมา บ้างมีสัมพันธ์กับข้าวลูกไม้ ก็ออกมาถวาย เป็นอันมาก ฉันไม่หวาดไหว เลยเลี้ยงเต็กเลี้ยงคนเรืออ้อมแต่ตามกัน ๆ

(บางที่ท่านเห็นในตติยคัมภีร์ฎีกา แก่โกชนะมีบาลีว่า “อัญญตร รตติยา มาภุญชติ” แปลว่าให้เจ้าภิกขุขบฉันในเวลาที่ตั้งแต่เห็นดวงอาทิตย์ขึ้น จนถึงดวงอาทิตย์ตกยังเห็นดวงเรียกว่ากาล ถ้าคำอื่นเรียกว่าวิกาล ฉันทกลางวันนี้ เป็นบัญญัติเพิ่มเติมเมื่อครั้งแผ่นดินพระพิมลธรรมในกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีอยู่นั้น)

๑) อนึ่งจรรยาอาการของสมเด็จพระพุฒาจารย์โตพระองค์นี้ ประพฤติอ่อนน้อม ยำเกรงผู้ใหญ่ และพระสงฆ์ ถ้าพระแบกคัมภีร์เรียน สามเณรแบกคัมภีร์เรียน หากท่านไปพบกลางถนนหนทาง ท่านเป็นต้องหมอบก้มลงเคารพ ถ้าพระเณรไม่ทันพิจารณา สำคัญว่าท่านก้มตนเคารพตน และก้มตอบเคารพตอบท่าน ที่นั้นเถอะไม่ต้องไปกัน ต่างคนต่างหมอบกันแต่อยู่นั่นเอง ๆ

๑) ตั้งแต่ท่านรับสมณศักดิ์เป็นที่พระธรรมกิติ จนกระทั่งเป็นพระเทพกวี ได้มีความผิดครั้งหนึ่ง เมื่อเทศน์ถึงต่งกรุงกบิลพัสดุ์ และต่งวงศ์สัถยราช ในพระปฐมโพธิ์ปริเฉทที่ ๑ นั้น แต่ในสมัยใช้กาลจะเทศน์พระปฐมโพธิ์ปริเฉทที่ ๑ ไม่ใช้กลางเดือน ๖ ท่านก็นำไปเทศน์ถวายว่า เมื่อต่งกรุงกบิลพัสดุ์แล้ว จึงนำบุตรกษัตริย์ในวงศ์เดียวกันมาเสก แต่กษัตริย์องค์แรกได้นำพระชนิษฐานารีมาอภิเษก ตามลัทธิคติของพวกพราหมณ์ที่พากันนิยมว่าแต่งงานกันเองไม่เสียวงศ์ จนเป็นโลกยบัญญัติสืบมาช้านาน จนถึงกษัตริย์โอกากะวงศ์รัชกาลที่ ๑ รวมพี่น้อง ๗ องค์ เจ้าชาย ๓ เจ้าหญิง ๓ ออกจากเมืองพระราชบิดา มาตั้งเป็นราชธานี ชนนานามว่ากรุงกบิลพัสดุ์ ตามบัญญัติของกบิลฤๅษี ต่อขึ้นไปก็แต่งงานราชาภิเษก พี่เอน้อง น้องเอาพี่ เอากันเรื่อยไม่ว่ากัน เห็นตามพราหมณ์เขาถือมั่นว่าอะสมภินนะวงศ์ ไม่แตกพี่แตกน้อง แน่นแฟ้นดี บริสุทธ์ไม่เจือไพร่ คราวนั้นเลียนอย่างมาถึงประเทศใกล้เคียงมัชฌิมประเทศ ก็พลอยเอาอย่างกันสืบ ๆ มาจนถึงสยามประเทศก็เอาอย่างเอาพี่เอน้องขึ้นราชาภิเษกและสมรสกันเป็นธรรมเนียมมา ๆ

๑ สมเด็จพระจอมเกล้าฯ ไม่พอพระราชหฤทัย ไล่ลงธรรมดาสน์ ไป ไป ไป ไป ให้
 พันพระราชอาณาจักร ไม่ให้อยู่ในดินแดนของฟ้า ไปให้พัน พระเทพกวีออกจากวัง เข้าไป
 นอนในโบสถ์วัดระฆังออกไม่ได้นาน ใช้บิณฑบาตบนโบสถ์ ลงดินไม่ได้เกรงผิดพระบรมราช-
 โองการ ครั้นถึงคราวถวายพระภุชงค์ เสด็จมาพบเข้า รับสั่งว่า อ้าวไล่แล้วไม่ให้อยู่ในราชอาณาจักร
 จักรสยามทำไมยังขึ้นอยู่อีกละ ขอถวายพระพร อาตมาภาพไม่ได้อยู่ในพระราชอาณาจักร
 อาตมาภาพอาศัยอยู่ในพุทธจักร ตั้งแต่วันมีพระบรมราชโองการ อาตมาภาพไม่ได้ลงดินของ
 มหาบพิตรเลย ก็กินข้าวที่ไหน ไปถานที่ไหน ขอถวายพระพร บิณฑบาตบนโบสถ์นั้นฉัน ถาน
 ในกระโถน เทวาคคนนำไปลอยน้ำ

รับสั่งว่า โบสถ์นี้ไม่ใช่อาณาจักรสยามหรือ ถวายพระพรว่า โบสถ์เป็นวิสุคาม
 เป็นส่วนหนึ่งจากพระราชอาณาจักร กษัตริย์ไม่มีอำนาจจับไล่ได้ ขอถวายพระพร

ลงท้าย ขอโทษ ๆ แล้วทรงถวายภุชงค์

ครั้นเสร็จการภุชงค์แล้ว รับสั่งว่าอยู่ในพระราชอาณาจักรสยามได้ แต่วันนี้เป็นต้นไป ฯ

(เหตุนี้แหละทำให้พระเทพกวี คิดถวายอดิเรก ทั้งเป็นคราวหมครุ่นพระผู้ใหญ่อด้วย)

๑ ครั้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์แล้ว ท่านก็ยังเป็นตลกมากขึ้น คอยไหวพริบใน
 ราชการแจจตขึ้นยิ่งกว่าเป็นพระเทพกวี ดูเหมือนคอยแนะนำเป็นปโรหิตทางอ้อม ๆ ฯ

๑ ครั้งหนึ่งไปสวดมนต์ที่วังกรมทewa ฯ วังเหนือวัดระฆัง พอพายเรือไปถึงท้ายวัง
 เกิดพายุกใหญ่ฝนตกท่าใหญ่ เมล็ดฝนโตโต คลื่นก็จัดละลอกก็จัด สมเด็จพระพุฒาจารย์เอาโอ
 ตันเถามาใบหนึ่ง แล้วจุดเทียนติดปากโอแล้วลอยลงไป บอกพระให้คอยดูด้วยว่าเทียนจะดับ
 เมื่อใด พระธรรมถาวรเล่าว่าเวลานั้นท่านเป็นที่พระครูสังฆวิชัย ได้เป็นผู้ตงตาคอยตามดู แล
 เห็นเป็นแต่โอโคลงไปโคลงมา เทียนก็ติดลูกแวบวาบไปจนสุดสายตาเลยหน้าวัดระฆังก็ยังไม่
 ดับ ฯ

๑ และท่านเข้าบ้านแขกบ้านจีน สวนใหญ่ ๆ เดินได้สบายไม่ต้องเกรงสุนัขที่เขา
 เสี่ยงนอนขวางทางท่านต้องก้มให้สุนัขแล้วยกมือขอทางเจ้าสุนัข ว่าขอเดินไปสักทีเถิดจ๊ะ แล้วก้ม

หลีกไป ไม่ข้ามสุนัข จะคุก่าคุดอย่างไร จะเป็นสุนัขฝรั่งหรือสุนัขไหหลำ ก็ไม่เห่าไม่เห่าท่าน
นอนดูท่านทำแต่ตาปริบ ๆ มอง ๆ เท่านั้น โดยสุนัขจู่ที่ปากเประอะ ๆ ก็ไม่เห่าไม่เห่าท่าน ฯ

๑ ครั้งหนึ่งสมโภชพระราชวังบนเขามไหสวรรค์ เมืองเพชรบุรี สังฆการีวางฎีกา
ท่านไปเรือฉนวน ๔ แจว ออกทางปากน้ำบ้านแหลม เวลานั้นทะเลเป็นบ้า คลื่นลมจัดมาก
ชาวบ้านในอ่าวบ้านแหลมช่วยกันร้องห้ามว่า เจ้าประคุณอย่าออกไปจะล้มตาย ท่านตอบว่าไป
จะ ไปจะ ท่านออกยืนหน้าแก่งเขาพชันโบตาลโบกแหวกลมหน้าเรือ ลูกคลื่นโตกว่าเรือท่าน
มากบังเรือมืดแต่ทางหน้าเรือคลื่นไม่มี ลมก็แหวกทาง เท่ากับแจวในลำท้องร้อง น้ำเรียบ
แต่น้ำข้าง ๆ กระเซ็นบ้าง เพราะคลื่นข้างเรือทั้งสองโตเป็นคลื่นที่เดียว พระธรรมถาวรเล่าว่า
เวลานั้นท่านเป็นพระครูปลัดไปกับท่านด้วย ได้เห็นหน้าอัศจรรย์ ใจท่านหาย ๆ ดูไม่รู้อะไรจะคิด
เกาะเกี่ยวอะไร สมเด็จพระพุฒาจารย์ท่านยืนโบกพัดเฉย คนก็แจวเฉยเป็นปกติ จนเข้าปากน้ำ
เมืองเพชร ท่านจึงเข้าแก่งเอนกาย ชาวปากอ่าวเมืองเพชรเกรงบารมีสมเด็จพระพุฒาจารย์ ยกมือ
ท่วม ๆ หัว สรรเสริญคุณสมบัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตลอดจนเจ้าขุนนางที่ตาม
เสด็จคราวนั้นว่าเจ้าพระคุณสำคัญมาก แจวผ่าคลื่นลมกลางทะเลมาได้ตลอดปลอดภัยไปรุ่งปราศ
จากอุทอนันตราย ฯ

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วางราชการและวางเทศนา ท่านก็อุตสาหให้คน
โขลกปูนเพชรผสมผงและเผาลาน โขลกกระดาษข้าวเขียนยันต์อาคมต่าง ๆ โขลกปนกันไป
จัดสร้างเป็นพระพิมพ์ผง ฯ

๑ ในปีฉลู สัปตศก ๑๒๒๗ ปีนี้นเอง สมเด็จพระปวเรนทราเมศร์มหิศเรศวร
สรค์พระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ในพระบวรราชวัง (วังหน้า) เสด็จสวรรคต ในพระที่นั่งอิศเรศร์
ณ วัน.....เดือนยี่ เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลที่ ๔ เถลิงราชย์ ได้อุปราชภิเศก ๑๕ ปี กับ ๓ เดือน
พระชนม์ ๕๗ กับ ๔ เดือน ประกอบโกศตั้งบนพระเบญจา ในพระที่นั่งอิศเรศร์ ฯ นั้น ฯ

๑ สมเด็จพระจอมเกล้า ฯ เสด็จบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานในพระบวรศพ
แต่พอเสด็จถึงพระทวารพระที่นั่งนั้น พวกพระสวดพระอภิธรรม ๘ รูปท่านตกใจ เกรงพระ

บรมเดชาภาพ ท่านลุกวีนนี้เข้าแอบในพระวิสูตร (ม่าน) ที่กั้นพระโกศ ทรงทราบแล้ว
กริ้วใหญ่แหง ๆ ว่า ดูซิ ดูซิ ดูถูกข้า มาเห็นข้าเป็นเสื่อ เป็นยักษ์ เอาไว้ไม่ได้ ต้องให้มัน
สึกให้หมด รับสั่งแล้วทรงพระอักษรถึงสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ส่งให้พระธรรมเสนา (เนียม)
นำลายพระราชหัตถ์เลขามาถวายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัตรระฆัง ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์
(โต) รับจากสังฆการีมาอ่านดูแล้ว ท่านก็จุดธูป ๓ ดอก แล้วจึงที่กระตาศที่ว่าง ๆ ลายพระหัตถ์
นั้น ๓ รุ แล้วส่งให้พระธรรมเสนานำมาถวายคืนในเวลา^๕นั้น ฯ

๑๐ ครั้น^๕พระธรรมเสนาทูลเกล้าถวาย ทรงทอดพระเนตเห็นรุกระตาศใหม่ ไม่ลาม
ถึงตัวหนังสือ ก็ทรงทราบธรรมปฤษณา จึงรับสั่งว่า อ้อท่านให้เราด้บราคะ โทษะ โมหะ
อันเป็นไฟ ๓ กอง งตที่ งตที่ เอาเถอะ ๆ ถวายท่าน พระธรรมเสนาไปเอาตัวพระสวดมา
หนึ่งประจำที่ให้หมด แล้วทรงแนะนำสั่งสอนระเบียบจรรยาในหน้าพระที่นั่งให้พระรู่ระเบียบรับ
เสด็จ^๕แทน^๕มาจนถึงทุกวันนี้ ฯ

๑๑ ครองหนึ่งถึงเดือน ๑๑-๑๒ ลอยกระทงหลวง เสด็จลงประทับบนพระที่นั่งหลัง
กะพิมาน (ตำหนักแพ) พร้อมด้วยฝ่ายในเป็นอันมาก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แจวเรือ
ข้ามฟากผ่า^๕รวเข้ามา เจ้ากรมเรือตั้งจับเรือแหกทูน รับสั่งถามว่าเรือใคร เจ้ากรมกราบบังคมทูล
พระกรุณาว่า เรือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับสั่งว่าเอาเข้ามา^๕นี้ ครั้นเจ้ากรมเรือตั้งนำเรือ
สมเด็จพระ ๖ เข้าไปถวาย นิมนต์ให้นั่งแล้วรับสั่งว่าไปไหน ทูลขอถวายพระพรตั้งใจมาเฝ้า ทำไม
เป็นถึงสมเด็จพระเจ้าแล้ว เหตุใดต้องแจวเรือเอง เสียเกียรติยศแผ่นดิน ทูลขอถวายพระพร
อาตมาภาพทราบ^๕ว่าเจ้าชีวิตเสวยน้ำเหล้า สมเด็จพระเจ้าก็ต้องแจวเรือ อ้อ จริง จริง การกินเหล้า
เป็นโทษ เป็นมูลเหตุให้เสื่อมเสียเกียรติยศแผ่นดินใหญ่โตทีเดียว ตั้งแต่วัน^๕นี้ไปโยมจะถวาย
พระคุณเจ้า จักไม่กินเหล้าอีกแล้ว สมเด็จพระพุฒาจารย์เลยถวายยาสัฟไฟ ถวายอดิเรก ถวาย
พระพรลา รับสั่งให้ฝพายเรือตั้งไปส่งถึงวัตรระฆัง ฯ

๑๒ เรื่องราวที่สมเด็จพระเจ้าพุฒาจารย์ (โต) กระทำและเกี่ยวข้องกับสมเด็จพระเจ้า
แผ่นดินสยาม ตามที่มีผู้เล่าบอกออกความให้ฟังนั้นหลายร้อยเรื่องได้เลือกคัดจดลงแต่เรื่องที่

เป็นประโยชน์แก่ผู้อ่านผู้ฟัง จะเป็นนิทานุทิศสาระประโยชน์แก่บุคคลชั้นหลัง ๆ ที่นับถือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) และจะได้ประกอบเกียรติคุณของท่านไว้ให้เป็นที่ระลึกของคนชั้นหลัง ๆ จะยกขึ้นเล่าให้เป็นเรื่องหลักฐานบ้าง พอเป็นความค้ำจุนตามภูมิรู้ภูมิเรียน ภูมิปัญญาของสุทวาทน สุตะถามะชน ธรรมทั้งสิกขน เพื่อผู้แสดงความรู้ ใครเป็นพหูสูตร ออกความเห็นเทียบเคียงคัดชั้นเจรจาโต้ตอบกัน บุคคลที่ใคร่แสดงตนว่าช่างพูด ถ้าหากว่าอ่านหนังสือน้อยเรื่อง หรืออ่านแล้วไม่จำ หรือจำแล้วไม่ตรึงตรองตาม หรือตรึงตรองแล้วแต่ไม่มีวิจารณ์ วิจารณ์มีบ้างแต่ไม่มีญาณเครื่องรู้ผู้คั้น ก็เป็นพหูสูตรไม่ได้เพราะขาดไว้เครื่องรู้ไม่ดูตำรา เหตุนี้ท่านจึงยกย่องบำรุงตำราไว้มาก สำหรับเป็นเครื่องรู้ เครื่องเห็น เครื่องเทียบ เครื่องทาน เครื่องเรียนต่าง ๆ ไว้เป็นปริยัติศาสนา แต่เรื่องของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์กรไม่มีกวีใดจะเรียบเรียงให้เป็นเรื่องราวเลย เป็นแต่เล่าสู่กันฟังพอหัวเราะแก้รำคาญ คนละคำสองคำ แต่ไม่ใคร่ตลอดเรื่องสักคนเดียว ข้าพเจ้าจึงอุทิศอุทิศสำหรับสืบสาวราวเรื่องของท่านรวบรวมไว้ แล้วนั่งเรียงเป็นตัวร่างเสียคราวหนึ่ง ตรวจสอบอ่านทวนไปมาก็อีกคราวหนึ่ง อ่านทานแล้วขึ้นตัวหมึกนึกรวบรวมเรื่องราวของท่านไว้อีกคราวหนึ่ง กินเวลาช้านานราว ๆ สองเดือน ยังจะต้องเสนอเรื่องนี้ต่อเจ้านายใหญ่ ๆ ให้ทรงตรวจอีกก็หลายวันจะต้องขออนุญาตสมุหกรรมพระนครบาลอีกก็หลายวัน ต้องพิมพ์จ้างอีกก็หลายสิบบาทหลายเวลาด้วย ฯ

๑ จะขอรวบรวมตัดความเบ็ดเตล็ดของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ออกเสียบ้าง จะบรรยายเรียบเรียงไว้แต่ข้อที่ควรอ่าน ควรฟัง ควรค้ำจุน เป็นคติปัญญาบ้าง แห่งละอันพันละน้อยต่อข้อความหลัง ครั้งในแผ่นดินสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ นั้น สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านได้ประพาศคุณงามความดี คำร้องตะบะเดชะชื่อเสียงกระเดื่องเฟื่องฟูมาในราชสำนักก็หลายประการ ในสงฆ์สำนักก็หลายประการ จนท่านมีคณับถือลือชาปรากฏ ตลอดแผ่นดินรัชการที่ ๔ เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ปีมะโรง สัมฤทธิ์ศก จุลศักราช ๑๒๓๐ เวลายาม ๑ กับ ๑ บาท สิริพระชนม์ ๖๔ เสวยราชสมบัติได้ ๑๗ ปี กับ ๖ เดือน ๑๔ วัน อายุสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้ ๘๑ ปี รับตำแหน่งสมเด็จพระพุฒาจารย์มาได้ ๔ ปี สิ้นรัชการที่ ๔ นี้ ฯ

๑ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ คือสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเถลิงราชอิสริยยสมบัติ เป็นบรมกษัตริย์ครอบครองสยามรัฐอาณาจักรในเดือน ๑๒ แรม ๑๒ ค่ำ วันพุธ ปีมะโรง ศกนั้น พึ่งเจริญพระชนมายุได้ ๑๕ ปี ๗ เดือน ๕ วัน ฯ

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านจุดเทียนเล่มใหญ่ เข้าไปในบ้านสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) คือสมเด็จพระประสาธ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เอาคัมภีร์หนีบรักแร้ ตาลบัตร์ทำทางเสื่อ จุดเทียนเล่มใหญ่เข้าไปที่บ้านสมเด็จพระประสาธในเวลากลางวันแสกแสก เดินรอบบ้านสมเด็จพระประสาธ (คลองสาร) สมเด็จพระประสาธอาราธนาขึ้นบนหอนั่งแล้วว่าโยมไม่สู้มีตนักดอกเจ้าคุณ หนึ่งโยมนี้มีใจแน่นแฟ้นในพระพุทธศาสนาแน่นอนมันคงเสมอ หนึ่งโยมทะนุบำรุงแผ่นดินโดยเที่ยงธรรม และตั้งใจประกอบประกอบสนองพระเดชพระคุณโดยตรงโดยสุจริตคิดถึงชาติและศาสนา พระมหากษัตริย์ เป็นที่ตั้งตรงอยู่เป็นนิตย์ ขอเจ้าคุณอย่าปริวิตกให้ยิ่งกว่าเหตุ นิมนต์กลับได้ ฯ

๑ ครั้งหนึ่ง หม่อมชั้นเล็กตัวโปรดของสมเด็จพระประสาธถึงอนิจกรรมลง สมเด็จพระประสาธรักหม่อมชั้นมาก ถึงกับโสกาไม่ค่อยห่าง จึงใช้ทนายให้ไปอาราธนาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วักระฆังให้ไปเทศน์ดับโศกให้ท่านฟัง ทนายก็ไปอาราธนาว่า พณฯ หัวเจ้าท่านให้อาราธนาพระเดชพระคุณ ไปแสดงธรรมแก้โศกให้พณฯ ท่านฟังขอรับกระผมในวันนี้เพลแล้วขอรับกระผม ฯ

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) รับว่าจะ เรื่องเทศน์แก้โศกนั้น ฉะนั้นตีเทศน์นั้นก็ ฉะนั้นจะไปจะ ครั้นถึงเวลาสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ลงเรือกราบสี ไปถึงบ้านสมเด็จพระยามหาศรีสุริยวงศ์นั่งที่บัญญัติพาสน์ ฯ

๑ ฝ่ายสมเด็จพระเจ้าพระยา ฯ ก็ออกรับสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ปฏิสนธิฐานแล้วจุดเทียน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขึ้นธรรมาสน์ ให้ศีลบอกศักราชแล้วถวายพร แล้วเริ่มนิกเขปบทเป็นทำนองเส้นเหล้าในกัณฑ์ชูชก ว่า “ตะหากาลิงคะรัฎฐะ ทุนนะวิภูฐะพราหมณวาสี ชูชโกนามพราหมโณ ฯลฯ ตัสสอทาสิ” แปลความว่า “ตะหากาเล ในกาลเมื่อสมเด็จพระบรม-สอหน่อชินวงศ์วิคณูเวท ฯ ว่าความพระคลัง ที่สมเด็จพระประสาธแต่งตั้งขึ้นนั้น พอกกล่าวถึง

กำเนิดชุก ของท่านว่าผูกขึ้นใหม่ ขบขันคมสันมากกว่าความพระคลัง เพราะเหล่านอกแบบ ต้องขำอยู่เอง และแลเห็นเป็นความจริงเสียด้วย คราวนี้สมเด็จพระประสาทยัมแบน พวก หม่อม ๆ เหล่านี้ และคนผู้ใหญ่ ผู้หญิง ผู้เด็ก ทนาย ข้าราชการ ฟังเป็นอันมาก ก็พากันยัมแบนแบน ทุกคนพอลังแหล่ชอทาน แหล่ทวงทอง แหล่พานาง คราวนี้ถึงกับหัวเราะ กันท้องคืดท้องแข็ง ถึงกับเยียวรดเยียวรดก็มีบ้าง ส่วนสมเด็จพระประยาเองก็หัวเราะ ถึงกับ ออกจากรูว่าสนุกจริง ชุณนางและทนายหน้าหอพนักงานเหล่านี้ ลืมเกรงสมเด็จพระประสาทยัมแบน โสภโศภถึงหม่อมเล็ก ตั้งกองหัวเราะก๊ากไปทั้งบ้าน เทศน์ไปถึงแหล่ยิง แหล่เชิญ แหล่นำทาง แหล่จบ ก็จบกัน ลงท้ายเหนื่อยไปตามกัน รุ่งขึ้นที่บ้านนั้นก็พูดลือ กันแต่ชุก สมเด็จพระเทศน์ ฝ่ายสมเด็จพระประสาทยัมแบน ชักคุยแต่เรื่องความชุก ตรงนั้น ผู้หนึ่ง ๆ แต่ง ไม่มีใครร้องให้ถึงหม่อมเล็กมานาน ๆ

๑ ครั้นล่วงมาอีกปีหนึ่ง สมเด็จพระประสาทยัมแบน จัดการปลงศพหม่อมเล็ก จึงใช้ให้ ทนายไปนิมนต์สมเด็จพระเทศน์ มาเทศนาอริยสัจหน้าศพ ทนายไปถึงสมเด็จพระเทศน์ ที่วัดแล้วกราบเรียนว่า พณ ฯ ให้อาราธนาพระเดชพระคุณไปแสดงธรรมหน้าศพพรุ่งนี้ เพลแล้วขอรับกระผม

ฝ่ายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านจึงถามว่า จะให้ฉันเทศน์เรื่องอะไรจำ ทนาย ลืมคำว่าอริยสัจเสีย โพล่ไปอวดดีเรียนท่านว่า ให้เทศน์เรื่อง ๑๒ นักขัตร์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แจ้งชัดแล้วว่าเขาลืมและท่านก็ยิ้มแล้วรับว่า ๑๒ นักขัตร์นั้นฉันเทศน์ตักจะ ไป เรียนท่านเถิดว่าฉันรับแล้วจะ ฯ

๑ ครั้นถึงวันกำหนดการปลงศพหม่อมเล็ก สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ไปถึงบ้าน พณ ฯ ท่าน ชนบนหอ พอสมเด็จพระประยาออกหน้าหอ ชุณนางเจ้านายที่เข้าฝากตัว แลเงิน ถ้ำแก้วแจ้ว เจ้าเมืองบักซ์ได้ฝ่ายเห็นมาประชุมในงานนี้มาก สมเด็จพระประสาทยัมแบน ทักปราศัยบรรดาผู้ที่มา แล้วเข้ากระทำอัญชลีสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) แล้ว ท่านกล่าวชักชวน บรรดาผู้มานั้น ให้ช่วยกันฟังเทศน์ แล้วสมเด็จพระประสาทยัมแบน จุดเทียนธรรมาสน์เบิกธรรมะ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้ศีล บอกศักราชขอเจริญพรเสร็จแล้ว ท่านก็เทศน์เริ่มกล่าวนิก-เขปคาถาบทตัน ขึ้นว่า มุสิโก อูสโก พยัคฆโม สะโส นาโค สัปโป อัสโส เอพโก มก-กุกุโฏ กุกุโฏ สุนักโข สุกโร สัจจโร ติวัจจเทติ ท่านแปลขึ้นที่เดียวว่า ชวด หนู ฉลุ

วัว ขาล เสือ เถาะ กระต่าย มะโรง งูใหญ่ มะเส็ง งูเล็ก มะเมีย ม้า มะแม แพะ
วอก ลิง ระกา ไก่ จอ หมา กุน หมู นี้แหละเป็นชื่อของปี ๑๒ เป็นสัตว์ ๑๒ ชนิด โลก
บัญญัติให้จำง่ายกำหนดง่ายถ้าไม่เอาสัตว์ ๑๒ ชนิดมาชานานปี ก็จะไม่รู้ปีกรอบ ๆ

๐ ที่นี้สมเด็จพระเจ้าพระยา แลไปคฤหาญผู้ไปนิมนต์ ซึ่งตาก่อนไปก่อนมา ทำท่าจะเขียน
ทนายผู้ไปนิมนต์ผิดคำสั่งของท่าน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ชี้แจงอยู่ด้วยเรื่อง ๑๒ สัตว์
ง่วนอยู่ ท่านรู้ในกิริยาอาการของสมเด็จพระเจ้าพระยาว่าไม่พอใจทนาย ในการเปลี่ยนแปลงคำสั่ง
คำบัญชาการ ท่านจึงย้อนเกร็ดกล่าวคำทับ ๑๒ สัตว์ให้เป็นอริยสังฆธรรมชั้นว่า ผู้นิมนต์เขาดีมี
ความฉลาด สามารถจะทราบประโยชน์แห่งการฟังธรรม เขาจึงขยายธรรมออกให้กว้างขวาง
เขาจึงนิมนต์รูปให้สำแดง ๑๒ นักขัตร์ ซึ่งเป็นต้นทางพระอริยสังข์ พระอริยสังข์นั้นล้าลึกสุขุม
มาก ยากที่จะรู้แก่ผู้ฟังเผิน ๆ ถ้าจะฟังให้รู้ให้เข้าใจจริงๆ แล้ว ต้องรู้นามปีที่ตนเกิดให้แน่ใจ
ก่อนว่า ตนเกิดแต่ปีชวด ถึงปีชวด และถึงปีชวดอีก เป็น ๓ ชวด ๓ หนู รวมเป็นอายุที่ตน
เกิดมานั้นคิดรวมได้ ๒๕ ปี เป็นวัยที่ ๑ เรียกว่าปฐมวัย ในปฐมวัยต้นชั้นนี้ กำลังแข็งแรง
ใจก็กล้าหาญ ความทะยานก็มาก ความอยากก็กล้า ถ้าเป็นลูกผู้ดีมีเงิน มีหน้าที่ประกอบกิจ-
การงาน มีที่พึ่งพักอิงสถานที่อาศัย ถ้าเป็นลูกพลคนไพร่ไร้อาศัย กับไม่มีที่พึ่งพาอาศัยสนับ
หนุนค้ำจุน ซ้ำเป็นผู้มีสติปัญญาอ่อน ต้อยอ่อนในการเรียนการรู้ คราวนั้นก็ทำหน้าที่เสรำสลดเสีย
ใจ แค้นใจตัวเองบ้าง แค้นใจบิดามารดา หว่าตั้งฐานะไว้ไม่ดี จึงพาเขาลำบาก ตกทุกข์ได้
ยากต้องเป็นหนี้เป็นข่า อายุเบ็ญยสิบห้าแล้วยังหาชั้นดีอะไรไม่ได้ คราวนี้ ชาติทุกข์ในพระ-
อริยสังข์เกิดปรากฏแก่ผู้ใดทุกข์ เพราะชาติ ความเกิดคราวนี้ ยังมีออกคนหนึ่งเกิดขึ้นในปีฉลู
แล้วถึงฉลูอีก แล้วถึงฉลูอีก รวม ๕ รอบ นับไปคฤจึงรู้ว่า ๖๐ ปี จึงรู้สึกตัวว่าแก่ ตกในปูน
ชรา ตากมีว ห่วงมีน หักตึง เส้นเอ็นก็ขาด ท้องไส้ก็ผด ผะอืดผะอม ที่นี้ความรู้งดถึงถึง
ว่าเราแก่ เราชราอายุถึงเท่านั้นๆ เป็นส่วนเข้าใจว่า ชราทุกข์ถึงเราเข้าแล้ว จะกำหนดได้ก็ เพราะ
รูจักชอบเกิด ถ้าไม่รู้ชอบเกิดก็ไม่รู้ว่าตัวแก่เท่านั้นเอง เพราะใจเป็นอภัยกฤตจิต ไม่รู้แก่ ไม่รู้
เกิด จะรู้ได้ก็ต้องตน กำหนดหมายไว้จึงรู้การ ที่จะกำหนดหมายแล้ว ก็ต้องอาศัยจำปีเกิด เดือนเกิด
วันเกิด ของตนก่อน จึงจะกำหนดทุกข์ให้เข้าใจเป็นลำดับปีไป เหตุนี้จึงได้กล่าวว่า ๑๒ นัก-
ขัตร์ เป็นต้นทางของพระอริยสังข์ ถ้าไม่เดินต้นทางก่อน ก็จะเป็นผู้หลงทาง ไปไม่ถูกที่

หมายเท่านั้น แล้วท่านจึงสำแดงพระอริยธรรม ๔ สัจจ์ โดยปริยายพิจิตรพิศการ พระอริยสัจจ์
 ที่ท่านแสดงในครั้งนั้น มีผู้ได้นำลงพิมพ์แจกกันอ่านครั้งหนึ่งแล้ว ในประวัติเรื่องนี้จะไม่มี
 เทศน์ เพราะไม่ประสงค์จะสำแดงพระอริยสัจจ์ ประสงค์จะเขียนแต่ประวัติขอที่ว่าผู้นิมนต์สมเด็จเจ้า
 สมเด็จพระเจ้าพระยา ไพล่ไปบอกสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่าเทศนา ๑๒ นักขัตร์ ท่านจึงวิ-
 สัชนาตามคำนิมนต์ ครั้นท่านเห็นไม่ชอบกล นายจะลงโทษบ่าว ฐานเปลี่ยนแปลงคำสั่งคำบัญชา
 ท่านจึงมีความกรุณาเทศน์ยกย่องคำผิดของบ่าวขึ้นให้เป็นความดี จึงเทศนาว่า ๑๒ นักขัตร์ ๑๒
 ปีนี้ เป็นต้นทางของพระอริยสัจจ์ ควรบุคคลจะรู้จักก่อน รวมความว่า ท่านเทศน์ทุกขสัจจ์แล้ว
 เทศน์สมุทัยอริยสัจจ์ แล้วเทศน์มรรคอริยสัจจ์ จบลงแล้ว ใจสมเด็จพระเจ้าพระยาก็อ่อนแผ่ว ไม่
 โกรธทนายผู้นิมนต์พลาด ทนายคนนั้นรอดไป ไม่ถูกตำไมถูกเขียน เป็นอันแล้วไป ฯ

๑ ครั้นเข้าฤดูบวชนาค ท่านก็บวชนาคเสมอทุกวัด มีผู้เลื่อมใสนิมนต์สมเด็จพระ-
 พุฒาจารย์ (โต) นั่งที่พระอุโบสถ และท่านได้ประทานบรรพชาอุปสมบทแก่หม่อมเจ้าทัต
 อันเป็นพระบุตรสุดพระองค์ ในพระราชวงศ์ วงกรมหลวงเสนีบริรักษ์ ก็ทรงพระผนวชในสำ-
 นักสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) วัดระฆัง หม่อมเจ้าพระทัตพระองค์นี้ภายหลังได้เป็นพระราชา
 คณะที่หม่อมเจ้าพระพุทธรบาทปิลันท์ ภายหลังได้เลื่อนขึ้นเป็นหม่อมเจ้าพระธรรมเจดีย์ เจ้า
 อาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม (วัดโพธิ์) พระนคร หม่อมเจ้าพระธรรมเจดีย์ (ทัต)
 พระองค์นี้ได้ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ผู้เรียบเรียงเรื่องนี้ด้วย ภายหลังทรงเลื่อนจากพระธรรมเจดีย์
 ขึ้นเป็นหม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์วัดโพธิ์ (เชตุพน) รับพระสุพรรณบัฏในรัชการที่ ๕
 กรุงเทพมหานคร ฯ

๑ ครั้นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ชราภาพมากแล้ว ท่านไปไหนมา เหยียดปวด
 บัสนาวะ ท่านออกมาทำบัสนาวะกรรมหลังแก่งข้างท้าย แล้วโยงโย่โก้งโค้งข้ามพนักแก่งเรือกลับ
 เข้าไปในแก่ง พอถึงกลางพระองค์ จำเพาะคนท้ายทั้ง ๔ ออกแรงกระทุ่มแจวพร้อมกันส่งท้าย
 เข้า สมเด็จท่านยันไม่อยู่เพราะชราภาพมาก เลยล้มลงไปหน้าโคลกกระดานเรือปากแจ่อ ท่านก็
 ไม่โกรธไม่ตำ ท่านอุทิศสำหรับขยับลอคศรีษะออกจากแก่ง เหลียวหลังไปว่ากับคนท้ายว่า พ่อเจ้า
 พ่ออย่าเข้าใจว่าพ่อดีแรงแต่พ่อคนเดียวหน่าเจ้า คนอื่นเขาจะมีแรงยิ่งกว่าพ่อก็ยังมีจะ ว่าแล้วก็
 โยงโย่กลับเข้าแก่งไปจำวัดอีก คราวนี้หม่อมราชวงศ์เจริญบุตรหม่อมเจ้าทัตไพในกรมทเวา เป็น

พึงรู้อย่างนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ทรงเลียดตะโกนดั่งว่าครั้งที่สองชั้นนอกชั้นหนึ่งว่า พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา พิจารณา มหาพิจารณา อธิบายว่า การของโลกก็ดี การของชาติก็ดี การของศาสนาก็ดี กิจที่จะพึงกระทำต่าง ๆ ในโลกก็ดี กิจควรกระทำสำหรับข้างหน้าก็ดี กิจควรทำให้สิ้นธุระทั้งปัจจุบันและข้างหน้าก็ดี สำเร็จกิจเรียบร้อยดีงามได้ ด้วยกิจพิจารณาเป็นชั้น ๆ พิจารณาเป็นเปราะ ๆ เข้าไปตั้งแต่หยาบ ๆ และบูนกลาง ๆ และชั้นสูงชั้นละเอียด พิจารณาให้ประณีตละเอียดเข้า จนถึงที่สุดแห่งเรื่อง ถึงที่สุดแห่งอาการ ให้ถึงที่สุดแห่งกรณี ให้ถึงที่สุดแห่งวิธี ให้ถึงที่สุดแห่งประโยชน์ที่ยาว พิจารณาให้รอบคอบทั่วถึงแล้ว ทุก ๆ คนจะรู้จักประโยชน์คุณเกือกกุลตน ตลอดจนเมื่อหน้าจะรู้ประโยชน์อย่างยิ่งได้ ก็ต้องอาศัยกิจพิจารณา เลือกพินคินหา ของดีของจริงเด่นเห็นชัดปรากฏแก่คน ก็ด้วยการพิจารณาของคนนั่นเอง ถ้าคนใด สติน้อย ถ้อยบัญญัติ พิจารณา เหตุผล เรื่องราวกิจการงาน ของโลก ของธรรม แต่พื้น ๆ ก็รู้ได้พื้น ๆ ถ้าพิจารณาด้วยสติบัญญัติเป็นอย่างกลาง ก็รู้เพียงชั้นกลาง ถ้าพิจารณาด้วยสติบัญญัติอันละเอียดลึกซึ้ง ในข้อนั้น ๆ อย่างสูงสุด ไม่หลับหูหลับตา ไม่ม่งมายแล้ว อาจจะมีผลแก่ตน ประจักษ์แท้แก่ตนเอง ดั่งปริยายมา ทุกประการ จบที่ ฯ

๑ ครั้นจบแล้ว ท่านลงจากบัลลังก์ ก็ไม่มีนักปราชญ์ชาติอื่น ๆ ภาษาอื่น ๆ มีแขกแลฝรั่งเป็นต้น ก็ไม่อาจออกปากขัดคอคัดค้านถ้อยคำของท่านสักคน อัดอั้นตุ้มคต สมเด็จพระเจ้าพระยาพยุหยาภรณ์ทิฆมทัพน้อยราชกุมารีในชาติทั้งหลายที่มาประชุมคราวนั้นให้ขึ้นบัลลังก์ ก็ต่างคนต่างแหงงไม่อาจนำออกแสดงแถลงในที่ประชุมได้ ถึงต่างคนต่างเตรียมเขียนมาก็จริง แต่คำของสมเด็จพระพุทธมาจารย์ (โต) ครอบไปหมด จะยกย้ายโวหาร หรือจะอ้างเอาศาสนาของตน ๆ มาแสดงในที่ประชุมแล้ว เรื่องของตัวก็ชักจะเก้อจะต่ำจะขึ้นเห็นความพิจารณาที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ทรงเลียดตะโกนนั้นไม่ได้เลย ลงนั่งพยุหยาภรณ์ทิฆมทัพน้อยราชกุมารีใครก็ไม่อาจขึ้น สมเด็จพระประสาธน์เองก็ซิ้มทราบได้ดี เห็นจริงตามปริยายของทางพิจารณา รู้ได้ตามชั้น ตามภูมิ ตามกาล ตามบุคคล ที่ยิ่งและหย่อน อ่อนและกล้า จะรู้ได้ก็ด้วยการพิจารณา ถ้าไม่พิจารณา ก็หาความรู้ไม่ได้เลย ถ้าพิจารณาคำ หรือน้อยวันพิจารณา หรือน้อยพิจารณา ก็มีควมรู้น้อย

ห่างความรู้จริงของสมเด็จพระเจ้า ๖ ที่วัดทุกประการ วันนั้นก็เห็นอันเล็กประชุมปราชญ์ ต่างคนต่างลากลับ ฯ

๑ ก็และสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นี้ พุทธธรรมสักจักษันในที่สภากาต่าง ๆ ถ้ามีผู้ถาม ถามขึ้นว่า คำที่เรียกกันว่านิพพาน ๆ นั้น บางคนเป็นนักแปล ก็แปลตามศัพท์ ว่าดับบ้าง ออกจากเครื่องร้อยรัดบ้าง แปลว่าเกิดแล้วไม่ตายบ้าง ตายแล้วไม่มาเกิดบ้าง ดับจากกิเลสบ้าง ดับไม่มีเศษเป็นนิรันตพินาสบ้าง เลยไม่บอกถิ่นฐานเป็นทางเดียวกัน จะยังกันและกันให้ได้ความรู้จักพระนิพพานเป็นเงา ๆ หรือรูปร่างบ้างก็ทั้งยาก จึงพากันหาหรือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ในเรื่องใคร่รู้จักนิพพาน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านว่าท่านก็ไม่รู้แห่ง แต่จะช่วยชี้แจงอุปมาเปรียบเทียบให้รู้และเข้าใจเอาเอง ตามเหตุแลผล เทียบเทียบได้บ้างว่านิพพานจะรู้ได้อย่างไร ท่านอุปมาด้วยหญิงสองคนพี่น้องจ้องคิดปรารภปรารมภ์อยู่แต่การมีผิว อดสำหรับอาบน้ำทาขมิ้น นุ่งผ้าไหม ผัดหน้า หวีผมแปร์ ก็ประสงค์ความรักให้เกิดกับชายผู้แลเห็นจะได้มาสู่ขอเป็นสามีเท่านั้น ครั้นล่วงมากก็สบโชคสบช่องของคนพี่สาว มีผู้มีชื่อมีหน้ามาขอ ได้ตกลงแต่งงานร่วมห้องร่วมหอกันแล้ว หญิงที่เป็นนางน้องสาวก็มาเยี่ยมแล้วตั้งวิงวอนเข้าชักถามว่า พี่จ๋า การที่พี่หลับนอนกับผัวนั้น มีรสมีชาติครึกครื้นสนุกสนานชื่นบานเป็นประการใด จึงบอกให้ฉันรู้บ้าง นางพี่สาวก็ไม่รู้แห่งจะนำความรื่นรมย์สมสนิทด้วยสามีนั้น ออกมาตีแผ่เปิดเผยให้น้องสาวสมรู้ตามเห็นตามในความรื่นรมย์แห่งโลกสันนิวาสได้ นางพี่สาวก็ไต่แต่บอกว่าน้องมีผัวบ้างน้องก็จะรู้เอง ไม่ต้องถามเอาเรื่องกับพี่หรอก ฯ

๑ ครั้นอยู่มาไม่ช้านาน นางผู้เป็นน้องได้สามีแล้วไปหาพี่สาว ๆ ถามว่า การหลับนอนรรมย์รื่นชื่นใจกับผัวน้องมีความรู้สึกว่าเป็นเช่นไร ลองเล่าบอกออกความให้พี่เข้าใจบ้างซีแม่ น้อง นางน้องสาวขอเลาะตอบพี่สาวทันทีว่า พี่ไม่ต้องเยาะ ไม่ต้องเยาะ และพี่น้องหญิงคู่หนึ่ง ก็นั่งสำรวจหัวเราะกันตามฐานที่ร่ำรสสังวาสเสมอกัน ข้ออุปมานี้ ฉันใดก็ฉัน พระโศภิตาจรกุลบุตร มีความมุ่งหมายจะออกจากชาติจากภพ เบื่อหน่ายโลกสันนิวาส เห็นว่าเป็นหม้อต้มหรือเรือนอันไฟไหม้ ก็คิดจะออกจะหนีให้พ้น ก็ทำความพยายามแข็งข้อถกเขมรจะเผ่นข้ามให้พ้นจากหม้อต้มสัตว์ และเรือนไฟอันไหม้ลุกลาม ก็เตรียมตัวทำศีลให้บริสุทธิ์ปราศจากโทษเศร้าหมอง ทำสมาธิตั้งใจตรงจงใจทำสัมมะณะกัมมัฏฐาน ทำบุญญาให้เป็นวิบัติสสนาญาณอย่าง

ยิ่งยอก ตัดสังโยชน์ให้ขาดเด็ดแล้วด้วยมีटकมล้า กล่าวคือ โคตรภูญาณ อนุโลมญาณ มรรคญาณ ทำช่องให้แว้งว่างเห็นแคงสว่างปรากฏ พระโยคาวจรกฤษทุตรก็กำหนดดวงจิต จิตวางอารมณ์ วางสัญญา วางอุปาทานเครื่องยึดถือ ทำลายเครื่องกั้นทั้ง ๕ ละวางได้ขาด ประกอบองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ ปิที สุข เอกกคตา ฟอกใจ คราวนี้ใจก็ก่อปรก้วยวิสุทธิตี ๗ เมื่อวิสุทธิตี ๗ ประการผูกขึ้นแล้ว พระโยคาวจรกฤษทุตรก็มีละวิตก ละวิจารณ ละปิที ละสุข ละเอกกคตา เหลือแต่อุเบกขาญาณ ดำเนินไปอุเบกขาญาณ มีองค์ ๖ ประการเป็นพื้น มโนธาตุ ก็กลายเป็นอภัยากฤตไม่ติดบุญ ไม่ติดบาป ต่อไป จะยังมีลมหายใจ หรือหมดลมหายใจ มโนธาตุ ก็ตั้งอยู่ตามตำแหน่ง ไม่เข้าสิงในเบญจขันธ์ต่อไป เรียกว่าธรรมธาตุ บริสุทธิตีจำเพาะตน เรียกว่าพระนิพพาน ท่านผู้ใดผู้ถึง ท่านรู้กันว่าเป็นเอกันตบรมสุข ไม่ระคนปนด้วยทุกข์ต่อไป ท่านไม่ต้องซักถามเข้าชี้ เช่นหญิงทั้ง ๒ ดังสำแดงมา (จบสากัจฉา) ฯ

(จงตริตรองตามความเปรียบเทียบแลกอปรธรรมะต่าง ๆ ตามความแนะนำมา ก็จะเห็นพระนิพพานได้บ้าง)

๑ ในปลายปีมะเมีย โทศก นั้มา สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้มีลายลิขิตแจ้งแก่กรมสังฆการีว่า จะขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตยกเป็นกิตติมศักดิ์ ด้วยเหตุชราทุพพลภาพ ไม่สามารถรับราชการเทศน์แลสวดฉัน ในพระบรมมหาราชวังได้ ได้ทรงพระมหากรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุญาตตกเป็นพระมหาเถรกิตติมศักดิ์ และได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ สถาปนา หม่อมเจ้าพระ (ทัส) ในกรมสมเด็จพระราชวังหลัง ขึ้นเป็นพระราชาคณะรองเจ้าอาวาสพระราชทานพระสุพรรณบัฏ มีราชทินนามว่า หม่อมเจ้าพระพุทธรบาทปิลันถน มีฐานา ๓ รูป มินิตยภัตรเดือนละ ๑๖ บาท ค่าข้าวสาร ๑ บาท เป็นผู้ช่วยบัญชากิจการวัดระฆังต่อไป ฯ

๑ ฝ่ายสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตั้งแต่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตปลดชรายกเป็นสมเด็จพระราชาคณะกิตติมศักดิ์แล้ว ท่านก็กลายเป็นอริยยศ บริวารยศ แบกตาลับตรเอง พายเรือบิณฑบาตเอง จนเป็นที่คุ้นเคยกับอีกา กาจับปากินอาหารกับท่าน จนท่านพูดกับกา ที่ประตูอนงคลีลา (ประตูหิน) กาตัวหนึ่งบอกว่าจะไปวัดมหาธาตุ กาตัวหนึ่งว่าจะไปท่าเตียน สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ว่า ไปท่าเตียนดีกว่าไปวัดมหาธาตุ เพราะคนเขาทั้งหัวกึ่งหัวปลา

หมักหมมไว้มาก ที่วัดมหาธาตุถึงมีโรงครัวก็จริง แต่ทว่าคนเขาขนเก็บกวาดเสียหมดแล้วจะ ๆ

๑ เวลาจำวัดอยู่ในกุฏิของท่านที่วัดระฆังนั้น เจ้าขโมยเจาะพื้นกุฏิล้วงเอาเข้าของที่วางเกลื่อนไว้ เจ้าขโมยล้วงไม่ถึง ท่านก็ช่วยเอาไม้เขี่ยของนั้น ๆ เข้าไปให้ใกล้มือขโมย เจ้าขโมยลักเซ็นเรือใต้ถุนกุฏิ ท่านก็เปิดหน้าต่างสอนขโมยว่า เซ็นเบาเบาหน่อยจะ ถ้าดังไปพระท่านได้ยินเข้า ท่านจะตีเอาเจ็บเปล่าจะ เซ็นเรือบนแห้ง เขาต้องเอาหมอนรองข้างท้ายให้โด่งก่อนจะ ถึงจะกลิ้งสะดวกดี เรือก็ไม่ชำไม่รั่วจะ เลยเจ้าขโมยเกรงใจไม่เซ็นต่อไป ๓

๑ ครั้งเมื่อนางนาคบ้านพระโขนง เขาตายทั้งกลม บิศาจของนางนาคกำเรียบ เขา ลือกันต่อมาว่า บิศาจนางนาคมาเป็นรูปคนช่วยผู้วิเศษน้ำเข้านาได้ จนทำให้ชายผู้ผู้มีเมียใหม่ ไม่ได้ บิศาจนางนาคเที่ยวรังควานหลอนหลอก คนเดินเรือในคลองพระโขนงไม่ได้ ตั้งแต่ เวลาเย็นตะวันรอน ๆ ลงไป ต้องแลเห็นบิศาจนางนาคเดินห่มสีบ้าง โหนตัวบนต้นโพธิ์ต้น ไทรบ้าง พระสงฆ์ในวัดพระโขนงมันก็ล้อเล่น จนกลางคืนพระภิกษุสามเณรต้องนอนรวมกัน ถ้าปลุกไปนอนองค์เดียวเป็นต้องถูกบิศาจนางนาครบกวณจนเสียงกรอกแกรกอื่น ๆ ก็เหมามาว่า เป็นบิศาจนางนาคไปหมด จนชั้นพวกนักเลงเที่ยวกลางคืนก็ต้องหยุดเขาลงเพราะกลัวบิศาจนางนาค พวกหมอมือไปทำเป็นผู้วิเศษตั้งพิธีผูกมัดเรียกภูตมัน มันก็เข้ามานั่งแถบสิ้นเหลือกตา เอาเจ้าหมอตองเจ็งมันมาหลายคน จนพวกแย่งชิงล้วงลักปลอมเป็นนางนาคหลอกหลวงเจ้าของบ้าน เจ้าของบ้านกลัวนางนาคเสียมุกหัวเข้ามุ้ง ขโมยเก็บเอาของไปสบาย คำลงก็ต้องล้อม ต้องนั่งกองกันยั้งรุ่งก็มี ๓

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านรู้เหตุบิศาจนางนาคกำเรียบเหลือมือหมอ ท่าน จึงลงไปค้างที่วัดมหาบุศในคลองพระโขนง พอค่ำท่านก็ไปนั่งอยู่ปากหลุม แล้วท่านเรียกนางนาคบิศาจขึ้นมาสนทนากัน ฝ่ายบิศาจนางนาคก็ขึ้นมาพูดจาตกลงกันอย่างไรไม่ทราบ ลงผลท้ายที่สุด ท่านได้เจาะเอากระดูกหน้าผากนางนาคที่เขาฝังไว้มาได้ แล้วท่านมานั่งขัดเกลาจนเป็นมัน ท่านนำขึ้นมาวัดระฆัง ท่านลงยันต์เป็นอักษรไว้ตลอด เจาะเป็นบั้นเหน่งคาดเอว ไปไหนท่านก็เอาติดเอวไปด้วย บิศาจในพระโขนงก็หายกำเรียบซาหลง เมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ) ยังเป็นสามเณรอยู่ในกุฏิสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นางนาคได้ออกมารบกวณม.ร.ว. เณร ๆ ก็ร้องฟ้องสมเด็จพระพุฒาจารย์ ว่า สีกามากวนเขาเจ้าข้า สีกามากวนเขา สมเด็จพระพุฒา-

จารย์ (โต) ท่านร้องว่า นางนาคเอ๋ย อัยยรรบกวณคุณเณรชี่ บิศาจันนั้นก็สงบไป นาน ๆ จึง ออกมารบกวณ ครั้นท่านชรามากแล้ว ท่านจึงมอบบั้น^๕แห่งกระดูกหน้าผากนางนาคประทานไว้กับหม่อมเจ้าพระพุทธรบาทปีลันท์ มอบหม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญให้ไปอยู่กับหม่อมเจ้าพระพุทธรบาทปีลันท์ด้วย นาน ๆ นางนาคออกหยอกเย้าหม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญ หม่อมราชวงศ์สามเณรเจริญต้องร้องฟ้องหม่อมเจ้าพระพุทธรบาทฯ ต้องทรงกริ้วนางนาคว่า เป็นผู้หญิงยิ่งเรืออัยยรรบกวณ คุณเณรจะคู้หนังสือหน้าหา เสร็จกริ้วแล้วก็เจียบไป (เรื่องนี้สำหรับเจ้านายหม่อมราชวงศ์วังหลังเล่าให้ฟัง) ฯ

๑ ส่วนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ตั้งแต่ปลดภาระการวัดการสอนให้หม่อมเจ้าพระพุทธรบาทปีลันท์แล้ว ส่วนตัวท่านก็ไปตามสบาย ก็รับทำพระพิมพ์ คุ้ให้คนโชลกปูนเพชร และนั่งพิมพ์ไป บางทีไปเยี่ยมบ้ำชาวัดสระเกศ เข้าก็บิณฑบาต ได้อะไรก็ฉันไปพลาง บางทีเที่ยวสะพายบาตรไป ใครใส่เวลาไหน ท่านก็ฉันฉลองศรัทธาเวลานั้น บางทีก็ไปนั่งในโลหะปราสาทวัดราชวัดการาม ไปคุ้กับหลวงพ่อร์ต วัดเทพธิดารามบ้างแล้วถูกคอก บางทีไปคุ้ช่างเขียนเขียนประวัติของท่านที่ผนังโบสถ์วัดบางขุนพรหมใน คุ้ให้ช่างก่อ ๆ พระโต ก่อขึ้นไปจนถึงพระโสณิ (ตะโพก) ถึงหน้าชั้นพระบาท ก็ขึ้นนมัสการพระพุทธรบาทเสมอทุกปี จนพวกลพบุรี สระบุรีนับถือ เอน้ำล้างเท้าท่านไปเก็บไว้รักษาผีดาษตินัก ถึงผีจะร้ายแรงดาษตะกั่วก็หาย เด็กๆ ที่ออกผีไม่มีใครเป็นอันตรายเลย เรื่องผีดาษเป็นดีมาก จนตลอดมาถึงพระโตวัดเกตุไชโย ก็ศักดิ์สิทธิ์ในการรตน้ำมนต์รักษาผีดาษดี ชาวเมืองอ่างทองนับถือมากจนตราบเท้าทุกวัน^๕ ฯ

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ขึ้นนมัสการพระพุทธรบาทคราวใด เป็นต้องมีไตรไปพาดที่หัวนาคตินกระโต แล้วนิมนต์พระชกบงสกุลโยมผู้หญิงของท่านที่เมืองพิจิตรทุกคราวว่านิมนต์บงสกุลโยมฉันด้วยจะ พระจำ แล้วเลยไปนมัสการพระฉาย เขามั่นทกบรพรตด้วยจนกะเหรียงตงนับถือมากเข้าปฏิบัติ ท่านไปกับอาจารย์วัดครุท อาจารย์อื่น ๆ บ้าง กลับมาแล้วก็มาจำวัดสบายอยู่ ณ วัดบางขุนพรหมในเป็นนิตยกาล ฯ

๑ แลพระพิมพ์ที่วัดบางขุนพรหมในนั้น เสมียนตราค้วง ขอเอาพิมพ์ของท่านไปพิมพ์ปูนแลผงของเสมียนตราค้วง ทำตามวุฒิของเสมียนตราค้วงเอง ชาวบ้านบางขุนพรหม

ปฏิบัติอุปฐาก บางทีขึ้นพระบาท หายเข้าไปในเมืองลับแลไม่กลับ คนลือว่าสมเด็จ ฯ ทรง
มรณภาพแล้วก็มี ทางราชการเอาโกศขึ้นไป ท่านก็ออกมาจากเมืองลับแล พนักงานคุมโกศต้อง
เอาโกศเปล่ากลับหลายคราว ฯ

๑ ครั้นท่านกลับลงมาแล้ว ก็รับพิมพ์พระไป ท่านพระยานิกรบดินทร (โต) ได้
ถวายทองคำเปลวมา ท่านก็ปิดพระได้สัก ๔๐๐๐๐ กว่า ทองนั้นก็หมด พระพิมพ์ ๘ หมื่น ๔
พัน คราวนี้ เดิมตั้งใจจะถวายสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงปิดทอง แต่จะได้ถวายหรือ
ไม่ได้ถวาย ไม่ได้ความปรากฏ พระธรรมถาวรยังเป็นพระครูปลัดก็ไม่ว่า ผู้เรียงจะซักถามให้ได้
ความจริงก็เกรงใจ เพราะเกณฑ์ให้ท่านเล่าเรื่องอื่น ๆ มากมาแล้ว ฯ

๑ ครั้นถึง ณ วันเดือน ๕ ปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๒๓๔ ปี เป็นปีที่ ๕
ในรัชกาลที่ ๕ กรุงเทพมหานคร ฯ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไปดูการก่อพระโตวัดบาง-
ขุนพรหมในก็ไปอาพาธด้วยโรคชราภาพ ๑๕ วัน ก็ถึงมรณภาพ บนศาลาใหญ่วัดบางขุนพรหม
ใน ในเวลาปัจจุสมย์วันนั้น สิริรวมชนมายุ ๘๔ บริบูรณ์ เป็นเจ้าอาวาสวัดระฆังโฆสิตารามมาได้
๒๑ ปีบริบูรณ์ รับตำแหน่งที่สมเด็จพระพุฒาจารย์มาได้ ๗ ปีบริบูรณ์ ถ้าจะนับปีตามจันทรคติ
ก็ได้ ๘ ปี นับอายุตามจันทรคติก็ได้ ๘๕ ปี เพราะท่านเกิดปีวอก เดือน ๖ วอกรอบที่ ๗
ถึงวอกรอบที่ ๘ เพียงย่างขึ้นเดือน ๕ ท่านก็ถึงมรณภาพ คิดทศหักเดือนตามอายุโหราจารย์
ตามสุริยคตินิยม จึงเป็นอายุ ๘๔ ปีบริบูรณ์ ด้วยประการฉะนี้ แล ฯ

๑ จำนวนอายุผู้เรียงเรื่องนี้ ได้ ๗ ขวบยังไม่บริบูรณ์ คือหลักเหลือ ๖ ปี กับ ๓ เดือน
เวลาที่สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ยังอยู่นั้น ผู้เรียงเรื่องนี้อยู่กับคุณเฒ่าแก่กลิ้ง ในตึกแถวตั้ง
แถบข้างทิศใต้ ทางออกวัดพระเชตุพน ในพระบรมมหาราชวังชั้นใน คุณกลิ้งเฒ่าแก่เคยพาขึ้น
ไปรับพระราชทานเบี้ยจันทร เบี้ยสุริย์ คือเงินสิ่ง จากพระราชหัตถ์สมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ก็
สองคราว ได้เคยฟังเทศน์สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็สองคราว ได้เคยเข้านมัสการท่านก็สอง
คราว ท่านผูกมือให้ที่พระที่นั่งทรงธรรม ยังจำได้ว่ามีต้นกาหลงใหญ่ในพระบรมมหาราชวังนั้น ฯ

๑ ครั้นเมื่อสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ถึงมรณภาพที่ศาลาใหญ่ ในวัดบางขุนพรหมใน
แล้วได้รับพระราชทานน้ำสรงศพ ไตรครอง ผ้าขาวเย็บถุง โกศ กลองชนะ อภิรมย์ สนม
ซ้าย ฝ่ายขวา เรือตั่งบรรทุกศพ เมื่อเจ้านาย ขุนนาง คุณท้าว เฒ่าแก่ พวกอุปฐาก พวกอุบาสก

อุบาสิกา ประชาชน ชาวบ้านบางขุนพรหม ปวงพระสงฆ์ สรงน้ำศพสมเด็จพระเจ้าโตแล้ว สนมก็
กระสันตราสังศพ บรรจุในโกศไม้ ๑๒ เสร็จแล้ว ก็ยกลงมาที่ท่าริมแม่น้ำเจ้าพระยา ฝายหลวง
พายลงมาตามลำแม่น้ำ เรือตามก็ตามหลามแม่น้ำ ส่งศพกระทั่งถึงหน้าวัดระฆัง สนมเชิญโกศศพ
ขึ้นบนกุฏิสมเด็จพระเจ้าอยู่ อยู่แถบข้างท้ายวัดริมคลองคูวัดระฆัง ตั้งศพบนฐานเบญจาสองชั้น มีอภิรมย์
๖ คืน มีกลองชนะ ๒๔ จำปี จำกลองพร้อม มีพระสวดพระอภิธรรม มีเลี้ยงพระ ๓ วันเป็น
ของหลวง ฯ

วันเมื่อศพสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มาถึงวัดระฆังวันนั้น ผู้คนมาส่งศพรับศพนมัสการ
การศพนั้นแน่นอคับคั่ง ทั้งผู้ดี ผู้ไพร่ พลเมือง ไทย จีน ลาว มอญ ชาวละคร เขมร พราหมณ์
พระสงฆ์ทุกๆ พระอาราม เด็กวัด เด็กบ้าน แน่นไปเต็มวัดระฆัง พระครูปัจฉิกวิวัฒน์ (ข้าง)
คือพระธรรมถาวรราชาคณะ ที่มีอายุ ๘๘ ปี มีตัวอยู่ถึงวันเรียงประวัติเรื่องนี้ ได้ตักพระพิมพ์
แจกชำระ่วยแก่บรรดาผู้ที่มาส่งศพ สักการะศพ เคารพศพนั้น แจกทั่วกันคนละองค์สองคน ท่าน
ประมาณราว สามหมื่นองค์ที่แจกไป และต่อ ๆ มากก็แจกเรื่อย จนถึงวันพระราชทานเพลิงและ
ยังมีผู้ขอ และแจกให้ต่อมาอีกหลายปีจนพระมหาค ๑๕ กระถางมังกร เคียงวันจะหาสักครั้งก็ไม่มี
มีแต่จำเพาะตน ๆ และบนที่นั่งซึ่งเป็นกระดูกหน้าผากของนางนาคพระโขนงนั้น ตกอยู่กับ
หม่อมเจ้าพระพุทธรบาทบัลลังก์ ซึ่งได้เลื่อนขึ้นเป็นพระธรรมเจดีย์ ได้เป็นเสด็จอุปัชฌาย์ของผู้
เรียงประวัติเรื่องนี้ ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ม.จ. ทศ) ไปกลองวัดพระเชตุพน
วิมลมังคลาราม พระนคร จึงได้มอบบนที่นั่งกระดูกหน้าผากนางนาคพระโขนง ให้กรรมสิทธิ์
ไว้แก่สมเด็จพระพุทธรโฆษาจารย์ (ม.ร.ว. เจริญ) เจ้าอาวาสวัดระฆัง แต่ครั้งยังดำรงตำแหน่ง
พระพิมพ์ลธรรมนั้น (ไต่กินแหว่ ๆ ว่าบนที่นั่งนั้นสมเด็จพระพุทธรโฆษาจารย์ได้ถวาย ฯลฯ แล้ว)

และสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ถึงมรณภาพแล้ว

ล่วงมาถึงปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๙๒ ปี

พุทธศักราชล่วงได้ ๒๔๒๓ ปี

รัตนโกสินทรศักราชถึง ๑๔๙ ปี

อายุรัชกาลที่ ๕ เสวยราชย์ ๔๓ ปี

รัชกาลที่ ๖ ,, ๑๕ ปี

รัชกาลที่ ๗ ,, ๖ ปี

คิดแต่บวอก จัตุรศก จุลศักราช ๑๒๓๔ ปี มาถึงปีมะเมีย โทศกนี้ จึงรวมแต่ปี
มรณภาพนั้นมาถึงปีมะเมียนั้นได้ ๖๑ ปี กับเศษเดือนวันแล ฯ (ได้ลงมือเรียบเรียงแต่วันที่ ๑๕
กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๓)

พระธรรมถาวร (ข้าง) บอกว่า คำแนะนำกำชับสอนของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)
นนคังน

๑. คุณรับเอาพันของฉันไว้ ก็ยิ่งกว่า ๑๐๐ ชั่ง ๑๐๐๐ ชั่ง คุณจะมีความเจริญเอง
  ๒. คุณใคร่มีอายุยืนยาว คุณต้องไหว้คนแก่
  ๓. คุณใคร่ไปสวรรค์ นิพพาน และมีลาภผล คุณหมั่นระลึกนึกถึง
- ๐ พุทธ พุทธา พุทธะ พุทธโธ พุทธิ อรหิ พุทธโธ อธิปิโสภควา นะโม-
พุทธายะ ฯ

๐ ถึงเถรเกษอาจารย์ผู้วิเศษของเจ้าสามกรมว่าดี ก็ไม่พัน พุทธะ พุทธา พุทธะ พุทธิ
พุทธโธ อรหิ พุทธโธ ฯ

ต่อแต่ขึ้นไป จะขอกล่าวถึงเรื่องพระโต และเรื่องวัดบางขุนพรหมใน ตำบลบางขุน-
พรหมพระนครนี้สักเล็กน้อย พอเป็นที่รู้จักกันไว้บ้าง

เดิมวัดบางขุนพรหมในนี้ เป็นวัดเก่าแก่นาน แต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานี
หรือจะก่อนนั้นก็ไม่ว่า วัฒนเป็นวัดกลางสวน อยู่คอนมาก ใครเป็นผู้สร้างก็ไม่ปรากฏนาม
หรือชาวสวนแถวนี้จะพร้อมใจกันสร้างไว้ คนเก่าเจ้าที่ภูฐานในการถือวัด ว่าวัดเราวัดเขา ดังเคย
ได้ยินมา ก็ไม่สู้แน่ใจนัก แต่เป็นวัดเก่าแก่จริง โบสถ์เดิมเป็นเตาเผาปูนกลาย ๆ มีกุฏิฝากระ-
แซงอ่อน มีศาลาโกรงเกรงแต่ลานวัดกว้างดี มีต้นไม้ใหญ่มากคร้มติ มีลมเหนือ ลมตะวันตก
ลมตะวันออก พัดโกรกตรงกรองส่งเข้าสู่โบสถ์แลลานวัดเย็นละเอียดดี เมื่อตั้งเป็นราชธานีแล้ว
ในฝั่งนี้ ถึงรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ ฯ พระองค์เจ้าอินทร์ในพระราชวังบวร ได้ทรงพระศรัทธาปฏิ-
สังขรณ์เปลี่ยนแปลงทรงโบสถ์ เป็นรูปห้องพระโรงงามมีผังผายอ่าโถง ยาว ๕ ห้อง มีมุข ๒ ข้าง
ก่ออิฐถือปูนเสร็จและสร้างศาลา ชุกคลอง เหนือใต้วัด หลังวัด หน้าวัด เป็นเขตคั่นทำกุฏิสงฆ์
ช่อมदानเรียบร้อย ฉลอมแล้วทูลเกล้า ฯ ถวายสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระกระแสรับ
สั่งว่า ผู้ที่ถวายวัดของตนเข้าเป็นวัดหลวงนั้น จำเพาะเจ้าของเป็นพระยาพานทอง ถ้าเป็นเจ้า

ต้องได้รับพระราชทานพานทองก่อน จึงถวายวัดเป็นวัดหลวงได้ ซึ่งพระองค์เจ้าอินทร์ก็ยังสามารถได้รับพระราชทานพานทองไม่ ได้พานทองแล้วจึงควรถวายวัดของเธอเป็นวัดหลวงได้ วัดนี้ก็คงเป็นวัดราษฎร์ วัดเจ้าอินทร์ บางขุนพรหม

ครั้นถึงปีจอ อัฐศก จุลศักราช ๑๑๘๘ ปี มีราชการสงครามกับเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์พระองค์เจ้าอินทร์เจ้าของวัดบางขุนพรหมนี้ ได้โดยเสด็จกรมพระราชวังบวรฯ ขึ้นไปปราบขบถเมืองเวียงจันทน์ มีชัยชนะกลับมาแล้วได้รับพระราชทานพานทองเป็นบำเหน็จความชอบในการสงครามนั้น แล้วพระองค์เจ้าอินทร์จึงทูลเกล้าฯ ถวายวัดนี้เป็นวัดหลวงอีกครั้งหนึ่ง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตำรวจราชองครักษ์และกรมเมืองมาสืบตรวจชัยภูมิสถานที่ของวัดนี้ ตลอดถึงทางพระราชดำเนินในการถวายพระกุสินทานด้วย เจ้าพนักงานทำรายงานถวายตลอด แต่ทางพระราชดำเนินนั้นขัดต่อทางราชการหลายประการ เพราะวัดตั้งอยู่กลางสวนทั้ง ๔ ทิศ ไม่สะดวกแก่ข้าราชการบริพารที่จะโดยเสด็จ จึงมิได้ทรงรับเข้าบัญชีเป็นวัดหลวง พระองค์เจ้าอินทร์ก็ทรงทอดธุระวัดนั้นเสียไม่นำพา วัดก็ชำรุดทรุดโทรมลงอีก และพระองค์เจ้าอินทร์ก็มาสิ้นพระชนม์ไปด้วย จึงท่านพระเสมียนตราดวัง ได้มีศรัทธาสละที่สวนหน้าวัด ตั้งแต่นั้นมาเจ้าพระยา ตลอดขึ้นไปถึงกำแพงวัด แถบหน้าวัดทั้ง ๒ ในปัจจุบันนี้จนจกวัด ถวายเป็นที่กลับนาบ้าง เป็นหน้าวัดบ้าง เป็นสมบัติของวัดบางขุนพรหม ด้วยพระเสมียนตราดวัง นิมนต์ถือ ฟังคำสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงได้อุทิศที่บ้านที่สวน ออกบูชาแก่พระรัตนตรัยในเนื้อที่ ๆ ว่าแล้วนั้น พระเสมียนตราดวังแลสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) จึงได้ช่วยกันปฏิสังขรณ์วัดบางขุนพรหมใน ด้วยผลค่าที่กลับนา ตลอดจนมาตั้งสร้างพระโต ท่านเสมียนตราดวังก็ถึงอนิจกรรม สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ก็ถึงมรณภาพ สมภารวัดเลาทยกก็ทำโลเลเรื่องแรง ผลประโยชน์ของวัดก็เสื่อมทรามหายไป วัดก็ทรุดโทรมกรือ ฤกษ์ที่ประจำในวัดก็ล้วนรุ่มร่ามเลอะเทอะ เป็นกตมะตอทั้งปทัต

ครั้นพระมหานครมาสู่ความสะอาครุ่งเรืองงาม จึงคลพระราชหฤทัยในรัชกาลที่ ๕ นั้น ให้ทรงสถาปนาพระมหานคร ตัดถนนสัญจรให้โล่งรื้อตลอดถึงกัน หลายชั้นหลายทาง ทะลุถึงกันหมดทุกสายทั้ง ๔ ทิศ ติดต่อกันไป ทางหน้าวัดบางขุนพรหม ก็ถูกตัดถนนด้วยช่วยเพิ่มพระบารมีทางริมหน้าก็ถูกแลกเปลี่ยนที่ ทรงสร้างวังลงตรงที่นั้น ๒ วัง ที่ใหม่ของหลวงที่พระราชทานให้

แก้วตบวงขนพรมนั้นเดี๋ยวนี้ ก็ได้ยินว่าหายไปไม่ปรากฏแก้วตบวงขนพรม และชาวบ้านเหล่า
 นั้น ช่วยกันพยุงวัดขึ้นมา ด้วยผลประโยชน์ส่วนตัวบ้าง ผลประโยชน์ของวัดเกิดในที่กัลปนาบ้าง
 ช่วยกันเสริมสร้างพระโตองค์นี้มานานก็ไม่รู้จักจะแล้วได้ ครั้นมาถึงรัชกาลที่ ๗ ในปี พ.ศ. ๒๔๗๖
 ท่านพระครู เป็นพระธรรมยุติกนิกายมาคิดสถาปนาพระโตองค์นี้ เปลี่ยนแปลงเป็นพระยืนห้าม
 ญาติ พอเป็นองค์ขึ้น สมมุติว่าแล้ว นัดไหวกัน ไม่ช้าเท่าไรก็เกิดวิวาทกันแก่ผู้ต้นคิด เพราะผิด
 ทางกำหนด ในบทหนังสือปฐม ก กา ว่า ชีรูผู้ใหญ่เครื่องไม่เข้าการ เพราะสมเด็จพระพุฒา-
 จารย์ (โต) นั้น ท่าน ประพฤติ กาย วาจา ใจ เป็นผู้ใหญ่แท้ ท่านสร้างพระนั่งตอตะเคียน
 โปรตยักษ์ พระปางนี้ ไม่มีใคร ๆ สร้างไว้เลย แต่สยามฝ่ายเหนือลงมากก็ห้ามผู้สร้างขึ้นไว้ไม่
 ท่านจึงคิดตั้งใจและสร้างไว้ ให้ครบ ๑๐๘ ปาง แต่อายุและโอกาสไม่พอแก่ความคิด พระจึงไม่
 แล้ว ท่านพระครู มาชีรูท่านจึงไม่เจริญกลับเป็นคนเสียกล เป็นคนทรุดเสื่อมถึงแก่ต้องโทษ
 ทางอาญา ราชภัยบันดาลเป็น เพราะโลกเจตนาเป็นกำมูล จึงพินาศ วิวาทผลปฏิสังขรณ์
 อำนาจไม่ทัน วิวาทของโลก แลความลบลู่คหมีนผู้ใหญ่ โทษชีรูผู้ใหญ่แรงกว่า อำนาจก่อน
 จึงเห็นเป็นทิวธรรมเวทนิยะกรรมแท้ กลับเป็นบุคคลลบลู่ หายชื่อหายหน้าไม่ปรากฏเหมือน
 สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ท่านก่อสร้างสิ่งซึ่งเป็นถาวรวัตถุขึ้น
 ไต่ ๆ เป็นการเกี่ยวแก่พระพุทธศาสนาแล้วท่านไม่มีแยบคายคนอื่น ๆ ตรงต่อพระพุทธศาสนา
 ตรงต่อพระมหากษัตริย์ ตรงต่อชาติ อาจทำให้ประโยชน์ โสติดิผล ให้แก่ประชุมชนเป็นอันมาก
 ดังสำแดงมาแล้วแต่หนหลัง

และวัดบางขุนพรหมในนั้นนั้น สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร ได้สืบ
 คำเงื่อนได้ทราบเหตุการณ์บ้างว่า เดิมพระองค์เจ้าอินทร์ซ่อมแซมก่อสร้างเป็นหลักฐานไว้ก่อน
 สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ (ม.ร.ว. ชื่น) วัดบวรนิเวศ ได้ขนานนามวัดนี้ ให้ชื่อว่าวัดอินทรวินัย
 (แปลว่าวัดเจ้าอินทร์) ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๐ นั้นมา จนทราบเท่าทุกวันนี้ (ถ้าผู้ซึ่งมีอำนาจ
 มีกำลัง มีอำนาจ ได้มาแก้ไขเปลี่ยนแปลงให้เป็นพระนั่งบนตอตะเคียนตามประสงค์ของสมเด็จพระ
 เจ้าโตได้ และทำยักยอกเข้าฟังพระธรรมเทศนา ได้ลุสำเร็จปฐมมรรค หายคร่ำไม่เบียดเบียน
 มนุษย์ ไม่เบียดเบียนพระภิกษุสงฆ์สามเณรต่อไป ผู้แปลงใหม่ คงมั่งคั่งสมบูรณ์ พูนพิพัฒน์
 สถาพร ประเทศก็จะรุ่งเรืองปราศจากวิหิงสาอาฆาต พระยาก็จะไม่มีทาเลย ๆ

ข้าพเจ้าผู้เรียบเรียงเรื่องราวของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นี้ ได้ทรงจำและเสาะ
 สางสืบค้นฉบับตำรับกระรุงกระริง และได้อาศัยฟังพินิจท่านผู้หลักผู้ใหญ่ผู้สูงอายุเล่ากล่าวสืบ ๆ มา
 จนมาติดอยู่ในสมองของข้าพเจ้า และได้ถือเอาคำของเจ้าคุณพระธรรมถาวร (ช่าง) ผู้มีอายุ
 ยาว ๘๘ ปีบ้าง อนุเมตตคติแปลงบ้าง ประมาณบ้าง สันนิษฐานบ้าง วิจารณ์บ้าง เทียบศักราช
 ในพงศาวดารบ้าง บรมราชประวัติแห่งสมัยบ้าง พอให้สมเหตุสมผล ให้เป็นต้นเป็นปลาย
 พิจารณาในรูปภาพที่ฝาผนังโบสถ์ วัดอินทรวิหารบ้าง ได้ยกเหตุผลขึ้นกล่าว ใช้ถ้อยคำเวैयाกรณ์
 เป็นคำพูดตรง ๆ แต่คงจะไม่เหมือนสมเด็จพระเป็นแน่ เพราะคนละยุค คนละคราว คนละสมัย
 และข้าพเจ้าเชื่อแน่ว่าคงไม่ผิดจากความจริง เพราะข้าพเจ้าใช้คำตามหลัก เป็นคำท้าวคำพระยา
 คำพระสงฆ์ คำบ้านนอก คำราชการ คำโต้ตอบทั้งปวงนั้น ข้าพเจ้าเขียนเองตามหลักของการ
 แต่งหนังสือ แต่คำทั้งปวงเห็นว่าสมเหตุสมผลแล้วจึงเขียนลง แต่คงไม่คลาดจากความจริง ถ้าว่า
 ไม่ได้ยินกับหู ไม่ได้รู้กับตา มากกล่าวเล่าสู่กันฟัง คล้ายกับเล่านิทานเหมือนเล่าเรื่องศรีธนชชัย
 เรื่องไกรทอง เรื่องขุนช้างขุนแผน เรื่องอะไรทั้งหมด ที่เรียกว่านิทานแล้ว ธรรมดาต้องมีต่อ
 มีเติม มีตัด ไม่ให้ขัดสนขัดหู แต่ไม่ผิดหลักแห่งความจริง เพราะสิ่งที่จริงมีปรากฏ เป็นพยาน
 ของคำนั้น ๆ ถ้าหากว่าอ่านรูดรูด ฟังรูดรูดไม่ยึดถือเรื่องราว ก็เห็นมีประโยชน์เล็กน้อย แก่ผู้
 อ่านผู้ฟังบ้าง คือสอนพูด ถึงเป็นคนโง่ คนบ้านนอก ก็รู้การเมืองได้บ้างไม่เซอะเซะต่อไปนัก
 โต้ตอบ ก็จะได้ทราบหลักแห่งถ้อยคำ นักธรรมะ ก็พอสกิดให้เข้าใจธรรมะบ้าง นักเชื่อถือ ก็จะได้
 ได้แน่นแฟ้นเข้าอีก นักสนุก ก็พอเล่าหัวเราะแก่งวงเหงา ถ้าจะถือว่าหนังสือแต่งใหม่ ก็ดีเหมือน
 กัน ถ้าท่านเห็นถ่องแท้ว่าผิดพลาด โปรดฆ่ากาแต่้มต่อตัดเติมได้ ให้ถูกต้องเป็นดี ๆ

นี้แหละหนาท่านท่านบพิตรที่มีน้ำใจเลื่อมใสศรัทธาเชื่อถือสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)
 ได้อุตสาห์มาประชุมกันไหวกราบสักการะพระเกตุไชโยใหญ่โต ในอำเภอไชโยนี้ทุกปีมา พระ
 พุทธปฏิมากรองค์นั้นหนา ก็เป็นพระของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้ขอพระบรมราชานุญาต
 แล้วก่อสร้างไว้ ท่านได้เชิญเทวดาฟ้าเทวดาดินเป็นผู้เผ่าพิทักษ์รักษาป้องกันภัยอันตราย ไม่ให้มี
 แก่พระของท่าน จึงถาวรตงมั่นมาถึงบัดนี้ นานถึง ๖๐ ปีเศษล่วงมา ก็ด้วยอำนาจสัตยาธิษ
 ฐานของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ผู้มีสัตย์ มีธรรม ทั้งกอบปรกกายกรรม วชิกรรม มโนกรรม
 เป็นฝ่ายบุญฝ่ายกุศล ทั้งระคนช้องอยู่ในภูมิรัฐ ภูมิเมตตา ภูมิกรุณา เอ็นดูแก่อาณาประชาราชน

นิกร ท่านตั้งใจให้ความสุขอันสุนทร และให้สุขสโมสรแก่นิกรประชาทั่วหน้ากัน ท่านหวังจะให้
 ให้มีแต่ความปรีดิ์เปรมเกษมสันต์สารภิมย์ ให้สมแก่ที่ประเทศเป็นเขตพระบวรพุทธศาสนา รักษา
 พระรัตนตรัยให้ไพบุลย์ ต่อตั้งศาสนาไว้มิให้เสื่อมสูญ เสร้าหมอง ให้บริสุทธ์ผุดผ่องสนองพระ-
 เเดชพระคุณพระพุทธเจ้า อันได้ทรงพักพุ่มไผ่เฝ้าฝากฝังตั้งพระศาสนาไว้ เป็นของบริสุทธ์สำหรับ
 พุทธเวไนย พุทธสาวก พุทธมามะกะ พุทธบาท พุทธบิดามารดา แห่งพระพุทธเจ้า จะได้ตรัส
 ไปข้างหน้าในอนาคตกาล นิกรชนะจะได้ชวนช่วยกันรักษาศีลบำเพ็ญทานทำแต่การบุญ ผู้สละ
 ผู้บริจาคจะได้เป็นทุนเป็นเสบียงทาง ผลที่ทำได้จะมีได้ระเหิดเวรวิรังจางจิตชิตชื้อ หรือยากจนคน
 แค้นเต็มเข็ญเป็นไปในภายหน้า จะได้ทวีมีศรัทธากล้าบุญญาแหลมหลักอรรถภูมิวิจารณ์จะเกิด
 บุญจิตกุศลสมาธิอันหยั่งรู้เห็นพระอริยสัจจะธรรม จะได้นำตนให้ข้ามพ้นจากวัฏฏะสงสารได้
 ก็ต้องอาศัยกุศลวัตรภูมิ ภูมิวัตรปฏิบัติในปัจจุบันชาตินี้เป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้สำเร็จความสุข
 ความดีความงามตามวาสนาบารมีในกาลภายภาคหน้า เพราะเหตุนี้ สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต)
 จึงได้ชะโลชะลอ หล่อสรุทธาปสนนา ของพุทธศาสนิกชนไว้ใหญ่อะไซ่ ตั้งพระไว้จะได้ระลึก
 นึกถึงพระพุทธโธไถ่ภัย ๆ ต่างคนต่างจะได้ไหว้นมัสการบูชา ทุกวันทุกเวลารাত্রีไป จะได้
 สมดังพระธรรมที่พระพุทธองค์ทรงตรัสเทศนาสั่งสอนไว้แก่พระสาริบุตรอุตตองศ์สาวกว่า “อดีต-
 นานวาคะเมยยะ นปปฏิกังเข อะนาคะตัง ยทะตี ตัมปหิณันตัง อปปัตตัญจะอะนาคะตัง บัจจุบัน-
 ญจะโยธัมมัง ตัตตะตัตตะวิปัสสะติ อะสังหิรังอะสังกุปบั้ง ตังวิทธามะนุพฺรหะเย อชเชวะกิจจะ-
 มาตบับบั้ง โภชัญญามะระณังสุเว นะหิโนสังคะรันเตนะ มหาเสเนนะ มัจจุณา เอวัง วิหาริมาทาบั้ง
 อะโหรัตตะมะตันทิตัง ตังเวภัทเทกะรัตโตติ สันโตอาจิกชะเตมนีติ” แปลความตามพระคาถาทัง
 ๔ คาถานี้ว่า “บุคคลไม่พึงตามไปถึงเหตุการณ์ที่ล่วงไปแล้ว ๑ บุคคลไม่พึงหวังจำเพาะเหตุผล
 ข้างหน้าอันยังไม่มาถึง บุคคลโดยย่อเห็นชัดเห็นแน่ ว่า ธรรมะคือคุณงามความดีในปัจจุบัน
 ทันทันแล้ว ย่อมทำประโยชน์ในเหตุการณ์นั้น ๆ เกิด อะสังหิรัง อะสังกุปบั้ง ไม่เพียงย่อหย่อน
 ไม่พึงคืนคลายเกียจคร้าน พึงจำเพาะเจาะจงผลประโยชน์นั้น ๆ ให้เจริญตาม ๆ เป็นลำดับไป
 พึงทำกิจการงานของตนให้เสร็จสุกสำเร็จเสียในวันนี้ จะเฉื่อยชาราช้อละทิ้งกิจการงานให้นาน
 วันนั้นไม่ได้ โภชัญญามรณังสุเว ใครเล่าจะพึงรู้ว่าความตายจะมาถึงในวันพรุ่งนี้ นะหิโนสังคะ-
 รันเตนะ มหาเสเนนะมัจจุณา ความผัดเพี้ยนผ่อนผันของเราทั้งหลายไม่มีต่อด้วยความตายอันมี

เสนาใหญ่^๕นั้น คนผู้เห็นภัยมฤตยูราชตามกระชั้นแล้ว ไม่ควรทุเลาวันประกันพຼ່ງ ว่าพຼ່ງ^๕ เถอะ มะเลื่องเถอะ เราจึงจะกระทำไม่พຼ່งยอหย่อนเกียจคร้านอย่างนี้ รีบร้อนกระทำเสียให้แล้ว จึงอยู่ทำไปทั้งกลางวันกลางคืน ตั้งเวทที่เทะรัตโตติ สันโตอาจิกชะเต มุณี นักปราชญ์ผู้ผู้^๕ สงบระงับแล้ว ท่านกล่าวบอกว่า บุคคลผู้หมั่นเพียรกระทำนั้น^๕ เป็นบุคคลมีราตรีเดียวเจริญ คุ้มประการทั้ง^๕”

ถ้าจะอธิบายตามความในพระธรรมเทศนาในพระคาถาที่แปลมาแล้วนี้ ให้เข้าใจตามภาษาชาวบ้าน ต้องอธิบายดังนี้ว่า คำหรือเรื่องหรือสิ่งหรือเหตุการณ์ก็ตาม ถ้ามันล่องเลยไปเสียแล้ว มันหายไปเสียแล้ว มันบ้ายไปเสียแล้ว เรียกว่าอดีต ล่องไปแล้ว อย่าให้ไปตามคิดตามหา ถึงมัน จะทำความเสียใจให้ ท่านจึงสอนไม่ให้ตามคิด สุภาษิตที่ว่าไว้ว่า อย่าฝืนฝอยหาตะ เข็บให้เจ็บใจ อย่าตามคิดถึงมัน ทำเป็นไม่รู้ไม่ชี้เสีย และดีกว่า ถึงเรื่องราวเหตุผลข้างหน้า หรือมีคนมีผู้กล่าวมาสื่อถึงเหตุผลข้างหน้า ว่าเมื่อนั้นเมื่อนั้น จะให้มันจะให้มันทำมันทำมัน ให้ กล่าวอย่างนี้ เรียกว่าอนาคตเหตุ ท่านว่าอย่าพຼ່งจำนง อย่าหวังใจ อย่าวางใจในการ ข้างหน้าจะเสียใจอีกจะเหน้อยเปล่าคุ้ม เพราะไม่จริงคงว่า สุภาษิตที่ว่าไม่เห็นน้ำตักกระบอก ไม่เห็นรอกโก่งกระสุนหน้าไม้ สายกระสุนจะล้า คั่นกระสุนจะอ่อน คนเราถ้าเชื่อการข้างหน้า ทำไปเพราะหวังและสำคัญมั่นใจมุ่งหมายว่าจริงใจ ถ้าไปถูกหลอกถูกล่อเข้า จะเสียใจ แห่งใจ อ่อนใจเหน้อยเปล่า เหตุนี้ ท่านจึงสอนว่าอย่าหวังการข้างหน้า ในปัจจุบันชั่ววันหนึ่ง ๆ นี้ แหละควรพຼ່งกระทำให้เป็นผลประโยชน์ ไว้สำหรับเกื้อกูลตน ทำบุญทำกุศลไว้สำหรับตนประจำตัวไว้สม่ำเสมอทุกวัน ทุกเวลา ถึงโดยว่าข้างหน้า ภพหน้า โลกหน้า จะมีหรือไม่มีเราก็ไม่วิตก เพราะเราไม่ทำความผิด ความชั่วความบาปไว้ เราไม่เศร้าไม่หมอง เมื่อเราทำตน ให้บริสุทธิ์ ทำตนให้มั่นคง ทำตนให้มีคนรักคนนับหน้าถือนาม เราก็ไม่หวาดไม่ไหวต่อการ ชัดสน เรารับจ้างเขาทำงาน เรารับทำให้เขาแล้วตามกำหนด เจ้างานก็ต้องให้ค่าจ้างรางวัล เราตามสัญญา ถ้าเราจะขอรับเงินล่วงหน้านายจ้างก็ไม่รังเกียจ หยิบให้เราทันทีที่ทำงาน เพราะ นายจ้างเชื่อว่าเราหมั่นทำงานของท่านจริงไม่ย่อหย่อนผ่อนผันสักวัน ถ้าว่าเป็นงานของขงเราเอง รีบทำให้แล้วไม่ผัดเพี้ยนเปลี่ยนเวลา ก็ยังได้ผลความเจริญ เมื่อการงานเงินของเราพอก็พอ แล้วพอกินพอใช้ เราก็มีโอกาสมือช่อง ที่จะแสวงหาคุณงามความดีทำบุญทำกุศลสวคมนตรีให้

พระได้ตามสบายใจ เมื่อเราสบายใจไม่มีราคะไม่มีความขัดข้องหมองใจ ไม่เศร้าหมองใจแล้ว
เราก็งมีสง่าราศรีตชช เป็นที่ชื่นตาของผู้ที่เราจะไปสู่มาหา ผู้รับก็ไม่กินแห่งรังเกียจรำคาญ
เพราะตนของเราบริสุทธิ์ ไม่รบกวนหยิบยืมให้เจ้าของบ้านรำคาญใจ ทำได้ดังนี้ และจึงตรง
ต่อพระพุทธศาสนา ตรงกับคำในภัทธกรัตคาถา ว่า ตั เวภัทธะภะรัตโตติ ว่า คนทำตน
ให้เป็นที่พักของตนได้ ดังสำแดงมาจึงมีนามกล่าวว่าผู้นั้น มีราตรี คือนเดียวเจริญ

ถ้าเป็นบรรพชิตเล่า ก็จงทำให้เจริญ คือ อย่าเกลียดอย่าคร้าน การเล่า การเรียน
การประพฤติ การปฏิบัติ การสงเคราะห์ตระกูลชอบด้วยธรรมวินัย อย่าประทุษร้ายตระกูลให้
ผิดต่อธรรมวินัย ให้ชอบด้วยพระราชกฤษฎีกากฎหมายบ้านเมืองท่าน สำหรับวันหนึ่ง ๆ แล้ว
ก็อาจได้รับความยกย่องนับถือลือชา มีสักการะสมมานะเสมอไปตามสมควร พระมหามุนีก็ทรง
ชี้ชวนให้นิยมชมว่า ตั เวภัทธะภะรัตโตติ ว่าท่านผู้นั้น มีราตรีเดียวเจริญ บุคคลใด ถ้าถูก
พระอริยเจ้าผู้เป็นอริยนักปราชญ์ สรรเสริญแล้ว ก็หวังเถอะว่า คงมีแต่ ความสุข ความ
เจริญทุกวันทุกเวลาหาความทุกข์เสื่อม บ่มีได้ ถ้ายังเป็นผู้เข้าใกล้ไหว้กราบ นมัสการบูชาสัก
การะ เชื่อมั่นถ่อมมั่นในสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) ได้ช่วยกันพร้อมใจกัน นมัสการสักการ
บูชาพระโตของสมเด็จพะพุฒาจารย์ (โต) สร้างไว้เป็นฐานเช่นนี้ ผู้บูชาสักการะนมัสการ ก็ได้
ชื่อว่ากตัญญูกตเวทิต่อองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเหมือนกัน เหตุว่าพระพุทธรูปองค์ทรงตรัสกำชับ
กับพระอานนท์เถระเจ้าไว้ว่า ผู้ใดเลื่อมใสประสาทะศรัทธา ใครบูชาพระตถาคตด้วยความซื่อ
สัตย์กตเวทิต์ “ปฏิมาโพธิรุกขาตุปาจะชินะธาตุโย จตุราสตีสหัสสธัมมกัชนธาสุเทสิตา” ให้
บุคคลผู้นั้นบูชาสักการะนอบน้อม พร้อมด้วย กาย วาจา ใจ ให้ลึกซึ้ง แล้วบูชาซึ่งพระ
ปฏิมากร ๑ ไม้พระมหาโพธิ ที่นั่งตรัส ๑ พระสถูปเจดีย์ที่บรรจุเครื่องพุทธโภคแลอูทเทศ
เจดีย์ที่ทำเทียมไว้ ๑ ซึ่งพระสารีริกธาตุของพระศาสดาคือกระดูกของพระเจ้า ๒ พระคัมภีร์ที่
บรรจุพระธรรมขันธ์แปดหมื่นสี่พันพระธรรมขันธ์ ๑ วัตถุทั้ง ๕ ประการนี้ เป็นที่สมควร
สักการบูชาของผู้ที่มุ่งหมายนับถือ เป็นบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ คือ ทานมัย ๑ ศีลมัย ๑ ภาวนา
มัย ๑ ทิฏฐุชুমัย ๑ อับจายนมัย ๑ ไวยาวัจจมัย ๑ เทศนามัย ๑ บัตติทานมัย ๑
ปญญัตตานโมทนามัย ๑ สะวนมัย ๑ ทั้ง ๑๐ ประการนี้ บังเกิดเป็นที่ตั้งของบุคคลผู้
ให้วันพบเคารพบูชา เมื่อทำเข้า บูชาเข้า ฟังเข้า แสดงเข้า ขวนขวายเข้า อ่อนน้อมเข้า
ให้ทานเข้า ภาวนาเข้า เห็นตรงเข้า เพราะอาศัยเหตุที่พระเกตุไซโยนี้ ก็เป็นบุญล้ำเลิศประ

เสรีวิเศษเห็นทันตาทันใจก็มีปรากฏเป็นหลายคนมาแล้ว ถ้าได้สร้างเรื่องราวประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ให้เรื่องนี้ไว้สำหรับเป็นความรู้ ไว้สำหรับบ้านเรือน สืบบุตรหลาน เพลิดเพลินไปอีก ก็ได้ชื่อว่ากตัญญูรู้พระคุณพระพุฒาจารย์ (โต) เหมือนได้นั่งใกล้สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้บุญเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้สุขสวัสดิ์มงคลเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้สดับรับฟังเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ได้รู้จักศาสนาแน่นอนเพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) เหตุนี้ ควรแล้วที่สาธุชนทั้งปวง จะช่วยกันสร้างประวัติเรื่องของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไว้เชิดชูเฉลิมพระเกียรติคุณของท่าน เพราะสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์นั้น เป็นพระควรอัครรรยัควรรู้ ควรฟัง จรรยา อากาโร กิริยา ท่าทาง พุทฺเจรจาโต้ตอบ ปฏิบัติ ก่อสร้าง แปลก ๆ ประหลาดกว่าพระสงฆ์องค์อื่น เทียมหรือเหมือน หรือยิ่งกว่าวิปัสณาภิหารีย์ต่าง ๆ ไม่ใคร่จะมีใครรู้จักทั่วแผ่นดินเหมือนสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไม่ใคร่จะเคยได้ยินเป็นแต่ธรรมดาเรียบ ๆ ก็พอมีบ้าง

ถ้าท่านได้ช่วยกันสร้างประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ไว้อ่านรู้ดูฟัง สำหรับบ้านเรือน และตั้งหนังสือของท่านแล้ว ท่านจะมีอันสงส์ทำให้ท่านผ่องแผ้วพ้นราคี จะมีแต่ทางสุขสวัสดิ์เท่ากับมยันต์ชื่อว่ามหามงคล จะกำจัดอุปัทวันตรายแลภัยจัญไรเป็นต้น ไม่มีมายาบีฑาท่านได้เลย สมด้วยพระบาลีท่านรำพันเฉลยไว้ ว่า "สัพพิเรวะสะมาเสถะ สัพพิกุพะพะณะสัณทวิง สะตังธัมมะ ภิญญาเยะ สัพพะทุกขาปะมุจจะติ" ดังนี้ มีความว่า ให้บุคคลพึงนั่งใกล้ด้วยสัปบุรุษคนดีพร้อม ๑ ให้บุคคลพึงทำความคุ้นเคยรักใคร่ไต่ถามสนทนาด้วยท่านผู้เป็นสัปบุรุษ คนดี ๑ ได้ฟังคำชี้แจงของสัปบุรุษอย่างแน่นอน ก็จะมีรู้เท่ารู้ธรรมของสัปบุรุษคนดีพร้อมย่อมพ้นทุกข์ยากลำบากทั้งปวง

สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) องค์ นั้น ท่านเป็นสัปบุรุษเพียงแต่ผู้หนึ่ง เพราะตั้งแต่ต้นจนปลายท่านมิได้เบียดเบียนและเบียดผู้อื่น ให้ได้รับความทุกข์ยากลำบากเลยแม้สักคนเดียว ตั้งแต่เกิดมาเห็นโลกจนตลอดวันมรณภาพ จนถึงปัจจุบันเดี๋ยวนี้ ก็ยังมีพระโตตั้งไว้ให้เป็นที่ไหว้ที่บูชา แก่บรรดาพุทธศาสนิกชน คนทุกชั้นได้รำพันนับถือไม่รู้วาย ควรที่ท่านทายกทั้งหลายจงพร้อมกันสร้างหนังสือประวัติของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) นั้นไว้คนละเล่ม เทอญ ๆ

ฉบับที่กประวัติของเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) ฉบับของมหาอำมาตย์ตรีพระยาทิพโกษา ซึ่งเป็นฉบับที่รวบรวมโดย ม.ล. พระมหาสว่าง เสนีย์วงศ์ ณ อยุธยา ได้รวบรวมขึ้นปี พ.ศ. ๒๔๗๓ ตามคำโคลงตอนท้ายดังนี้.

ประวัติคดีข้อย่อ
 สมเด็จพระพุทธเจ้า
 โท, นามชื่อเดิมจาง
 เชิญอ่านเชิญฟังให้
 ลงมือที่สืบหา
 วันที่สามกษัตริย์หมด
 พ.ศ. ล่วงกำหนด
 เดือนหนึ่งมีเศษแท้

คำขาน
 เจอกไว้
 จารึก เรืองมี
 ท่องแท้แปลความ ฯ
 กรกฎ
 แต่งแก้
 สองสี่ เจ็ดตรี
 สิบเก้าวันตรง ฯ

ได้จัดพิมพ์ขึ้นตามข้อความเดิมในต้นฉบับทุกประการ โดยมีได้แก้ไขในเรื่องศักราช
 วัน เดือน ปี เลข

เทพย์ สาริกบุตร

๕๗ ซอยหลังสวน เพลินจิต พระนคร

ขอขอบพระคุณทุก ๆ ท่านที่ได้กรุณาให้เกียรติ
มาร่วมและช่วยเหลือในงานบำเพ็ญกุศลอุทิศ

แด่คุณพ่อปาน มงคลสินธุ์

หากมีสิ่งใดบกพร่อง โปรดได้ประทานอภัยให้

แก่ข้าพเจ้าด้วย

เจ้าภาพ

พิมพ์ที่ ร.พ. วิทยากร ๓๕/๑ ถนนประชาราษฎร์ สาย ๑ อ. ศุภิต พระนคร
เสวียม พยุงวงศ์ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา ๒๕๑๔
โทร. ๘๕๑๕๘๘

